

เอกสารประกอบการสอน

รายวิชา

วิปัสสนาภาวนา

(Vipassanabhavana)

รหัสวิชา ๖๐๖ ๒๐๖

พระมหาชิต ฐานชิต,ดร.

หลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

๒๕๖๐

เอกสารประกอบการสอน
รายวิชา
วิปัสสนาภาวนา
(Vipassabhavana)
รหัสวิชา ๖๐๖ ๒๐๖

พระมหาชิต ฐานชิต,ดร.

ป.ธ.๗, ศน.บ.(การศึกษา), M.A. (Sanskrit), Ph.D. (Vedic Studies)

หลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขตบ่านีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
๒๕๖๐

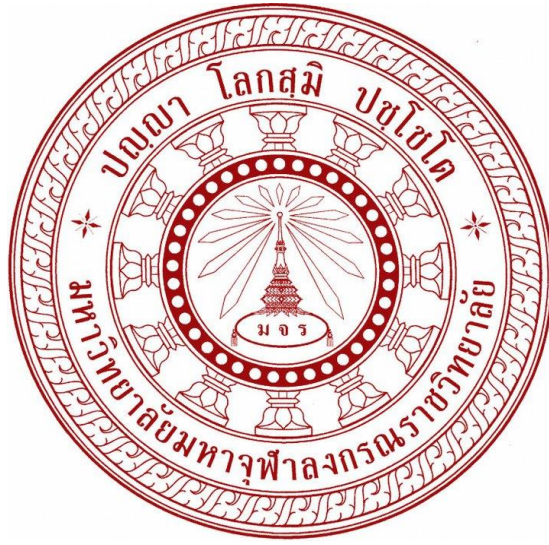
เอกสารประกอบการสอน
รายวิชา
วิปัสสนาภาวนา
(Vipassabhavana)
รหัสวิชา ๖๐๖ ๒๐๖

พระมหาชิต ฐานชิต,ดร.

ป.ธ.๗, ศน.บ.(การศึกษา), M.A. (Sanskrit), Ph.D. (Vedic Studies)

หลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขตบ่านีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
๒๕๖๐

วิปัสสนาภาวนา
(Vipassabhavana)
รหัสวิชา ๖๐๖ ๒๐๖

โดย

พระมหาชิต ฐานชิต,ดร.

ป.ธ.๗, ศน.บ.(การศึกษา), M.A. (Sanskrit), Ph.D. (Vedic Studies)

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

วิทยาเขตบ่านีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

๒๕๖๐

คำนำ

เอกสารประกอบการสอนในรายวิชา วิปัสสนาภาวนา รหัส ๖๐๖ ๒๐๖ หลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาวิปัสสนาภาวนาตามที่ปรากฏในคัมภีร์หลักทางพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นหลักฐานขั้นต้นที่บรรจุคำสอนของพระพุทธเจ้าและของพระสาวกสำคัญบางรูปที่เกี่ยวกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยรวบรวมคำสั่งสอนไว้เป็นหมวดหมู่ ดุจเดียวกับตะกร้าอันเป็นภาชนะสำหรับใส่ของต่างๆ ไว้ รวบรวมหลักคำสอนต่างๆ ที่เกี่ยวกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ได้ประมวลลงในพระไตรปิฎก อรรถกถาฎีกา และปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรคเป็นต้น เป็นที่รวมไว้ซึ่งคำสอนของพระพุทธเจ้าเรียกว่า นวังคสัตตทวาร

เฉพาะในรายวิชา วิปัสสนาภาวนา มีการศึกษาความหมายของวิปัสสนาภาวนา อารมณวิปัสสนาภาวนา ความหมายของวิปัสสนาภูมิ ศึกษาชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา ศึกษาอายตนะ ๑๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา ศึกษาธาตุ ๑๘ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา ศึกษาอินทรีย์ ๒๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา ศึกษาปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา ศึกษาอริยสัจ ๔ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา ศึกษาแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ คือ ๑. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ๒. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ๓. จิตตानุปัสสนาสติปัฏฐาน ๔. ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน และศึกษาผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ได้แก่ ๑. การบรรลุพระโสดาบัน ๒. การบรรลุพระสกทาคามี ๓. การบรรลุพระอนาคามี และ ๔. การบรรลุพระอรหันต์ที่เป็นผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ จนบรรลุพระนิพพาน

เอกสารประกอบการสอนในรายวิชาวิปัสสนาภาวนานี้ ผู้เขียนได้เขียนขึ้นเพื่ออำนวยความสะดวกแก่บัณฑิตนักศึกษาเป็นเบื้องต้น ในการที่จะเข้าไปศึกษาค้นคว้าการเรียนรู้เนื้อหาในการศึกษาความหมาย หลักธรรมที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนา แนวทางการปฏิบัติและผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามวัตถุประสงค์ของรายวิชาที่ตั้งไว้

พระมหาชิต ฐานชิต, ดร.

๑ มิถุนายน ๒๕๖๐

แผนบริหารการสอนประจำวิชา

๑. ชื่อสถาบันอุดมศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขต บาลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
คณะ บัณฑิตวิทยาลัย
สาขาวิชา วิปัสสนาภาวนา

๒. รหัสวิชา/หน่วยกิต ๖๐๖ ๒๐๖ จำนวนหน่วยกิต ๓ (๓-๐-๖)

๓. ชื่อวิชา (ภาษาไทย) วิปัสสนาภาวนา
(ภาษาอังกฤษ) Vipassanabhavana

๔. อาจารย์ประจำวิชา/ผู้บรรยาย

- อาจารย์ประจำวิชา พระมหาชิต ฐานชิต, ดร.
- ผู้บรรยาย พระมหาชิต ฐานชิต, ดร.

๕. เนื้อหาวิชาโดยสังเขป

ศึกษาความหมาย หลักธรรมที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนา แนวทางปฏิบัติและผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

๖. จุดประสงค์ของการเรียนรู้

- เพื่อให้นิสิตมีความรู้ ความเข้าใจ ความหมายของวิปัสสนาภาวนา
- เพื่อให้นิสิตมีความรู้หลักธรรมที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนา
- เพื่อให้นิสิตมีความรู้ความเข้าใจแนวทางการปฏิบัติและผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

๗. จุดประสงค์เชิงคุณธรรม

- อธิบายความหมาย ลักษณะเฉพาะ ความสำคัญ และคุณประโยชน์ของวิปัสสนาภาวนา และนำไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันได้
- อธิบายหลักธรรมที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนาและนำไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันได้
- บอกแนวทางการปฏิบัติ ผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาได้และนำไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันได้

๘. กิจกรรม/วิธีสอน

- ๘.๑ บรรยายตามรายละเอียดวิชา
- ๘.๒ มอบหมายให้นักศึกษาแบ่งกลุ่มศึกษาค้นคว้าเพิ่มเติมแล้วสรุปเป็นรายงานนำเสนอ
- ๘.๓ อภิปรายกลุ่ม ซักถาม และนำเสนอข้อคิดเห็น
- ๘.๔ จัดการสัมมนากลุ่มย่อย

๙. สื่อ/อุปกรณ์การสอน

- ๙.๑ เอกสารประกอบการสอน
- ๙.๒ แผ่นใส / แผ่นภูมิ / แผ่นชาร์ท
- ๙.๓ โปรเจคเตอร์ / เครื่องขยายเสียง / เครื่องฉายสื่อสิ่งพิมพ์

๑๐. การวัดและประเมินผล

ที่	วิธีการประเมิน	สัดส่วนที่ประเมิน	สัดส่วนของการประเมินผล
๑	สอบกลางภาค สอบปลายภาค	๘ ๑๖	๒๐ % ๕๐ %
๒	วิเคราะห์กรณีศึกษา ค้นคว้า การนำเสนอ รายงาน การทำงานกลุ่มและผลงาน การส่งงานตามที่มอบหมาย	ตลอดภาคการศึกษา	๒๐ %
๓	การเข้าชั้นเรียนการมีส่วนร่วม อภิปราย เสนอความคิดเห็นในชั้นเรียน	ตลอดภาคการศึกษา	๑๐ %
๔		รวม	๑๐๐ %

๑๑. การประเมิน

A	ระดับคะแนน	ร้อยละ	๙๕-๑๐๐	ขึ้นไป
A-	ระดับคะแนน	ร้อยละ	๙๐-๙๔	ขึ้นไป
B+	ระดับคะแนน	ร้อยละ	๘๕-๘๙	ขึ้นไป
B	ระดับคะแนน	ร้อยละ	๘๐-๘๔	ขึ้นไป
C+	ระดับคะแนน	ร้อยละ	๗๕-๗๙	ขึ้นไป
C	ระดับคะแนน	ร้อยละ	๗๐-๗๔	ขึ้นไป
F	ระดับคะแนน	ร้อยละ	ต่ำกว่า ๗๐	ขึ้นไป

๑๒. รายละเอียดของวิชาและแผนการสอน

ลำดับที่	หัวข้อรายละเอียด/	จำนวนชั่วโมง	กิจกรรมการเรียนการสอน สื่อที่ใช้	ผู้สอน
๑	บทที่ ๑ ความหมายของวิปัสสนาภาวนาและวิปัสสนาภูมิ - ความหมายของวิปัสสนาภาวนา - อารมณวิปัสสนาภาวนา - ความหมายของวิปัสสนาภูมิ	๓	บรรยายและสื่อ เครื่องฉายProjector ประกอบการบรรยาย ถาม-ตอบ	พระมหาชิต จานชิต, ดร.
๒	บทที่ ๒ ชั้น ๕ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนา - รูปที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนา - เวทนาที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนา - สัญญาที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนา - สังขารที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนา - วิญญาณที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนา - ชั้น ๕ กับไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนา	๓	บรรยายและสื่อ เครื่องฉายProjector ประกอบการบรรยาย ถาม-ตอบ	พระมหาชิต จานชิต, ดร.
๓	บทที่ ๓ อายุตนะ๑๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา - อายุตนะภายใน ๖ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา - อายุตนะภายนอก ๖ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา - อายุตนะ ๑๒ กับรูป-นามที่เป็นภูมิของวิปัสสนา - อายุตนะ ๑๒ กับไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๓	บรรยายและสื่อ เครื่องฉายProjector ประกอบการบรรยาย ถาม-ตอบ	พระมหาชิต จานชิต, ดร.
๔	บทที่ ๔ ธาตุ ๑๘ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๓	บรรยายและสื่อ เครื่องฉายProjector	พระมหาชิต จานชิต, ดร.

ลำดับที่	หัวข้อรายละเอียด/	จำนวนชั่วโมง	กิจกรรมการเรียนการสอน สื่อที่ใช้	ผู้สอน
	- ธาตุ ๑๘ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา - ลักษณะของธาตุ ๑๘ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา		ประกอบการบรรยาย ถาม-ตอบ	
๕	บทที่ ๔ ธาตุ ๑๘ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา - ธาตุ ๑๘ ก็รูป-นามที่เป็นภูมิของวิปัสสนา - ธาตุ ๑๘ ก็ไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๓	บรรยายและสื่อ เครื่องฉายProjector ประกอบการบรรยาย ถาม-ตอบ	พระมหาชิต จานชิต, ดร.
๖	บทที่ ๕ อินทรีย์ ๒๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา - อินทรีย์ ๒๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา - ลักษณะของอินทรีย์ ๒๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๓	บรรยายและสื่อ เครื่องฉายProjector ประกอบการบรรยาย ถาม-ตอบ	พระมหาชิต จานชิต, ดร.
๗	บทที่ ๕ อินทรีย์ ๒๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา - อินทรีย์ ๒๒ ก็รูป-นามที่เป็นภูมิของวิปัสสนา - อินทรีย์ ๒๒ ก็ไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๓	บรรยายและสื่อ เครื่องฉายProjector ประกอบการบรรยาย ถาม-ตอบ	พระมหาชิต จานชิต, ดร.
๘	สอบกลางภาค			
๙	บทที่ ๖ ปฏิจจสมุပ္บาท ๑๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา - ปฏิจจสมุပ္บาท ๑๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา - ความสัมพันธ์ของปฏิจจสมุပ္บาท ๑๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๓	บรรยายและสื่อ เครื่องฉายProjector ประกอบการบรรยาย ถาม-ตอบ	พระมหาชิต จานชิต, ดร.
๑๐	บทที่ ๖ ปฏิจจสมุပ္บาท ๑๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา - ปฏิจจสมุပ္บาท ๑๒ ก็รูป-นามที่เป็นภูมิของวิปัสสนา - ปฏิจจสมุပ္บาท ๑๒ ก็ไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๓	บรรยายและสื่อ เครื่องฉายProjector ประกอบการบรรยาย ถาม-ตอบ	พระมหาชิต จานชิต, ดร.

ลำดับที่	หัวข้อรายละเอียด/	จำนวนชั่วโมง	กิจกรรมการเรียนการสอน สื่อที่ใช้	ผู้สอน
๑๑	บทที่ ๗ อริยสัจ ๔ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา -อริยสัจ ๔ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา -ความสำคัญของอริยสัจ ๔ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา -อริยสัจ ๔ กับรูป-นามที่เป็นภูมิของวิปัสสนา -อริยสัจ ๔ กับไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๓	บรรยายและสื่อ เครื่องฉายProjector ประกอบการบรรยาย ถาม-ตอบ	พระมหาชิต จานชิต, ดร.
๑๒	บทที่ ๘ แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา -แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ -แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน -แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน	๓	บรรยายและสื่อ เครื่องฉายProjector ประกอบการบรรยาย ถาม-ตอบ กิจกรรมภาคปฏิบัติ วิปัสสนาท้ายชั่วโมง	พระมหาชิต จานชิต, ดร.
๑๓	บทที่ ๘ แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา -แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน -แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน -หลักโพธิปักขิยธรรมที่ใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๓	บรรยายและสื่อ เครื่องฉายProjector ประกอบการบรรยาย ถาม-ตอบ กิจกรรมภาคปฏิบัติ วิปัสสนาท้ายชั่วโมง	พระมหาชิต จานชิต, ดร.
๑๔	บทที่ ๙ ผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา -พระโสดาบันที่เป็นผลของการ	๓	บรรยายและสื่อ เครื่องฉายProjector ประกอบการบรรยาย	พระมหาชิต จานชิต, ดร.

ลำดับที่	หัวข้อรายละเอียด/	จำนวนชั่วโมง	กิจกรรมการเรียนการสอน สื่อที่ใช้	ผู้สอน
	ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ และตัวอย่าง -พระสัททาคามีที่เป็นผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ และตัวอย่าง		ถาม-ตอบ กิจกรรมภาคปฏิบัติ วิปัสสนาท้ายชั่วโมง	
๑๕	บทที่ ๙ แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา -พระอนาคามีที่เป็นผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ และตัวอย่าง -พระอรหันต์ที่เป็นผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ และตัวอย่าง สรุปและแนะแนวในการสอบปลายภาค	๓	บรรยายและสื่อ เครื่องฉายProjector ประกอบการบรรยาย ถาม-ตอบ กิจกรรมภาคปฏิบัติ วิปัสสนาท้ายชั่วโมง	พระมหาชิต จานชิต, ดร.
๑๖	สอบปลายภาค			

หนังสืออ่านประกอบรายวิชา

เอกสารและตำราหลัก
 มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
 .อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิบูลญาณ, ๒๕๓๙.
 ชุนสรพรกิจโกศล (โกวิท ปทุมสุนทร). ลักษณะที่จุดกะแห่งปรมัตถธรรม. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิบูลญาณ, ๒๕๕๑.
 ฉันทนา อุตสาหลักษณ์. พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนัชการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒.
 พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสน ฉบับประมวลศัพท์. พิมพ์ครั้งที่ ๑๖. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๔.
 พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช. ป.ธ. ๙. ราชบัณฑิต). ชุดศัพท์วิเคราะห. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๕๐.
 พระอนุรุทธะ และพระญาณธชะ. อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี. แปลโดย พระคันธสารา-
 ภิวงศ. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวัน กราฟฟิคเพลท, ๒๕๕๖.

พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ. **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖.** พิมพ์ครั้งที่ ๘.
กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธ์, ๒๕๔๐.

พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี). **วิปัสสนาภาวนา ที่ไม่ถูกเขียนไว้ใน**
พระไตรปิฎก. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรศาสนไทย การพิมพ์,
๒๕๕๗.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **วิปัสสนานัย เลม ๑.** แปลโดย พระคันธสาราภิงศ.
นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๘.

พระโมคคัลลานเถระ รจนา. **คัมภีรอภิธานวรรณนา.** แปลโดย พระมหาสมปอง มุทีโต.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภา. ๒๕๔๒.

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ). **อริยวงศ์ปฏิบัติ ปฏิบัติอันเป็นวงศ์แห่ง**
พระอริยเจ้า. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรศาสนไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **วิปัสสนานัย เลม ๑.** แปลโดย พระคันธสาราภิงศ.
นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๘.

สารบัญ

คำนำ		ก
แผนบริหารการสอนประจำวิชา		ข
รายละเอียดของวิชาและแผนการสอน		ง
สารบัญ		ญ
บทที่ ๑	ความหมายของวิปัสสนาภาวนาและวิปัสสนาภูมิ	๑
	(๑) วัตถุประสงค์ประจำบท	๑
	(๒) ขอบข่ายเนื้อหาหารายวิชา	๑
	๑.๑ ความนำ	๒
	๑.๒ ความหมายของวิปัสสนาภาวนา	๒
	๑.๒.๑ ความหมายของวิปัสสนาภาวนา	๒
	๑.๒.๒ อารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา	๖
	๑.๓ ความหมายของวิปัสสนาภูมิ	๑๐
	๑.๓.๑ ความหมายของวิปัสสนาภูมิตามคัมภีร์	๑๐
	๑.๓.๒ ความหมายของวิปัสสนาภูมิตามหลักคัมภีร์	๑๑
	๑.๓.๓ ความหมายของวิปัสสนาภูมิตามที่ศนะของนักวิชาการ	๑๒
	๑.๔ สรุปท้ายบท	๑๓
	๑.๕ คำถามท้ายบท	๑๔
	๑.๖ เอกสารอ้างอิง	๑๕
บทที่ ๒	ชั้น ๕ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนา	๑๖
	(๑) วัตถุประสงค์ประจำบท	๑๖
	(๒) ขอบข่ายเนื้อหาหารายวิชา	๑๖
	๒.๑ ความนำ	๑๗
	๒.๒ ชั้น ๕ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนา	๑๗
	๒.๒.๑ ความหมายชั้น ๕	๑๗
	๒.๒.๒ ความหมายของแต่ละชั้น	๑๘
	๒.๓ รูปที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนา	๑๙
	๒.๓.๑ รูปชั้น	๑๙
	๒.๓.๒ วิธีการกำหนดรูปในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๒๐
	๒.๔ เวทนาที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนา	๒๑
	๒.๔.๑ เวทนาชั้น	๒๑
	๒.๔.๒ วิธีการกำหนดเวทนาชั้นในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๒๑

๒.๕ สัญญาที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนา	๒๒
๒.๕.๑ สัญญาชั้น	๒๒
๒.๕.๒ วิธีการกำหนดสัญญาชั้นในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๒๓
๒.๖ สังขารที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนา	๒๓
๒.๖.๑ สังขารชั้น	๒๓
๒.๖.๒ วิธีการกำหนดสังขารชั้นในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๒๔
๒.๗ ญาณที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนา	๒๕
๒.๗.๑ ญาณชั้น	๒๕
๒.๗.๒ วิธีการกำหนดญาณชั้นในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๒๖
๒.๘ ชั้น ๕ กับไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนา	๒๖
๒.๘.๑ ความหมายของไตรลักษณ์	๒๗
๒.๘.๒ รูปกับไตรลักษณ์	๒๘
๒.๘.๓ เวทนากับไตรลักษณ์	๒๙
๒.๘.๔ สัญญากับไตรลักษณ์	๒๙
๒.๘.๕ สังขารกับไตรลักษณ์	๓๐
๒.๘.๖ ญาณกับไตรลักษณ์	๓๐
๒.๙ สรูปทัยบท	๓๑
๒.๑๐ คำถามทัยบท	๓๓
๒.๑๑ เอกสารอ้างอิง	๓๔
บทที่ ๓	
อายตนะ ๑๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๓๕
(๑) วัตถุประสงค์ประจำบท	๓๕
(๒) ขอบข่ายเนื้อหาอารยวิชา	๓๕
๓.๑ ความนำ	๓๖
๓.๒ อายตนะภายใน ๖ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๓๖
๓.๒.๑ ความหมายของอายตนะภายใน	๓๖
๓.๒.๒ อายตนะภายใน ๖	๓๗
๓.๓ อายตนะภายนอก ๖ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๓๙
๓.๓.๑ ความหมายอายตนะ	๓๙
๓.๓.๒ อายตนะภายนอก ๖	๔๐
๓.๔ อายตนะ ๑๒ กับรูป-นามที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๔๒
๓.๔.๑ อายตนะภายใน ๖ ที่เกี่ยวกับรูป-นาม	๔๒
๓.๔.๒ อายตนะภายนอก ๖ ที่เกี่ยวกับรูป-นาม	๔๓
๓.๕ อายตนะ ๑๒ กับไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๔๔
๓.๕.๑ อายตนะ ๑๒ กับไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๔๔
๓.๖ สรูปทัยบท	๔๖

	๓.๗ คำถามท้ายบท	๔๗
	๓.๘ เอกสารอ้างอิง	๔๘
บทที่ ๔	ธาตุ ๑๘ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๔๙
	(๑) วัตถุประสงค์ประจำบท	๔๙
	(๒) ขอบข่ายเนื้อหาวิชา	๔๙
	๔.๑ ความนำ	๕๐
	๔.๒ ธาตุ ๑๘ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๕๐
	๔.๒.๑ ความหมายของธาตุ ๑๘	๕๐
	๔.๒.๒ ธาตุ ๑๘ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๕๒
	๔.๓ ลักษณะของธาตุ ๑๘ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๕๔
	๔.๓.๑ ลักษณะของธาตุ ๑๘ ที่กระทบ ๖ ธาตุ	๕๔
	๔.๓.๒ ลักษณะของธาตุ ๑๘ ที่รับ ๖ ธาตุ	๕๖
	๔.๓.๓ ลักษณะของธาตุ ๑๘ ที่รู้ ๖ ธาตุ	๕๗
	๔.๔ ธาตุ ๑๘ กับรูป-นามที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๕๙
	๔.๕ ธาตุ ๑๘ กับไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๖๑
	๔.๖ สรุปท้ายบท	๖๒
	๔.๗ คำถามท้ายบท	๖๔
	๔.๘ เอกสารอ้างอิง	๖๕
บทที่ ๕	อินทรีย์ ๒๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๖๖
	(๑) วัตถุประสงค์ประจำบท	๖๖
	(๒) ขอบข่ายเนื้อหาวิชา	๖๖
	๕.๑ ความนำ	๖๗
	๕.๒ อินทรีย์ ๒๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๖๗
	๕.๓ ลักษณะของอินทรีย์ ๒๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๖๙
	๕.๓.๑ จักขุอินทรีย์	๖๙
	๕.๓.๒ โสตินทรีย์	๗๐
	๕.๓.๓ ฆานินทรีย์	๗๐
	๕.๓.๔ ชิวหินทรีย์	๗๐
	๕.๓.๕ กายินทรีย์	๗๐
	๕.๓.๖ มนินทรีย์	๗๐
	๕.๓.๗ อิตถินทรีย์	๗๑
	๕.๓.๘ ปุริสอินทรีย์	๗๑
	๕.๓.๙ ซีวิตินทรีย์	๗๑
	๕.๓.๑๐ สุขินทรีย์	๗๑
	๕.๓.๑๑ ทุกขินทรีย์	๗๒

	๕.๓.๑๒ โสมนัสสินทรี	๗๒
	๕.๓.๑๓ โทมนัสสินทรี	๗๒
	๕.๓.๑๔ อุเปกชินทรี	๗๒
	๕.๓.๑๕ สัทธินทรี	๗๒
	๕.๓.๑๖ วิริยินทรี	๗๒
	๕.๓.๑๗ สตินทรี	๗๓
	๕.๓.๑๘ สมาธินทรี	๗๓
	๕.๓.๑๙ ปัญญินทรี	๗๓
	๕.๓.๒๐ อนัญญาตัณญูสามิตินทรี	๗๓
	๕.๓.๒๑ อัญญินทรี	๗๓
	๕.๓.๒๒ อัญญาตาวินทรี	๗๓
	๕.๔ อินทรี ๒๒ กับริรูป-นามที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๗๕
	๕.๔.๑ อินทรี ๒๒ กับริรูป-นามที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๗๕
	๕.๔.๒ อินทรี ๒๒ ที่เป็นภูมิวิปัสสนาและไม่ใช่ภูมิวิปัสสนา	๗๘
	๕.๕ อินทรี ๒๒ กับไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๗๙
	๕.๖ สรุปร่ายบท	๘๒
	๕.๗ คำถามท้ายบท	๘๓
	๕.๘ เอกสารอ้างอิง	๘๔
บทที่ ๖	ปฏิจจนุปบาท ๑๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๘๕
	(๑) วัตถุประสงค์ประจำบท	๘๕
	(๒) ขอบข่ายเนื้อหาวิทยวิชา	๘๕
	๖.๑ ความนำ	๘๖
	๖.๒ ปฏิจจนุปบาท ๑๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๘๖
	๖.๒.๑ ความหมายของปฏิจจนุปบาท	๘๖
	๖.๒.๒ องค์แห่งปฏิจจนุปบาท	๘๘
	๖.๓ ความสัมพันธ์ของปฏิจจนุปบาท ๑๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๙๒
	๖.๓.๑ ความสัมพันธ์ของปฏิจจนุปบาท	๙๒
	๖.๓.๒ ความเป็นเหตุปัจจัยของปฏิจจนุปบาท	๙๓
	๖.๔ ปฏิจจนุปบาท ๑๒ กับริรูป-นามที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๙๘
	๖.๕ ปฏิจจนุปบาท ๑๒ กับไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๑๐๐
	๖.๖ สรุปร่ายบท	๑๐๑
	๖.๗ คำถามท้ายบท	๑๐๓
	๖.๘ เอกสารอ้างอิง	๑๐๔
บทที่ ๗	อริยสัจ ๔ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๑๐๕
	(๑) วัตถุประสงค์ประจำบท	๑๐๕

(๒) ขอบข่ายเนื้อหาอารยวิชา	๑๐๕
๗.๑ ความนำ	๑๐๖
๗.๒ อริยสัจ ๔ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๑๐๖
๗.๒.๑ ความหมายอริยสัจ ๔	๑๐๖
๗.๒.๒ ทุกข์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๑๐๗
๗.๒.๓ สมุทัยที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๑๐๙
๗.๒.๔ นิโรธที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๑๑๒
๗.๒.๕ มรรคที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๑๑๔
๗.๓ ความสำคัญของอริยสัจ ๔ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๑๑๕
๗.๓.๑ ความสำคัญของอริยสัจ ๔ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๑๑๕
๗.๓.๒ กิจในอริยสัจ ๔ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๑๑๖
๗.๔ อริยสัจ ๔ กับรูป-นามที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๑๑๘
๗.๕ อริยสัจ ๔ กับไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา	๑๑๙
๗.๖ สรุปรูปท้ายบท	๑๒๐
๗.๗ คำถามท้ายบท	๑๒๑
๗.๘ เอกสารอ้างอิง	๑๒๒
บทที่ ๘	
แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔	๑๒๓
(๑) วัตถุประสงค์ประจำบท	๑๒๓
(๒) ขอบข่ายเนื้อหาอารยวิชา	๑๒๓
๘.๑ ความนำ	๑๒๔
๘.๒ แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔	๑๒๔
๘.๒.๑ ความหมายของสติปัฏฐาน ๔	๑๒๔
๘.๒.๒ ความสำคัญของสติปัฏฐาน ๔	๑๒๕
๘.๓ แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน	๑๒๖
๘.๓.๑ อิริยาบถปัพพะ	๑๒๖
๘.๓.๒ สัมปชัญญูปัพพะ	๑๒๘
๘.๓.๓ ธาตุมนสิการปัพพะ	๑๒๘
๘.๔ แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน	๑๒๙
๘.๔.๑ สุขเวทนา	๑๓๐
๘.๔.๒ ทุกขเวทนา	๑๓๐
๘.๔.๓ อุเบกขาเวทนา	๑๓๐
๘.๕ แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน	๑๓๑
๘.๖ แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน	๑๓๑
๘.๖.๑ นีวรณธรรม	๑๓๒
๘.๖.๒ อุปาทานชั้น ๕	๑๓๒

๘.๖.๓	อายตนะ ๑๒	๑๓๒
๘.๖.๔	โพชฌงค์ ๗	๑๓๓
๘.๖.๕	อริยสัจ ๔	๑๓๓
๘.๗	หลักโพธิปักขิยธรรมที่ใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๑๓๕
๘.๗.๑	สติปัฏฐาน ๔	๑๓๕
๘.๗.๒	สัมมัมปธาน ๔	๑๓๕
๘.๗.๓	อิทธิบาท ๔	๑๓๖
๘.๗.๔	อินทรีย์ ๕	๑๓๖
๘.๗.๕	พละ ๕	๑๓๖
๘.๗.๖	โพชฌงค์ ๗	๑๓๗
๘.๗.๗	มรรค ๘	๑๓๘
๘.๘	สรูปท้ายบท	๑๓๙
๘.๙	คำถามท้ายบท	๑๔๑
๘.๑๐	เอกสารอ้างอิง	๑๔๒
บทที่ ๙	ผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔	๑๔๓
(๑)	วัตถุประสงค์ประจำบท	๑๔๓
(๒)	ขอบข่ายเนื้อหาวิทยวิชา	๑๔๓
๙.๑	ความนำ	๑๔๔
๙.๒	พระโสดาบันที่เป็นผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔	๑๔๕
๙.๒.๑	พระโสดาบันที่เป็นผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๑๔๕
๙.๒.๒	ตัวอย่างบุคคลผู้บรรลุพระโสดาบัน	๑๔๖
๙.๓	พระสกทาคามีที่เป็นผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔	๑๔๘
๙.๓.๑	พระสกทาคามีที่เป็นผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๑๔๘
๙.๓.๒	ตัวอย่างบุคคลผู้บรรลุพระสกทาคามี	๑๔๙
๙.๔	พระอนาคามีที่เป็นผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔	๑๕๐
๙.๔.๑	พระอนาคามีที่เป็นผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๑๕๐
๙.๔.๒	ตัวอย่างบุคคลผู้บรรลุพระอนาคามี	๑๕๒
๙.๕	พระอรหันต์ที่เป็นผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔	๑๕๔
๙.๕.๑	พระอรหันต์ที่เป็นผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๑๕๔
๙.๕.๒	ตัวอย่างบุคคลผู้บรรลุพระอรหันต์	๑๕๕
๙.๖	สรูปท้ายบท	๑๕๘
๙.๗	คำถามท้ายบท	๑๕๙
๙.๘	เอกสารอ้างอิง	๑๖๐
บรรณานุกรม		๑๖๑

ประวัติผู้เขียน

บทที่ ๑

ความหมายของวีปัสสนาภาวนาและวีปัสสนาภูมิ

พระมหาชิต ฐานชิต, ดร.

ป.ธ.๗,ศน.บ. (การศึกษา), M.A. (Sanskrit), Ph.D. (Vedic Studies)

วัตถุประสงค์ประจำบท

- เพื่อให้นิสิตสามารถบอกความหมายของวีปัสสนาภาวนา และวีปัสสนาภูมิได้โดยสังเขป
- เพื่อให้นิสิตสามารถอธิบาย เรื่องความหมายของวีปัสสนาภาวนา และวีปัสสนาภูมิได้โดยสังเขป
- เพื่อให้นิสิตสามารถวิเคราะห์ความหมายของวีปัสสนาภาวนา และวีปัสสนาภูมิที่กำหนดให้อธิบายเพิ่มเติมได้โดยสังเขป

ขอบข่ายเนื้อหารายวิชา

- ๑.๑ ความนำ
- ๑.๒ ความหมายของวีปัสสนาภาวนา
- ๑.๓ ความหมายของวีปัสสนาภูมิ
- ๑.๔ สรุปรายบท
- ๑.๕ คำถามท้ายบท
- ๑.๖ เอกสารอ้างอิง

๑.๑ ความนำ

ในทางพระพุทธศาสนา มีคำสอนเพื่อความบริสุทธิ์อยู่ ๓ ระดับ คือ ระดับที่ ๑ เรียกว่า ศีล เพื่อความสงบ ระวังความเศร้าหมองทางกาย และทางวาจา ระดับที่ ๒ เรียกว่า สมาธิ ทรงสอนเพื่อความบริสุทธิ์ สงบ ระวังแห่งจิต ระดับที่ ๓ เรียกว่า ปัญญา เพื่อตัดอาสวะอนุสัยกิเลสทั้งหลาย ปัญญาดังกล่าว นี้จัดเป็นองค์ธรรมของวิปัสสนาภาวนา อันเป็นทางปฏิบัติเพื่อให้พ้นทุกข์ซึ่งมนุษย์เป็นทุกข์ เพราะความยึดมั่นถือมั่นในรูป-นาม อันเกิดจากความไม่รู้อย่าง ยังมีอุปาทาน ยังไม่มีปัญญาเห็นแจ้ง ในสภาพธรรมที่ปรากฏตามความเป็นจริง แต่ด้วยการปฏิบัติตามหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยการกำหนดรู้รูป-นาม อันเป็นอารมณ์ที่ปรากฏ ในขณะที่ปัจจุบันเท่านั้น เมื่อสมาธิรวมตัวได้ดี จิตที่พุ่งเข้าไปในอารมณ์ต่างๆ ก็สงบนิ่งอยู่ในอารมณ์ที่กำหนดรู้รูป-นาม

ความสำคัญในหลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา คือ การเห็นไตรลักษณ์ จนเกิดปัญญารู้แจ้งตามความเป็นจริงในไตรลักษณ์ที่มาจากปัจจุบันอารมณ์ เห็นชัดว่ารูป-นาม นี้ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีแต่สภาวะที่รู้กับสภาวะที่ถูกรู้เท่านั้น เกิดดับ ตลอดเวลาจึงเห็นเป็นไตรลักษณ์อันจะเป็นปัจจัยให้เกิดวิปัสสนาญาณ และสามารถจัดอนุสัยกิเลสให้หมดไปได้โดยสิ้นเชิงจนเห็นแจ้งใน “ไตรลักษณ์ว่ารูป-นาม เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา”^๑ เกิดดับ ตลอดเวลา เกิดปัญญาเห็นแจ้งรู้ความจริงของรูป-นาม แห่งตลอดไตรลักษณ์ว่ารูป-นาม ไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้เป็นทุกข์ ไม่มี สัตว์ บุคคล ตัว ตน เรา เขา เห็นเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ความทุกข์ย่อมไม่เกิด จะปล่อยวางความยึดมั่นถือมั่นในรูป-นาม ได้ ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เมื่อปฏิบัติจนเกิดปัญญารู้แจ้งแห่งตลอดไตรลักษณ์ และอริยสัจ ๔ แล้ว จะทำลายวิปัสสนาธรรมที่มีอยู่ในจิตได้รู้เหตุ และผลของสภาวะธรรมตามความเป็นจริงว่ารูป-นาม นี้ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นปัญญาที่เข้าไปรู้แจ้งความจริง เรียกว่า วิปัสสนาปัญญา เมื่อวิปัสสนาปัญญาเกิดขึ้น รู้ถึงข้อปฏิบัติที่ถูกต้อง เป็นทางนำไปสู่ความดับทุกข์ จะไปทำลายกิเลสตัณหาให้เบาบางลง และดับทุกข์ได้ เมื่อเห็นไตรลักษณ์ด้วยวิปัสสนาปัญญาที่เกิดขึ้น วิปัสสนาปัญญาที่เป็นปัจจัย ตามญาณแต่ละขั้น การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาจะก้าวหน้าด้วยปัญญา เห็นอริยสัจ ๔ ที่ถือว่าเป็นสิ่งที่ประเสริฐที่สุดของชีวิต และเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา

๑.๒ ความหมายของวิปัสสนาภาวนา

๑.๒.๑ ความหมายของวิปัสสนาภาวนา

(๑) คำว่า “วิปัสสนา” หมายถึง ปัญญา กริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความที่กำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลัก อินทรีย์ คือ ปัญญา ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัตรุ เป็นเหมือนปราสาท ความสว่าง คือ ปัญญา ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความวิจยธรรมชื่อว่าสัมมาทิฐิ เรียกว่า ปัญญาอินทรีย์ หรือ วิปัสสนา^๒

^๑ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๙๖.

^๒ อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๖/๓๐.

(๒) วิปัสสนา เป็นชื่อของปัญญา แยกออกเป็น ๒ บท คือ วิ + ปัสสนา วิ แปลว่า พิเศษ และ ปัสสนา แปลว่า ความเห็นแจ้ง วิปัสสนา จึงหมายถึง ความเข้าใจ ความรู้แจ้งเห็นชัดตามความเป็นจริงของสภาวธรรมทั้งหลาย มีรูป-นาม ชันธ ๕ เป็นต้น ว่าเป็นไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ความไม่เที่ยง ทุกขัง ความเป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ความไม่มีตัวตน เป็นการเห็นถูกด้วยตนเอง^๓

(๓) วิปัสสนา หมายถึง ความเห็นแจ้ง คือ เห็นตรงต่อความเป็นจริงของสภาวธรรม ปัญญาที่เห็นไตรลักษณ์อันให้ออนความหลงผิดรู้ผิดในสังขารเสียได้ การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดภาวะของสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นของมันเอง^๔

(๔) วิปัสสนา คือ การฝึกควบคุมจิตเพื่อแสวงหาปัญญาซึ่งจัดว่าเป็นลักษณะพิเศษในทางพุทธศาสนา แบ่งออกได้เป็น ๒ ประเภทคือ

๑) ประเภทที่ ๑ เรียกว่า วิปัสสนาสมาธิ เป็นการปฏิบัติวิปัสสนาโดยการนำสมาธิในระดับแรกๆ ที่อยู่ระหว่าง ขณิกสมาธิ กับ อุปจารสมาธิ มาเป็นฐานร่วมปฏิบัติกับการนำตัวสติปฏิฐาน^๕ มาเป็นเครื่องมือที่สำคัญในการปฏิบัติ

๒) ประเภทที่ ๒ เรียกว่า สมถวิปัสสนา หรือ สมาธิวิปัสสนา เป็นวิปัสสนาที่ต่อจากอัปนาสมาธิได้ถาวรซึ่งเป็นการทำสมาธิที่จิตถูกควบคุมด้วยพลังความตั้งใจอย่างสูงเพื่อเข้าสู่สภาวะของความวิเวก อันเป็นสมาธิที่สามารถทำให้จิตอยู่ในสภาพการเตรียมพร้อมแก่งานในทุกกรณี รวมทั้งการนำสติปฏิฐานมาพิจารณาเพื่อการเข้าถึงความเป็นจริงในธรรมชาติ

(๕) ในพระอภิธรรมปิฎกมีข้อความเกี่ยวกับวิปัสสนาว่า เป็นปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความเลือกสรร ความวิจย ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด เฉพาะภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความใคร่ครวญ ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาปัญญาอินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัสตราความสว่าง คือ ปัญญา แสงสว่าง คือ ปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ นี้ชื่อว่า วิปัสสนาที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^๖

ก. ความหมายตามหลักสัททนต์

วิปัสสนาประกอบด้วยคำว่า วิ+ปัสสนา มีความหมาย ดังนี้ วิ อุปสัค (บทหน้า) แปลว่า พิเศษ, แจ่มหรือ ต่าง ปสส มาจาก ทิส ธาตุ ความว่าการเห็น, การดู วิเคราะห์ว่า ปทิสสตีติ ปสส ความว่า ความเห็นชัด (ทิส ธาตุในความหมายว่าเห็น อ ปัจจัย, แปลง ทิส เป็น ปสส)^๗

ข. ความหมายตามหลักอรรถนัย

^๓ ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๖/๕๙๖.

^๔ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๓๗๓.

^๕ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๖๗/๒๑๐.

^๖ อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๕/๓๖ - ๓๗.

^๗ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช, ป.ธ. ๙, ราชบัณฑิต), ชุดศัพท์วิเคราะห์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เทียนเซียง, ๒๕๕๐), หน้า ๔๑๙.

(๑) ในพระวินัยปิฎก ภิกขุวิภังค์ ได้ให้ความหมายของภาวนาไว้ว่า พระพุทธองค์ทรงใช้คำว่า ภาวนา ดังข้อความที่พระองค์ทรงแสดงการเจริญอสุภะแก่ภิกษุทั้งหลายว่า พระผู้มีพระภาคตรัสอสุภภาวนา ตรัสสรรเสริญอสุภกถา ตรัสพรรณนาการเจริญอสุภะแก่ภิกษุทั้งหลายโดยเอนกปริยาย^{๘๘} คำว่า อสุภภาวนา มาถึงขั้นคัมภีร์อธิบายความท่านใช้คำว่า อสุภกมมภูฐาน เช่นคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นต้น

(๒) ในพระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสกะได้ให้ความหมายของภาวนาไว้ว่า พระพุทธเจ้าทรงใช้คำว่า ภาวนา ซึ่งในสมัยต่อมานิยมใช้คำว่า กมมภูฐาน พระสารีบุตรธรรมเสนาบดีก็ใช้ในการแนะนำพระราหุลให้เจริญอานาปานสติ ดังข้อความว่า พระสารีบุตรกล่าวเตือนท่านพระราหุลว่า “ราหุล เธอจงเจริญอานาปานสติภาวนา ราหุล อานาปานสติภาวนา ที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมมีผลานิสงส์มาก^{๘๙} อานาปานสติภาวนาเป็นชื่อของกรรมฐาน

(๓) ในอรรถกถาขุททกนิกาย สัทธัมมปกาสินี ปฏิสัมภุททามรรค พระอรรถกถาจารย์ได้ให้ความหมายของคำว่า ภาวนาในชื่อของกรรมฐานไว้ว่า การปฏิบัติอานาปานสติ ในพระไตรปิฎกใช้คำว่า อานาปานสติภาวนา^{๙๐} เปลี่ยนเป็นใช้ อานาปานสติกมมภูฐาน มนสิกาเรตพุพ ดังข้อความพอสรุปได้ว่า “ภิกษุผู้จะปฏิบัติธรรม ฟังชำระศีลให้บริสุทธิ์แล้วเรียนข้อปฏิบัติในสำนักพระอาจารย์ ขอให้ท่านสอนแล้วตนสาธยายจนจำได้ ไปหาสถานที่พักตัดความกังวล บรรเทาความเมาอาหารนั่งสบาย ระลึกถึงคุณพระรัตนตรัยจนจิตระาเริง มิให้ข้อธรรมที่เรียนจากพระอาจารย์ลืมนั่นไป แม้แต่บทเดียวแล้วพึงมนสิการอานาปานสติกรรมฐาน^{๙๑}

(๔) ในคัมภีร์อภิธรรมปิฎก วิภังคมูลฎีกา พระภูิกษาจารย์ได้ให้ความหมายของคำว่า กรรมฐานในชื่อของภาวนาไว้ว่า ฐานะแห่งการบรรลุคุณวิเศษ คือ กรรม ชื่อว่ากรรมฐาน อีกอย่างหนึ่ง ฐานะในกรณงาน คือการเริ่มเจริญภาวนา^{๙๒} ชื่อว่ากรรมฐาน

(๕) ในคัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวนีโยชนา พระญาณกิตติเถระ ชาวพินธุรัฐ ผู้รจนาได้ให้ความหมายของคำว่า กรรมฐานในชื่อสมถวิปัสสนา และภาวนาไว้ว่า

๑) สภาวะที่ยังนิรวณทั้งหลายให้สงบระงับไป ชื่อว่าสมถะ

๒) ธรรมชาติที่เห็นโดยอาการต่างๆ ชื่อว่าวิปัสสนา

๓) การเจริญภาวนา บุคคลย่อมยังกุศลธรรมทั้งหลายให้เจริญ คือให้พัฒนา ด้วยธรรมชาติทั้งหลายเหล่านี้ เหตุนั้น ธรรมชาตินี้จึงชื่อว่าภาวนา

(๖) ในคัมภีร์มณีสารมณชูสาฎีกา พระอริยวังสธัมมเสนาบดีเถระ ผู้รจนา ได้ให้ความหมายของคำว่า กรรมฐานในชื่อของภาวนาไว้ว่า ฐานะ ได้แก่ ฐานะที่ดำเนินไปของกรณงาน คือการเจริญภาวนา ๒ อย่าง ชื่อว่ากรรมฐาน ได้แก่ อารมณ (อีกอย่างหนึ่ง) ฐานะ ได้แก่ฐานะที่ดำเนินไปแห่งกรณงาน คือ การเจริญภาวนาชั้นสูงขึ้นไป ชื่อว่ากรรมฐาน ได้แก่ วิธีทางการเจริญภาวนาที่สูงขึ้นไป^{๙๓}

^{๘๘} วิ.ม.ห. (บาลี) ๑/๑๖๒/๘๓.

^{๘๙} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๑๑๓/๘๑-๘๒.

^{๙๐} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๑๓/๑๒๕.

^{๙๑} ขุ.ป.อ. (บาลี) ๒/๑๐๒.

^{๙๒} อภิ.วิ.มูลฎีกา. (บาลี) ๑๗๑-๑๗๒.

^{๙๓} มณีสารมณชูสาฎีกา. (บาลี) ๒/๓๕๔.

(๗) ในคัมภีร์อิทธิมัตถสังคหฎีกา พระนวมิลเถระ ชาวสิงหล ผู้รจนาได้ให้ความหมายของคำว่า กรรมฐานในชื่อของภาวนาไว้ว่า

๑) กรรมฐาน หมายถึงฐานะ ได้แก่วิสัยที่ดำเนินไปแห่งการงานกล่าวคือการประกอบความเพียรและการประกอบความเพียรเนื่องๆ คืออารมณ์มีกสณเป็นต้น

๒) ฐานะ คือการเจริญภาวนา ได้แก่ฐานะที่ดำเนินไปแห่งการเจริญภาวนาสูงๆ ขึ้นไป ได้แก่ภาวนา^{๑๔}

(๘) ในคัมภีร์ปรกณวิสุทธีมรรค พระพุทธโฆสอาจารย์ได้ให้ความหมายของคำว่า ภาวนาในชื่อของกรรมฐานไว้ว่า ในยุคอรรถกถา นิยมใช้คำว่า อานาปานสติกมมฐาน เช่นคัมภีร์วิสุทธีมรรค ตอนที่พระพุทธโฆสจารย์นำข้อความที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงอานาปานสติภาวนา ๑๖ ขึ้นมาแสดงแล้วสรุปตอนท้าย ดังข้อความว่า เอว โสฬสตุฏฺกํ อานาปานสติกมมฐานํ นิทฺธิภูมฺมํ แปลว่า ข้าพเจ้าขอ นิเทศอานาปานสติกรรมฐาน มีวัตถุ ๑๖ อย่างนี้^{๑๕} อิทํ ปน อานาปานสติกมมฐานํ ครุกํ ครุกภาวนํ แปลว่า ก็อานาปานสติกรรมฐานนี้ เป็นการปฏิบัติที่หนัก การเจริญก็หนัก^{๑๖}

(๙) ในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัสมิทามรรค อรรถกถา ได้ให้ความหมายของวิปัสสนาไว้ว่า “ปัญญาใดๆ ย่อมเห็นสังขตธรรมมีขันธเป็นต้น ด้วยอาการต่างๆ มีความไม่เที่ยง เป็นต้น ฉะนั้นปัญญานั้น ชื่อว่า วิปัสสนา”^{๑๗}

(๑๐) ในคัมภีร์อรรถกถา คำว่า วิปัสสนา หมายถึง ปัญญาอันเห็นแจ้ง^{๑๘} เกิดจากการกำหนดรู้ ใคร่ครวญพิจารณาสังขารธรรม โดยความเป็นสภาวะไม่เที่ยงเพราะความเปลี่ยนแปลง แปรผันไปต่างๆ นานา ด้วยอำนาจแห่งศีล ที่มีอนิจจลักษณะเป็นตัวบ่งบอก เป็นทุกข์เพราะความเบียดเบียนจนไม่สามารถทนอยู่ในสภาพเดิมของตนได้ และไม่ใช้ตัวตนเพราะบังคับไม่ได้

(๑๑) ในพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ได้ให้ความหมายของคำว่า ภาวนาไว้ว่า การเจริญ, การทำให้เกิดให้มีขึ้น, การฝึกอบรมจิตใจ, มี ๒ ประการ คือ

๑) สมถภาวนา คือ การฝึกอบรมจิตใจให้เกิดความสงบ, การฝึกสมาธิ

๒) วิปัสสนาภาวนา คือ การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งตามเป็นจริง หรือการเจริญปัญญา

สองอย่างนี้ ในบาลีที่มัทธานเรียกว่า ภาเวตฺตปฺพชฺชและ วิชชาภาคิยชฺช ในคัมภีร์สมัยหลัง บางที่เรียกว่า กรรมฐาน คือ อารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งงานเจริญภาวนา, ที่ตั้งแห่งงานทำความเพียรฝึกอบรมจิต, วิธีอบรมจิต^{๑๙}

ค. โดยลักษณะที่จุดทะของวิปัสสนา คือ

^{๑๔} สงคหฎีกา. (บาลี) ๑/๑๔๒.

^{๑๕} วิสุทธี. (บาลี) ๑/๒๑๕/๒๙๐-๒๙๑.

^{๑๖} วิสุทธี. (บาลี) ๑/๒๓๐/๓๐๙.

^{๑๗} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๑๘๖/๕๘๔.

^{๑๘} อง.สตุตท.อ. (ไทย) ๓๗/๙๒/๒๔๗.

^{๑๙} พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๗๐.

๑) วิปัสสนา มีลักษณะให้ตรัสรู้ซึ่งสภาวะปกติแห่งรูปธรรมและนามธรรมทั้งปวง
 ๒) วิปัสสนา มีกิจอันขจัดเสียซึ่งความมืด คือ โมหะอันปกปิดไว้ซึ่งสภาวะปกติแห่งรูปธรรมนามธรรมทั้งปวง

๓) วิปัสสนา มีผลให้สำเร็จ คือ มิให้หลง

๔) วิปัสสนา มีเหตุใกล้ ให้เกิดสมาธิ (สมาหิตโต ยถาภูตํ ปชานาติ ปสฺสตี)^{๒๐}

วิปัสสนา หมายถึง ความเห็นแจ้ง, ปัญญาเป็นเครื่องเห็นแจ้ง, ปัญญาเครื่องเห็นแจ้ง, วิปัสสนา ชื่อภาวนาอย่าง ๑ ใน ๒ อย่างของพระพุทธศาสนา เป็นตัวปัญญาพิจารณาเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริงตามไตรลักษณ์ คือเห็นว่าไม่เที่ยงเป็นต้นไม่ติดอยู่ในสภาวะธรรมนั้น

ส่วนคำว่า ภาวนา หมายถึง การทำให้มีขึ้น การทำให้เกิดขึ้น การเจริญ การบำเพ็ญ การพัฒนา^{๒๑}

ภาวนา แปลว่า ทำให้มีขึ้นเป็นขึ้น ทำให้เกิดขึ้น การเจริญ มีความหมาย ๔ อย่าง คือ

๑) ภาวนา ความหมายว่า ธรรมทั้งหลายที่เกิดในภาวนานั้นไม่ล่วงเลยกัน

๒) ภาวนา ความหมายว่า อินทรีย์ทั้งหลายมีรสเป็นอย่างเดียวกัน

๓) ภาวนา ความหมายว่า นำความเพียรที่สมควรแก่ธรรมนั้นเข้าไป

๔) ภาวนา ความหมายว่า ปฏิบัติเนื่องๆ^{๒๒}

คำว่า วิปัสสนาภาวนา หมายถึง การฝึกอบรมเจริญปัญญา ให้เกิดความรู้แจ้งชัดตามเป็นจริง^{๒๓}

สรุปว่า วิปัสสนาภาวนา หมายถึง การปฏิบัติอย่างต่อเนื่อง ในการฝึกอบรมเจริญปัญญา อันเป็นเครื่องทำลายกิเลส ให้เกิดความเห็นแจ้ง รู้ชัดสิ่งทั้งหลายตรงต่อสภาวะของมันให้เข้าใจตามความเป็นจริง ว่ามันเป็นของมันเอง ไม่ใช่เห็นตามที่เรานึกคิดปรุงแต่งให้มันเป็นไปด้วยความชอบ

๑.๒.๒ อารมณวิปัสสนาภาวนา

อารมณวิปัสสนา หมายถึง รูป-นาม อันเป็นที่ยึดเหนี่ยวของจิต ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา อารมณวิปัสสนาภาวนา เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ^{๒๔} มี ๖ หมวด ได้แก่

(๑) ชั้นธ ๕

(๒) आयตนะ ๑๒

(๓) ธาตุ ๑๘

(๔) อินทรีย์ ๒๒

(๕) อริยสัจ ๔

(๖) ปฏิจจสมุปบาท ๑๒

^{๒๐} อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒/๔.

^{๒๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๘๖.

^{๒๒} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๔.

^{๒๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๘๗.

^{๒๔} พระอรุณรุทระ และพระญาณธชะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวัน กราฟฟิคเพเลท, ๒๕๔๖), หน้า ๗๘๗.

เมื่อย่อลงแล้วคงเหลือรูป-นาม เท่านั้นรูป-นาม เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวของวิปัสสนาปรมาัตต์ คือ สภาวะธรรมที่ไม่มีการแปรปรวนหรือไม่มีความวิปริตด้วยประการใดๆ ที่เป็นความจริงที่ตรงตามสภาวะที่ทำให้สัตว์ทั้งหลาย ที่เต็มไปด้วยความทุกข์ไม่รู้จักสิ้นต้องท่องเที่ยวอยู่ในวัฏฏสงสาร และสภาวะธรรมที่ทำให้สัตว์ทั้งหลายพ้นจากวัฏฏสงสาร คือ ความพ้นไปจากทุกข์ ได้แก่ ปรมาัตถธรรม ๔ ประการ คือ

(๑) จิต ๘๘ ดวง (อย่างพิสดารมี ๑๒๑ ดวง)

(๒) เจตสิก ๕๒ ดวง

(๓) รูป ๒๘

(๔) นิพพาน ๑^{๒๕}

การปฏิบัติวิปัสสนากาวนามีอารมณ์หลักในการตามรู้ ๒ ประการ คือ

(๑) การตามรู้รูปเป็นหลัก คือ การตามรู้อาการของธาตุ ๔ ธาตุใดธาตุหนึ่งที่ปรากฏในขณะจิตปัจจุบัน คือ

๑) ธาตุดินมีลักษณะแข็งปรากฏชัดในรูปทั้งหมด

๒) ธาตุน้ำมีลักษณะเกาะกุ่มทำให้วัตถุที่แข็งอยู่รวมกันก่อตัวเป็นรูปร่างได้ (ทำให้วัตถุที่อ่อนไหลไปได้)

๓) ธาตุไฟมีลักษณะเย็นหรือร้อน

๔) ธาตุลมมีลักษณะหยอนหรือตึง และปรากฏสภาวะเคลื่อนไหว

การตามรู้รูปเป็นหลัก เป็นการปฏิบัติวิปัสสนาโดยใช้ขณิกสมาธิพิจารณาอาการของรูป โดยเฉพาะธาตุลมที่เคลื่อนไหวโดยลักษณะ ๗ ประการ คือ

๑) อนิจจานุสสณา พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง

๒) ทุกขานุสสณา พิจารณาเห็นความเป้นทุกข์

๓) อนัตตานุสสณา พิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน

๔) นิพพิทานุสสณา พิจารณาเห็นความนาเบื่อหน่าย

๕) วิราคานุสสณา พิจารณาเห็นความคลายกำหนด

๖) นิโรธานุสสณา พิจารณาเห็นความดับกิเลส

๗) ปฏินิสสัคคานุสสณา พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งกิเลส

เป็นการปฏิบัติวิปัสสนาของวิปัสสนายานิก^{๒๖} เช่น การกำหนดลมหายใจเข้าออก ท้องพอง-ท้องยุบ หรือรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ที่ปรากฏชัดเจนในขณะปัจจุบัน

(๒) การตามรู้นามเป็นหลัก คือ การตามรู้เวทนา จิตหรือสภาพธรรมที่ปรากฏในขณะจิตปัจจุบัน ได้แก่ บุคคลผู้บรรลุมาน ควรเข่ามานั้นบ่อยๆ เมื่อเกิดความชำนาญในการเข้ามานแล้วจึงยกองค์มานที่ปรากฏ คือ ปติ สุข อุเบกขาขั้นสูไตรลักษณ์ การปฏิบัติวิปัสสนาพิจารณาเห็น สภาพธรรมตามลำดับสมาบัติ และองค์มาน โดยลักษณะ ๗ ประการ คือ

^{๒๕} พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ , ปรมาัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธ์, ๒๕๔๐), หน้า ๓-๙.

^{๒๖} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี), วิปัสสนากาวนา ที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๗), หน้า ๓๘๙-๓๙๐.

- ๑) อนิจจานุสสณาพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง
- ๒) ทุกขานุสสณา พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์
- ๓) อนัตตานุสสณาพิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน
- ๔) นิพพิทานุสสณา พิจารณาเห็นความนาเบื่อหน่าย
- ๕) วิราคานุสสณาพิจารณาเห็นความคลายกำหนด
- ๖) นิโรธานุสสณา พิจารณาเห็นความดับกิเลส
- ๗) ปฏินิสสัคคานุสสณา พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งกิเลส

เป็นการปฏิบัติวิปัสสนาของสมถยานิก^{๒๗} เป็นการกำหนดเวทนาหรือการกำหนดอาการทางจิต ที่สภาพธรรมปรากฏในขณะจิตปัจจุบัน อารมณ์วิปัสสนาภาวนา เป็นอารมณ์ของรูป-นาม

(ก) ความหมายรูป-นาม ประมัตถ์

รูป คือ ธรรมชาติโดยย่อแตกสลายไป เพราะความเย็นบ้าง เพราะความร้อนบ้าง เพราะเหตุที่นั้นธรรมชาตินั้น จึงเรียกว่ารูป^{๒๘} ได้แก่ รูปขันธ์ ที่มีประสาทสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และ อารมณ์ที่ถูกรับรู้ คือ สี เสียง กลิ่น รส ผัสสะต่างๆ ซึ่งเป็นธรรมชาติที่มีการแตกดับมีสภาพเสื่อมสลายได้ง่าย

รูป หมายถึง มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูปทั้ง ๔ มหาภูตรูป คือ ธาตุ ๔ ได้แก่

- ๑) ปฐวีธาตุ สภาวะที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่สภาพอันเป็นหลักที่ตั้งที่อาศัยแห่งสหชาตรูป เรียกสามัญว่า ธาตุแข็งหรือธาตุดิน
- ๒) อาโปธาตุ สภาวะที่เอิบอาบหรือดูดซึม ชานไป ขยายขนาด ผืนก็ เข้าด้วยกัน เรียกสามัญว่า ธาตุเหลวหรือธาตุน้ำ
- ๓) เตโชธาตุ สภาวะที่ทำให้ร้อน เรียกสามัญว่า ธาตุไฟ
- ๔) วาโยธาตุ สภาวะที่ทำให้สั่นไหว เคลื่อนที่ เรียกสามัญว่า ธาตุลม^{๒๙}

รูปประมัตถ์ หมายถึง “ธรรมชาติโดยย่อแตกสลายเพราะเหตุที่นั้นธรรมชาตินั้นจึงเรียกว่ารูป รื่อย่อมแตกสลายไป เพราะเย็นบ้าง ย่อมแตกสลายไป เพราะร้อนบ้าง”^{๓๐}

รูปประมัตถ์ คือ รูปที่มีอยู่จริงๆ โดยสภาวะธรรมชาติ ผู้ที่ได้กระทบ ได้สัมผัสจะมีความรู้สึกเหมือนกันหมด มีความหมาย ๒ นัย

- ๑) รูป หมายถึง ธรรมชาติที่แตกดับหรือเสื่อมสลายไป^{๓๑}
- ๒) รูป หมายถึง ธรรมชาติที่แตกสลายไป ด้วยอำนาจของความร้อน และความเย็น ซึ่งทั้งสองนัยนี้ สรุปลงได้ว่า รูปก็ คือ ธรรมชาติที่แตกดับนั่นเอง

รูปประมัตถ์มีวิเสสลักษณะ คือ ลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ

- ๑) รูปปนลกขณั มี การสลายแปรปรวน เป็นลักษณะ

^{๒๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙๐.

^{๒๘} อจ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๑/ - /๓๓.

^{๒๙} ที.สี. (ไทย) ๙/๔๘๗ - ๔๙๙/๒๑๖ -๒๒๐, ชุ.จุ. (ไทย) ๓๐/๕/๕๘.

^{๓๐} อจ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๑/ - /๓๓.

^{๓๑} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/ - /๒๔๙.

๒) วิกิณฺรสํ	มีการแยกออกจากกัน (กับจิต) ได้ เป็นกิจ
๓) อพฺยาคตปจฺจุปฺภูจฺจํ	มีความเป็นอภัยกตธรรม เป็นอาการปรากฏ
๔) วิญญฺณปทฺฏจฺจํ	มีวิญญฺณ เป็นเหตุใกล้ให้เกิด ^{๓๒}

สรุปว่า รูปปรมัตถ์ หมายถึง ธรรมชาติที่มีการแตกดับหรือเสื่อมสลาย แปรปรวนอยู่เสมอด้วยความร้อน และความเย็นเป็นลักษณะ มีหน้าที่แยกออกไปจากจิต มีความเป็นอภัยกตธรรมเป็นผล มีวิญญฺณเป็นเหตุให้เกิด ได้แก่ รูปชั้น

นาม คือ ธรรมชาติใด ย่อมรู้อารมณ์ และย่อมโน้มไปสู่อารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า นาม^{๓๓} อารมณ์ นามปรมัตถ์ ได้แก่ นามชั้น ๔ คือ

- ๑) เวทนาชั้น
- ๒) สัญญาชั้น
- ๓) สังขารชั้น (เจตสิก ๕๒ ดวง)
- ๔) วิญญฺณชั้น (จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวง)^{๓๔}

ในคัมภีร์อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค ปรากฏข้อความเกี่ยวกับนามว่า “ธรรมชาติใด ย่อมรู้ อารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า นาม อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติใด ย่อมโน้มไปสู่อารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า นาม”^{๓๕}

นามปรมัตถ์มีวิเสสลักษณะ คือ ลักษณะพิเศษ ๔ ประการ คือ

๑) นมนลกฺขณํ	มีการโน้มไปสู่อารมณ์ เป็นลักษณะ
๒) สมฺปโยครสํ	มีการประกอบกับวิญญฺณ และประกอบกันเอง โดยอาการที่เกิดพร้อมกัน เป็นต้น เป็นกิจ
๓) อวินิพฺโถคปจฺจุปฺภูจฺจํ	มีการไม่แยกกันกับจิต เป็นผล
๔) วิญญฺณปทฺฏจฺจํ	มีวิญญฺณ เป็นเหตุใกล้ ^{๓๖}

สรุปว่า นามปรมัตถ์ หมายถึง สภาวะที่รับรู้ทางใจ และความรู้สึกนึกคิดต่างๆ เป็นธรรมชาติที่โน้มไปสู่อารมณ์เป็นลักษณะ มีหน้าที่ประกอบกับจิต และเจตสิกเป็นผล มีวิญญฺณเป็นเหตุให้เกิด ได้แก่ นามชั้น ๔ คือ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญฺณชั้น

(ข) วิธีกำหนดรู้รูป-นาม ปรมัตถ์

การรู้อารมณ์ปรมัตถ์เป็นการรู้ที่เป้นประโยชน์ต่อการเจริญวิปัสสนากาวนา เพราะหากไม่รู้อารมณ์ปรมัตถ์อย่างถูกต้องแล้ว ก็ไม่อาจนำไปสู่การเจริญวิปัสสนาให้เกิดผลได้

^{๓๒} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), **ลักษณะทิจตฺตฺกะแห่งปรมัตถธรรม**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญฺณ, ๒๕๕๑), หน้า ๔๑.

^{๓๓} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/ - /๒๔๙.

^{๓๔} ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๕/๕๘.

^{๓๕} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/ - /๒๔๘.

^{๓๖} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), **ลักษณะทิจตฺตฺกะแห่งปรมัตถธรรม**, หน้า ๔๑.

วิธีกำหนดรู้รูปปรมาตม์ คือ การกำหนดรู้สภาวะอาการ เกิด ดับ ของ รูปชั้น เป็นอารมณ์ปรมาตม์ชั้นสุดท้าย ทำให้รู้แจ้ง เห็นจริง ของกฎธรรมชาติตามความเป็นจริง จึงเรียกว่าปรมาตม์จะ การรู้จักลักษณะ เหตุที่เกิดขึ้น ความดับสนิท และวิธีปฏิบัติเพื่อให้ถึงความดับสนิทของรูปชั้น เป็น การเข้าใจสัมผัส “มีเพียงรูป-นาม ที่เป็นสภาวะมีอยู่จริงเกิดขึ้น และดับไปตามเหตุปัจจัย”^{๓๗} และเห็น ปรมาตม์ธรรมชั้นสูงสุดที่ทำให้เข้าถึงพระนิพพาน การกำหนดรูปรูปชั้น ถ้าไม่รู้ไม่เห็น และไม่ได้สัมผัส การ เกิด ดับ ของอารมณ์รูปปรมาตม์ที่เป็นอารมณ์ปรมาตม์ชั้นสุดท้าย ก็จะไม่สามารถเข้าใจ และเห็น สัจธรรมชั้นสูงสุด และปรมาตม์จะนั้น คือ เห็นอริยสัจ ๔ และการเกิดดับ ของชั้น ๕ ดังนั้น อารมณ์รูปปรมาตม์จึงเป็นเรื่องสำคัญ ที่ผู้ปฏิบัติจะต้องเห็น รู้ เข้าใจ เพื่อให้รู้แจ้ง และเข้าถึง พระนิพพาน

การกำหนดรู้รูปปรมาตม์ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ต้องเป็นอารมณ์ปัจจุบัน จึงจะเป็น อารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เป็นการระลึกรู้เท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบัน โดยอาศัย คำบริการช่วยให้อุระตัวในขณะปัจจุบัน เป็นการกำหนดรู้ธรรมที่กำลังปรากฏ เมื่อเรากำหนดรู้ อยู่กับปัจจุบันอารมณ์

วิธีกำหนดรู้นามปรมาตม์ คือ การกำหนดรู้ สภาวะอาการ เกิด ดับ ของนามชั้น เป็น อารมณ์ปรมาตม์ชั้นสุดท้าย ทำให้รู้แจ้ง เห็นจริง ของกฎธรรมชาติตามความเป็นจริง จึงเรียกว่า ปรมาตม์ สัจจะ การรู้จักลักษณะ เหตุที่เกิดขึ้น ความดับสนิท และวิธีปฏิบัติเพื่อให้ถึงความดับสนิทของ เวทนา ชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น เป็นการเข้าใจสัมผัส “มีเพียงรูป-นามที่เป็นสภาวะมีอยู่ จริงเกิดขึ้น และดับไปตามเหตุปัจจัย”^{๓๘} และเห็นปรมาตม์ธรรมชั้นสูงสุดที่ทำให้เข้าถึงพระนิพพาน การ กำหนดนามชั้น ๔ คือ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น ถ้าไม่รู้ไม่เห็น และไม่ได้ สัมผัสอารมณ์ นามปรมาตม์ที่เป็นปรมาตม์ชั้นสุดท้ายก็จะไม่สามารถ เข้าใจ และเห็นสัจธรรมชั้นสูงสุด และปรมาตม์จะ นั้น คือ เห็นอริยสัจ ๔ และการ เกิด ดับ ของชั้น ๕ ดังนั้น อารมณ์นามปรมาตม์จึง เป็นเรื่องสำคัญที่ผู้ปฏิบัติจะต้องเห็น รู้ เข้าใจ เพื่อให้รู้แจ้ง และเข้าถึงพระนิพพาน

การกำหนดรู้นามปรมาตม์ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เป็นการกำหนดนามชั้น ๔ คือ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น ต้องเป็นอารมณ์ปัจจุบัน จึงจะเป็นอารมณ์ของ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เป็นการระลึกรู้เท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบัน โดยอาศัยคำบริการช่วยให้อุระตัว ในขณะปัจจุบัน เป็นการกำหนดรู้นามธรรมที่กำลังปรากฏเมื่อเรากำหนดรู้อยู่กับปัจจุบันอารมณ์

๑.๓ ความหมายของวิปัสสนาภูมิ

ความหมายของวิปัสสนาภูมิ ซึ่งเป็นภูมิของวิปัสสนา เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา การปฏิบัติ วิปัสสนาต้องกำหนดรู้ที่วิปัสสนาภูมิ สภาวะที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาได้ต้องเป็นสิ่งที่อยู่จริง ไม่ เปลี่ยนแปลงจากสภาวะของตน เป็นปรมาตม์ธรรม เป็นธรรมที่อบรมเพื่อให้เกิดปัญญา

๑.๓.๑ ความหมายของวิปัสสนาภูมิตามศัพท์

^{๓๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, แปลโดย พระคันธสาราภิกขุ, (นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๒๑.

^{๓๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๑.

วิปัสสนา (วิ+ทิส เพกขเน+ยุ+อา) วิปัสสนา ปัญญา ปัญญาแจ้ง วิวิธ อธิจจาติกัง สงขารสุ
ปสสตีติ วิปัสสนา ปัญญาที่เห็นสภาวะธรรมต่างๆ มีอนิจจลักษณะ เป็นต้น ในสังขาร ชื่อว่าวิปัสสนา^{๓๔}

ภูมิ (ภู สุตตาย+มิ) แผ่นดิน พื้นที่ ภูมิ ภวนตยสสุ ภูตานีติ ภูมิ แผ่นดินที่มีสิ่งมีชีวิตอยู่ ชื่อ
ว่าภูมิ^{๔๐}

จากรูปศัพท์ดังกล่าว สรุปได้ว่า คำว่า ปัญญา วิปัสสนา เมื่อกล่าวโดยองค์ธรรมของศัพท์
คือ ปัญญาเจตสิกธรรม ดังนั้น เมื่อกล่าวถึงคำว่า ปัญญา จึงหมายถึง วิปัสสนาหรือเรียกว่า วิปัสสนา
ปัญญาซึ่งมีความหมายโดยวิเสสลักษณะ ดังนี้^{๔๑}

(๑) ลักษณะที่จตุกกะของ ปัญญา (วิเสสลักษณะที่ ๑)

- ๑) ธมมสภาวะปฏิเวธลักษณะ มีการรู้แจ้งซึ่งสภาวะธรรมเป็นลักษณะ
- ๒) โมหนธการวิทธรสรสา มีการกำจัดความมืด คือ โมหะเป็นกิจ
- ๓) อสมโมหปจจุปฏฐานะ มีความไม่หลง เป็นผล
- ๔) สมานิปทฐานะ มีสมาธิเป็นเหตุใกล้

(๒) ลักษณะที่จตุกกะของ ปัญญา (วิเสสลักษณะที่ ๒)

- ๑) ยถาภูตปฏิเวธลักษณะ มีการรู้แจ้งตามความเป็นจริงเป็นลักษณะ
- ๒) วิสโยภาสสรสา มีการกระทำอารมณ์ให้แจ่มแจ้งเป็นกิจ
- ๓) อสมโมหปจจุปฏฐานะ มีความไม่หลงในอารมณ์เป็นผล
- ๔) โยนิโสมนสิการ ปทฐานะ มีความใสใจอย่างดีในอารมณ์นั้นเป็นเหตุใกล้

วิปัสสนา จึงเป็นชื่อหนึ่งของปัญญา คือ การเข้าไปรู้อารมณ์ตามที่เป็นจริง อย่างแจ่มแจ้ง ไม่
หลงในอารมณ์ (อารมณ์วิปัสสนา คือ รูป-นาม) โดยอาศัยสมาธิ คือ ความตั้งมั่นแห่งจิตเป็นบาท
ฐานก่อนเกิดตัวปัญญา^{๔๒}

๑.๓.๒ ความหมายของวิปัสสนาภูมิตามหลักคัมภีร์

วิปัสสนา หมายถึง ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความ
กำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด
ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส
ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง เป็นต้น^{๔๓}

^{๓๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๒๐๖.

^{๔๐} พระโมคคัลลานเถระ รจนา, คัมภีร์ อภิธานวรรณนา, แปลโดย พระมหาสมปอง มุทิโต,
(กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๒๔๓.

^{๔๑} ขุนสรพรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะที่จตุกกะแห่งปรมัตถธรรม, (กรุงเทพมหานคร:
บริษัท คัลเลอร์ส โฟร์ จำกัด, ๒๕๓๗), หน้า ๒๕.

^{๔๒} สมเด็จพระพุทธิชนวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), อริยวังสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่ง
พระอริยเจ้า, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๓๖ - ๓๗.

^{๔๓} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๗/๕๕.

๑.๓.๓ ความหมายของวิปัสสนาภูมิตามทัศนะของนักวิชาการ

(๑) สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), ได้กล่าวข้อความเกี่ยวกับวิปัสสนาว่า การเจริญปัญญาเข้าไปเห็นแจ้งเป็นพิเศษในสภาวะธรรม (รูป-นาม) ตามความเป็นจริง คือเห็นแจ้งพิเศษในอารมณ์ต่างๆ ที่ปรากฏทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ โดยความเป็นรูป-นาม และเห็นแจ้งเป็นพิเศษในอารมณ์ต่างๆ ที่มาปรากฏทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ โดยความเป็นของไม่เที่ยง (อนิจจัง) เป็นทุกข์ (ทุกข์) ไม่ใช่ตัวตน (อนัตตา) และไม่สวยงาม (อสุภะ) ที่พิเศษออกไปจาก

- ๑) อนิจจสัญญาวิปัสสาส
- ๒) สุขสัญญาวิปัสสาส
- ๓) อตตสัญญาวิปัสสาส
- ๔) สุภสัญญาวิปัสสาส^{๔๔}

(๒) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต) ได้กล่าวข้อความเกี่ยวกับวิปัสสนาว่า เป็นความเห็นแจ้ง คือ เห็นตรงต่อความเป็นจริงของสภาวะธรรม ปัญญาที่เห็นไตรลักษณ์อันให้ถอนความหลงผิดรู้ผิดในสังขารเสียได้ การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดภาวะของสิ่งทั้งหลายตามที่มีนเป็นของมันเอง^{๔๕} วิปัสสนาภูมิ ภูมิแห่งวิปัสสนา ฐานที่ตั้งอันเป็นพื้นที่ซึ่งวิปัสสนาเป็นไป พื้นฐานที่ดำเนินไปของวิปัสสนา

๑) การปฏิบัติอันเป็นพื้นฐานที่วิปัสสนาดำเนินไป คือ การมองดูรู้เข้าใจหรือรู้เท่าทันสังขารทั้งหลายตามที่มีนเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อันดำเนินไปโดยลำดับ จนเกิดตรุณวิปัสสนาซึ่งเป็นพื้นของการก้าวสู่วิปัสสนาที่สูงขึ้นไป

๒) ธรรมที่เป็นภูมิของวิปัสสนา คือ ธรรมทั้งหลายอันเป็นพื้นฐานที่จะมองดูรู้เข้าใจ ให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งตามเป็นจริง ตรงกับคำว่า ปัญญาภูมิ ได้แก่ ชั้นที่ ๕ อายุตนะ ๑๒ ชาติ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ และปฏิจจสมุปป็นนธรรมทั้งหลาย เฉพาะอย่างยิ่ง ท่านเน้นปฏิจจสมุปบาท ซึ่งเป็นที่รวมในการทำความเข้าใจธรรมทั้งหมดนั้น ว่าโดยสาระ คือ ธรรมชาติที่ทั้งปวงที่มีในภูมิ^{๔๖}

(๓) ฉันทนา อุตสาหลักษณ์ ได้กล่าวข้อความเกี่ยวกับวิปัสสนาภูมิ ๖ ว่า เป็นที่เกิดของวิปัสสนา ๖ อย่าง ได้แก่ “ชั้นที่ ๕ อายุตนะ ๑๒ ชาติ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ เมื่อย่อวิปัสสนาภูมิ ๖ แล้ว ได้แก่ รูป-นาม ภูมิทั้ง ๖ นี้เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาหรือเป็นธรรมที่อบรมเพื่อให้เกิดปัญญา”^{๔๗} วิปัสสนาภูมิ คือ ที่เกิดของวิปัสสนา มี ๖ อย่าง ได้แก่

- ๑) ชั้นที่ ๕
- ๒) อายุตนะ ๑๒
- ๓) ชาติ ๑๘

^{๔๔} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), อริยวังสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า, หน้า ๓๖ - ๓๗.

^{๔๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๗๓.

^{๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗๔.

^{๔๗} ฉันทนา อุตสาหลักษณ์, พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนรัชการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๘๗.

๔) อินทรีย์ ๒๒

๕) อริยสัจ ๔

๖) ปฏิจจสมุปบาท ๑๒

เมื่อย่อวิปัสสนาภูมิทั้ง ๖ แล้ว ได้แก่ รูป-นาม เท่านั้น วิปัสสนาภูมิทั้ง ๖ นั้น มีสภาวะธรรม ๒ ประการ คือ

๑) รูปธรรม

๒) นามธรรม

อันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาภาวนาหรือเป็นธรรมที่อบรมเพื่อให้เกิดปัญญา วิปัสสนาภูมิ ๖ เป็น “ภูมิของวิปัสสนาแต่ละภูมินั้น ได้แก่ รูป-นาม ผู้เจริญวิปัสสนาต้องกำหนดรูป-นาม เพราะรูป-นาม เป็นสภาวะธรรมที่ต้องพิสูจน์ด้วยวิปัสสนาปัญญา และรูป-นาม จะเป็นผู้ให้ความจริงแก่ปัญญาว่า ตัวเราไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา”^{๔๘}

จากความหมายตามศัพท์ ตามหลักคัมภีร์ และตามทัศนะนักวิชาการ สรุปว่า วิปัสสนาภูมิ หมายถึง ที่เกิดของวิปัสสนา มี ๖ อย่าง ได้แก่ ชั้นธ ๕ आयตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ เมื่อย่อ วิปัสสนาภูมิทั้ง ๖ แล้ว ได้แก่ รูปกับนาม เท่านั้น ที่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาต้องกำหนดรูป-นาม เพราะรูป-นาม เป็นสภาวะธรรมที่ต้องพิสูจน์ด้วยวิปัสสนาปัญญา และรูป-นาม นี้จะให้ความจริงแก่ปัญญาว่า ทุกสรรพสิ่งล้วนอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์ คือ ไม่เที่ยง เป็นอนิจจัง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ฉะนั้น ธรรมเหล่านี้จึงเป็นไปร่วมกัน จะแยกจากกันไม่ได้ เหมือนกับวิปัสสนาภูมิ กับสติปัญญา ก็จะต้องอยู่ร่วมกัน เพราะวิปัสสนาภูมิเป็นตัวรูป-นาม ส่วนการปฏิบัติสติปัญญาเป็นตัวกำหนดรูป-นาม เมื่อกำหนดรูป-นาม จนรู้แจ้งตามความเป็นจริงของรูป-นาม แล้วเป็นวิปัสสนา

๑.๔ สรุปท้ายบท

ความหมายของคำว่า วิปัสสนาภาวนา มาจากคำว่า วิปัสสนา หมายถึง ความเห็นแจ้ง คือ เห็นตรงต่อความเป็นจริงของสภาวะธรรม ปัญญาที่เห็นไตรลักษณ์อันให้ถอนความหลงผิดรู้ผิดในสังขารเสียได้ การประกอบกรรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดภาวะของสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นของตนเอง ส่วนคำว่า ภาวนา หมายถึง การทำให้มีขึ้น การทำให้เกิดขึ้น การเจริญ การบำเพ็ญ การพัฒนา เมื่อนำคำ ๒ คำมารวมกัน จึงเรียกว่า วิปัสสนาภาวนา หมายถึง การปฏิบัติ หรือการเจริญธรรมะอย่างต่อเนื่อง ในการประกอบกรรมเจริญปัญญา อันเป็นเครื่องทำลายกิเลส ให้เกิดความเห็นแจ้ง รู้ชัดสิ่งทั้งหลายตรงต่อสภาวะของมันให้เขาใจตามความเป็นจริงว่า มันเป็นอย่างมันเอง ไม่ใช่เห็นตามที่เรานึก คิดปรุงแต่งให้มันเป็นอย่างอื่นด้วยความชอบ คำว่า วิปัสสนาภูมิ แยกออกเป็น คำว่า วิปัสสนา หมายถึง ปัญญา ปัญญาที่เห็นสภาวะธรรมต่างๆ มีอนิจจังลักษณะ เป็นต้น ในสังขาร คำว่า ภูมิ หมายถึง แผ่นดิน พื้นที่ แผ่นดินที่มีสิ่งมีชีวิตอยู่ ชื่อว่าภูมิ เมื่อนำ ๒ คำมารวมกันจึงเรียกว่า วิปัสสนาภูมิ หมายถึง ที่เกิดของวิปัสสนา มี ๖ อย่าง ได้แก่ ชั้นธ ๕ आयตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ เมื่อย่อ วิปัสสนาภูมิทั้ง ๖ แล้ว ได้แก่ รูปกับนามเท่านั้น

^{๔๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๗.

๑.๕ คำถามท้ายบท

๑. จงอธิบายความหมายของคำว่า วิปัสสนาโดยสังเขป
๒. จงอธิบายความหมายของคำว่า ภavanaโดยสังเขป
๓. จงอธิบายของความว่า วิปัสสนาภavanaโดยสังเขป
๔. จงอธิบายความหมายของคำว่า วิปัสสนาภูมิโดยสังเขป
๕. วิปัสสนาภูมิมีเท่าไร อะไรบ้าง จงบอกมาโดยสังเขป

๑.๖ เอกสารอ้างอิง

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- _____ .**อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๙.
- ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปทุมสุนทร). **ลักษณะทิจตุกะแห่งปรมัตถธรรม**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๕๑.
- ฉันทนา อุตสาหลักษณ์. **พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนธการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒
- พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี). **วิปัสสนาภาวนา ที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรศาสนไทย การพิมพ์, ๒๕๕๗.
- พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช. ป.ธ. ๙. ราชบัณฑิต). **ชุดศัพท์วิเคราะห์**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๕๐.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๖. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๔.
- พระโมคคัลลานเถระ รจนา. **คัมภีร์อภิธานวรรณนา**. แปลโดย พระมหาสมปอง มุทิโต. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ธรรมสภา, ๒๕๔๒.
- พระสัทธัมมโชติกะ ฐมมาจริยะ. **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖**. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๔๐.
- พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**. แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ. นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๘.
- พระอนรรุทระ และพระญาณธชะ. **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**. แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ. กรุงเทพมหานคร: หจก.ไทยรายวัน กราฟิคเพลท, ๒๕๔๖.
- สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ). **อริยวังสปฏิบัติ ปฎิบัติอันเป็นวงศแห่งพระอริยเจ้า**. กรุงเทพมหานคร: หางหุ้นส่วนจำกัด ประยูรศาสนไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔.

บทที่ ๒

ชั้น ๕ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนา

พระมหาชิต ฐานชิต, ดร.

ป.ธ.๗, ศน.บ. (การศึกษา), M.A. (Sanskrit), Ph.D. (Vedic Studies)

วัตถุประสงค์ประจำบท

- เพื่อให้ผู้เรียนสามารถบอกเนื้อหาสาระสำคัญของชั้น ๕ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนาได้โดยสังเขป
- เพื่อให้ผู้เรียนสามารถอธิบายเรื่องของชั้น ๕ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนาได้โดยสังเขป
- เพื่อให้ผู้เรียนสามารถวิเคราะห์ชั้น ๕ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนาที่กำหนดให้อธิบายเพิ่มเติมได้โดยสังเขป

ขอบข่ายเนื้อหาวิชา

- ๒.๑ ความนำ
- ๒.๒ ชั้น ๕ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนา
- ๒.๓ รูปที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนา
- ๒.๔ เวทนาที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนา
- ๒.๕ สัญญาที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนา
- ๒.๖ สังขารที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนา
- ๒.๗ วิญญาณที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนา
- ๒.๘ ชั้น ๕ กับไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนา
- ๒.๙ สรุปท้ายบท
- ๒.๑๐ คำถามท้ายบท
- ๒.๑๑ เอกสารอ้างอิง

๒.๑ ความนำ

พระพุทธเจ้าตรัสว่า ชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ไม่เที่ยง^๑ ชั้น ๕ เกี่ยวข้องกับความไม่เที่ยงหรืออนิจจลักษณะ เพราะมีอาการ ๔ ได้แก่ อาการเกิด อาการดับ อาการแปรปรวน อาการทนอยู่ได้ชั่วขณะๆ อาการขัดต่อความเที่ยง

ชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณเป็นทุกข์^๒ พระพุทธเจ้าตรัสว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์”^๓ ชั้น ๕ ไม่เที่ยง ย่อมเป็นทุกข์

พระพุทธเจ้าตรัสว่า ชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณเป็นอนัตตา คำว่า อนัตตา หมายถึง สภาวะที่ไม่มีใครสามารถบังคับบัญชาได้เพราะไม่มีตัวตน ซึ่งมีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับอนิจจลักษณะ^๔ ชั้น ๕ เป็นสภาวะที่บังคับบัญชาไม่ได้ ไม่มีตัวตน

การปฏิบัติวิปัสสนากาวนาเป็นอุบายเรื่องปัญญาที่กำหนดรู้รูป-นาม เป็นอารมณ์ซึ่งอารมณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนา คือ วิปัสสนากุมิ ๖ หมวด อันได้แก่ ชั้น ๕ आयตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ และปัจฉิมสัมปทา ๑๒ เมื่อย่อลงแล้วคงเหลือรูป-นาม เท่านั้น

๒.๒ ชั้น ๕ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนากาวนา

พระพุทธเจ้าทรงยกชั้น ๕ เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา โดยมีสภาวะความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน^๕ ไม่ใช่สิ่งที่จะพึงเข้าไปยึดถือเอาไว้ เพราะว่าชั้น ๕ เป็นทุกสิ่งทุกอย่างที่มนุษย์ทั่วไปจะรู้จักถึงได้แม้แต่ประสบการณ์ในภวนก็อยู่ในชั้น ๕^๖ ชั้น ๕ สามารถจัดเป็นรูป และนาม ได้แก่ รูปเป็นรูปชั้น นามที่ประกอบด้วย เวทนาเป็นเวทนาชั้น สัญญาเป็นสัญญาชั้น สังขารเป็นสังขารชั้น วิญญาณเป็นวิญญาณชั้น ผู้เขียนจะได้นำเสนอดังต่อไปนี้

๒.๒.๑ ความหมายของชั้น ๕

คำว่า ชั้น แปลว่า กอง หมู่ หมวด ชั้น เป็นศัพท์ภาษาไทย มาจากบาลีว่า ขนฺโธ

๑) วิเคราะห์ว่า ขี สงฺขาตํ อวยวิ ธาเรตฺติ ขนฺโธ ส่วนที่อ้างอวยวิวะคืออินทรีย์ไว้ (ขี บทหน้า ธา ธาตุในความหมายว่า ทรงไว้ อ ปัจจัย นิคคหิตเป็น น ลบสระหน้า)

๒) วิเคราะห์ว่า ขาทติ อวยวนฺติ ขนฺโธ ผู้เกี่ยวกินอวยวิวะ (ขาท ธาตุในความหมายว่า เกี่ยวกิน อ ปัจจัย แปลง ขาท เป็น ขนฺธ)

๓) วิเคราะห์ว่า ซาติซราทฺธิ อเนเกทฺติ ทุกฺเขทฺติ ขชฺชตฺติ ขนฺโธ ส่วนอันทุกข์มีความเกิดความแก่เป็นต้นกิน (ขชฺชธาตฺ ในอรรถว่ากิน อ ปัจจัย แปลงขชฺช เป็น ขนฺธ)

^๑ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๙/๒๔.

^๒ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๐/๒๕.

^๓ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๙๖, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๕๙/๙๕.

^๔ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๕/๒๙.

^๕ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑ - ๓๐/๑ - ๑๖.

^๖ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘๕/๑๕๒.

^๗ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), ไตรลักษณ์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาธรรมสภา, ๒๕๕๔), หน้า ๒๐๔.

๔) มีวิเคราะห์อีกว่า ทุกเขหิ ขณญติ อวทารียตีติ ขนโร ส่วนอันทุกข์ขุดขึ้น (ขนธาคู ในความหมายว่า ขุด)

๕) มีวิเคราะห์ว่า สุนญ ธาเรตีติ ขนโร ส่วนที่ธำรงไว้ซึ่งความว่างเปล่า^๘

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) พุทธธรรม (ฉบับเดิม) ได้กล่าวข้อความเกี่ยวกับชั้น ๕ ว่า “ชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันใดอันหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม ภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม ประณีตก็ตาม ไกลหรือใกล้ก็ตาม เหล่านี้เรียกว่า ชั้น ๕”^๙

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙ ราชบัณฑิต) ให้ความหมายไว้ว่า ชั้น แปลว่า กอง หมวด หมู่ ส่วน หมายถึง ร่างกายของคนเรา แยกร่างกายออกเป็นส่วนๆ ตามสภาพได้ ๕ ส่วน หรือ ๕ ชั้น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ชั้น ๕ นี้ จะเรียกว่า เบญจชั้น หรือ ชั้นปัญจก ซึ่งแปลว่าชั้น ๕ เหมือนกันก็ได้^{๑๐}

ฉันทนา อุตสาหลักษณ์, พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา ได้กล่าวข้อความเกี่ยวกับชั้น ๕ ว่า “ชั้น แปลว่า กอง มี ๕ กอง คือ (๑) รูปชั้น กองรูป (๒) เวทนาชั้น กองเวทนา (๓) สัญญาชั้น กองสัญญา (๔) สังขารชั้น กองสังขาร (๕) วิญญาณชั้น กองวิญญาณ”^{๑๑}

๒.๒.๒ ความหมายของแต่ละชั้น

ความหมายของชั้น ชั้น คือ กอง เพราะเป็นที่รวมธรรมชาติทั้งปวงเข้าด้วยกัน วจนัตถะของคำว่า ชั้น คือ อเนกทุกเขหิ ขชชนตีติ=ขนธา แปลว่า ธรรมทั้งหลายที่ถูกทุกข์ เคี้ยวกิน จึงชื่อว่า ชั้น คือ ชั้น ๕ นี้เป็นที่เกิดแห่ง ชาติ ขรา พยาธิ มรณะ เป็นต้น ถ้าไม่มีชั้น ๕ ทุกข์ต่างๆ ก็เกิดขึ้นไม่ได้^{๑๒} ชั้นมี ๕ คือ รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้นคือ

(๑) รูปชั้น คือ กองรูป ได้แก่ ธรรมชาติทั้งปวงที่เกิดขึ้นมาแล้วก็ต้องสลายไปเสื่อมไปด้วยวิโรธิปัจจัย คือ ปัจจัยที่ไม่ถูกกัน ได้แก่ ความร้อน ความเย็น เป็นต้น องค์ธรรม ได้แก่ รูป ๒๘^{๑๓} มหาภูตรูป ๔ ได้แก่ ปรฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ^{๑๔} และ อุปาทายรูป ๒๔ ได้แก่ จักขยตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ รูปายตนะ สัททหายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อิตถินทริย ปุริสินทริย ชีวิตินทริย กายวิญญูติ วจิวญูติ อา

^๘ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙ ราชบัณฑิต), **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสตร์ ชุดศัพท์วิเคราะห์**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๒๐๕.

^๙ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม (ฉบับเดิม)**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๒๓.

^{๑๐} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙ ราชบัณฑิต), **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสตร์ ชุดคำวัด**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๔๘), หน้า ๙๙.

^{๑๑} ฉันทนา อุตสาหลักษณ์, **พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา**, (กรุงเทพมหานคร: ธนธการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๘๗.

^{๑๒} พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจาริยะ รจนา, **ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธ์, ๒๕๕๐), หน้า ๑๕๐ - ๑๕๑.

^{๑๓} อภี.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๓/๑๗ - ๒๒.

^{๑๔} ที.สี. (ไทย) ๙/๔๘๗/๒๑๖.

กาสธาตุ ลหุตารูป มุหุตารูป กัมมัฏญัตารูป อุบยจรูป สันตติรูป ชรตารูป อนิจจตารูป และกวางฬิงการาหารรูป^{๑๕}

(๒) เวทนาชั้นคือ กองแห่งเวทนา มีหน้าที่เสวยอารมณ์ คือ สุข ทุกข์ อุเบกขา องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑^{๑๖}

(๓) สัญญาชั้นคือ กองแห่งสัญญา มีหน้าที่จำอารมณ์ต่างๆ องค์ธรรม ได้แก่ สัญญาเจตสิกที่ในจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑^{๑๗}

(๔) สังขารชั้นคือ กองแห่งสังขาร มีหน้าที่ปรุงแต่งจิต ให้คิดทำกุศลหรือให้ทำอกุศล และให้บำเพ็ญอุปปาณ มี ๓ คือ ปุญญาภิสังขาร ให้ทำบุญซึ่งเป็นความดี อุปุญญาภิสังขาร ปรุงแต่งจิตให้ทำอกุศล อนัญญาภิสังขาร ปรุงแต่งจิตให้คิดบำเพ็ญอุปปาณ องค์ธรรม ได้แก่ เจตสิก ๕๐ (เวทนา, สัญญา) ที่ประกอบในจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ตามสมควร^{๑๘}

(๕) วิญญาณชั้นคือ กองแห่งวิญญาณ มีหน้าที่รู้อารมณ์ คำว่า วิญญาณ จิต มโน มนัส คือใจ หมายถึง ธรรมชาติที่มีความรู้แจ้ง เป็นลักษณะ องค์ธรรม ได้แก่ จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑^{๑๙}

๒.๓ รูปที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนา

พระพุทธเจ้าทรงสอนให้มองสิ่งทั้งหลาย เป็นผลมาจากการรวมเข้าของส่วนประกอบต่างๆ ตัวตนแท้ๆ ของสิ่งทั้งหลายไม่มี เช่นเดียวกับชั้น ๕ ก็มีองค์ประกอบอยู่ด้วยกัน ๕ อย่างรวมเข้าเป็นชีวิต^{๒๐} ชั้น ๕ ประกอบไปด้วย รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น เมื่อลงเหลือแต่ รูปชั้น และนามชั้น ผู้เขียนจะได้นำเสนอต่อไปนี้

๒.๓.๑ รูปชั้น

รูปชั้นคือ กองแห่งรูป เป็นธรรมชาติที่มีลักษณะผันแปรเปลี่ยนแปลงสลายไป การแตกดับ เสื่อมสลายไป เมื่อกระทบกับความเย็น ความร้อน ลม แดด ของแข็ง เป็นต้น รูปชั้นมี ๒๘^{๒๑} ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ ได้แก่

- ๑) ปฐวีธาตุ
- ๒) อาโปธาตุ
- ๓) เตโชธาตุ
- ๔) วาโยธาตุ^{๒๒}

^{๑๕} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๙๕ - ๖๔๕/๑๙๐ - ๒๐๕.

^{๑๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๐/๔๙๐, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๔ - ๖๑/๒๒ - ๔๒.

^{๑๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๐/๔๙๐, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๒ - ๙๑/๔๒ - ๖๐.

^{๑๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๒ - ๑๒๐/๖๑ - ๘๐.

^{๑๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๔๙/๔๘๙, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๒๑ - ๑๔๙/๘๐ - ๙๗.

^{๒๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๖๒.

^{๒๑} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ ญาณ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๓, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพย์วิสุทธิ์, ๒๕๕๐), หน้า ๖๕.

และอุปาทายรูป ๒๔ ได้แก่

๑) จักขายตนะ	๒) โสตายตนะ
๓) ฆานายตนะ	๔) ชิวหายตนะ
๕) กายายตนะ	๖) รูปลายตนะ
๗) สัททหายตนะ	๘) คันธายตนะ
๙) รสายตนะ	๑๐) โผฏฐัพพายตนะ
๑๑) อิตถินทรีย	๑๒) บุริสินทรีย
๑๓) ชิวิตินทรีย	๑๔) กายวิญญูติ
๑๕) วจิวินญูติ	๑๖) อากาสธาตุ
๑๗) ลหุตารูป	๑๘) มหุตารูป
๑๙) กัมมัณญุตารูป	๒๐) อุปจยรูป
๒๑) สันตติรูป	๒๒) ชรตารูป
๒๓) อนิจจตารูป	๒๔) กวฬิงการาทารูป ^{๒๓}

เป็นรูปที่อิงอาศัยมหาภูตรูป ๔ เช่น สี เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพารมณ์ รูปชั้นร์ จึงเป็นธรรมชาติที่เป็นส่วนประกอบทางรูปธรรมทั้งหมด ดังนั้นรูปชั้นร์จึงจัดเป็นรูป^{๒๔} รูปชั้นร์จัดเป็นรูปธรรม เป็นสภาวะธรรมที่เป็นรูป มีลักษณะแตกสลายเปลี่ยนแปลงเสื่อมสลายไป เมื่อถูกความร้อนหรือความเย็นมากกระทบ จึงจัดเป็นรูป

๒.๓.๒ วิธีการกำหนดรูปในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

วิธีการกำหนดรู้รูป รูปชั้นร์ที่เป็นกองรูป ฝ่ายรูป^{๒๕}หรือกาย อันมี ตา หู จมูก ลิ้น กาย ทั้ง ๕ เป็นองค์ประกอบ เป็นธรรมชาติที่มีลักษณะผันแปรเปลี่ยนแปลงสลายไป แตกดับ เสื่อมสลายไป เมื่อกระทบกับความเย็น ความร้อน รูปชั้นร์เป็นธรรมชาติที่เป็นรูปธรรม จัดลงใน ฝ่ายรูป จัดเป็นรูปธรรม เป็นสภาวะธรรมที่เป็นรูป มีลักษณะแตกสลายเปลี่ยนแปลงเสื่อมสลายไป เมื่อถูกความร้อนหรือความเย็นมากกระทบ จึงจัดเป็นรูป รูปชั้นร์ที่เห็นด้วยตา สัมผัสได้ด้วยกาย “การกำหนด เห็น-หนอ ในแต่ละครั้งผู้ปฏิบัติตามรู้สภาวะการเห็นของรูปชั้นร์ย่อมปรากฏในขณะรู้เห็นความใสในการเห็นรูปหรือรูปารมณ์ ผู้ปฏิบัติรับรู้แบบนี้ย่อมสำคัญว่ามีเพียงรูปที่เป็นสภาวะธรรมปัจจุบันอันเกิดขึ้น ตั้งอยู่ดับไป เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม”^{๒๖} วิธีการกำหนดรู้รูป โดยการกำหนดรู้รูปชั้นร์เป็นอารมณ์ว่าเป็นเพียงสภาวะธรรมมีความเสื่อมไป อันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ เป็นการกำหนดรู้รูปชั้นร์ชั้นญาณปริญญา การพิจารณารูปชั้นร์โดยการพิจารณาเห็นความเกิดดับตลอดเวลาอยู่ในไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ว่า เป็น

^{๒๒} ที.สี. (ไทย) ๙/๔๘๗/๒๑๖.

^{๒๓} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๕๕ - ๖๔๕/๑๙๐ - ๒๐๕.

^{๒๔} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๐/๗๘ - ๗๙.

^{๒๕} พระอุปัชฌายะ ญาณ, **วิมุตติมรรค**, แปลโดย พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ศยาม, ๒๕๕๔), หน้า ๒๑๖-๒๒๔.

^{๒๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสียาตอ), **วิปัสสนาญาณเล่ม ๑**, แปลโดย พระคันธสาราภิวังค์, (นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอเซ็นเตอร์, ๒๕๔๘), หน้า ๒๗๑-๒๗๒.

ของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา เป็นการกำหนดพิจารณาขั้นตรียมปริณญา การกำหนดหยั่งรู้อารมณ์
ขั้นนี้ โดยการละถอนความรู้สึกทำลายทวิภูมิจิตวิปัสสนา ได้ด้วยปหานะ ๕ คือ

- ๑) วิกขัมภนปหานะ (การละด้วยการข่มไว้)
- ๒) ตทังคปหานะ (การละด้วยองค์นั้นๆ)
- ๓) สมุจเฉทปหานะ (การละด้วยการตัดขาด)
- ๔) ปฏิปัสสทธิปหานะ (การละด้วยสงบระงับ)
- ๕) นิสสรณปหานะ (การละด้วยสลัดออกได้)

เป็นการกำหนดละถอนขั้นปหานปริณญา โดยเห็นการมีสติกำหนดรู้ ไม่อาศัยตัณหาทวิภูมิจิต
เข้าไปยึดมั่นถือมั่นในรูปขั้นที่ต้องแตกสลาย ดับไปของรูปขั้นนี้ ย่อมเบือนหายในรูปขั้นนี้ เมื่อเบือน
หายย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น

๒.๔ เวทนาที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนา

พระพุทธเจ้าทรงสอนให้มองสิ่งทั้งหลาย เป็นผลมาจากการรวมเข้าของส่วนประกอบต่างๆ
ตัวตนต่างๆ ของสิ่งทั้งหลายไม่มี เช่นเดียวกับขั้น ๕ ก็มีองค์ประกอบอยู่ด้วยกัน ๕ อย่างรวมเข้าเป็น
ชีวิต^{๒๗} ขั้น ๕ ประกอบไปด้วย รูปขั้น เวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น และวิญญาณขั้น เมื่อ
ลงเหลือแต่ รูปขั้น และนามขั้น ผู้เขียนจะได้นำเสนอต่อไป

๒.๔.๑ เวทนาขั้น

เวทนาขั้น คือ กองเวทนา เป็นธรรมชาติที่มีลักษณะเสวยอารมณ์ เกิดร่วมกับวิญญาณ
ขั้น การเสวยอารมณ์ คือ ความรู้สึกต่อสิ่งที่ถูกรับรู้ เป็นความรู้สึกสุข ทุกข์ อุเบกขา โสมนัส ความรู้สึก
เหล่านี้เกิดขึ้นได้จากการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สิ่งที่มาถูกต้องตามกาย และการรู้
เรื่องทางใจ เวทนาขั้นจึงเป็นส่วนประกอบชีวิตทางนามธรรม ดังนั้น เวทนาขั้นจึงจัดเป็นนาม^{๒๘}

เวทนาขั้นจัดเป็นนามธรรม เป็นสภาวะธรรมที่เป็นนาม มีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำ
อารมณ์ และเสวยอารมณ์ ความรู้สึกสุข ทุกข์ อุเบกขา โสมนัส จึงจัดเป็นนาม

๒.๔.๒ วิธีการกำหนดเวทนาขั้นในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

วิธีกำหนดรู้เวทนา เวทนาขั้นเป็นกองเวทนา เป็นธรรมชาติที่มีลักษณะเสวยอารมณ์ เกิด
ร่วมกับวิญญาณขั้น ความรู้สึกต่อสิ่งที่ถูกรับรู้ เป็นสุข ทุกข์ อุเบกขา โสมนัส ความรู้สึกเหล่านี้เกิดได้
จากการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สิ่งที่มาถูกต้องทางกาย และการรู้ทางใจ เวทนาขั้น
เป็นส่วนประกอบของชีวิตทางนามธรรม เวทนาขั้นสังเคราะห์ลงในฝ่ายนาม จัดเป็นนามธรรม เป็น
สภาวะธรรมที่เป็นนาม มีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ และเสวยอารมณ์ ความรู้สึกสุข ทุกข์
อุเบกขา โสมนัส จัดเป็นนาม การเสวยอารมณ์ ได้แก่ ความรู้สึกเป็นสุข ทุกข์ อุเบกขา “การกำหนด
เห็น-หนอ ในแต่ละครั้ง ผู้ปฏิบัติตามรู้สภาวะ การเห็น เวทนาขั้นย่อมปรากฏในขณะรู้สึกดีใจ เสียใจ

^{๒๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๖๒.

^{๒๘} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๐/๗๙ -๘๐.

หรือวางเฉยในการเห็น ผู้ปฏิบัติรับรู้แบบนี้ย่อมสำคัญว่ามีเพียงเวทนาที่เป็นสภาวะธรรมปัจจุบันอันเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม”^{๒๙} วิธีกำหนดรู้เวทนา

๑) โดยกำหนดรู้เวทนาขั้น มีอารมณ์เวทนา และเสวยอารมณ์เวทนา อันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์เวทนาด้วยการกำหนดอย่างจดจ่อต่อเนื่อง เป็นการกำหนดรู้เวทนาขั้นขั้นญาณตปริญญา

๒) การพิจารณาเวทนาขั้น โดยการพิจารณาจนแจ้งในอารมณ์ที่พิจารณานั้น เห็นความเกิดดับตลอดเวลาอยู่ในไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ว่า เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา เป็นการกำหนดพิจารณาเวทนาขั้น ขั้นตรีนตปริญญา

๓) การกำหนดหยั่งรู้เวทนาขั้น โดยการละถอนอารมณ์เวทนา และการเสวยอารมณ์เวทนานั้น ได้ด้วยปหานะ ๕ คือ

๑. วิกขัมภนปหานะ (การละด้วยการข่มไว้)
๒. ตทังคปหานะ (การละด้วยองค์นั้นๆ)
๓. สมุจเฉทปหานะ (การละด้วยการตัดขาด)
๔. ปฏิปัสสัทธิปหานะ (การละด้วยสงบระงับ)
๕. นิสสรณปหานะ (การละด้วยสลัดออกได้)

เป็นการกำหนดละถอนเวทนาขั้นขั้นปหานตปริญญา โดยเห็นการมีสติกำหนดรู้เวทนาขั้นไม่เข้าไปยึดมั่นถือมั่นในเวทนาขั้นนั้น จนเห็นอาการดับไปของเวทนาขั้น ย่อมเบื่อหน่ายในเวทนาขั้น เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น

๒.๕ สัตถุญาที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนา

พระพุทธเจ้าทรงสอนให้มองสิ่งทั้งหลาย เป็นผลมาจากการรวมเข้าของส่วนประกอบต่างๆ ตัวตนแท้ๆ ของสิ่งทั้งหลายไม่มี เช่นเดียวกับขั้น ๕ ก็มีองค์ประกอบอยู่ด้วยกัน ๕ อย่างรวมเข้าเป็นชีวิต^{๓๐} ขั้น ๕ ประกอบไปด้วย รูปขั้น เวทนาขั้น สัตถุญาขั้น สังขารขั้น และวิญญาณขั้น เมื่อลงเหลือแต่ รูปขั้น และนามขั้น ผู้เขียนจะได้นำเสนอตั้งต่อไปนี้

๒.๕.๑ สัตถุญาขั้น

สัตถุญาขั้น คือ กองสัตถุญา เป็นธรรมชาติที่มีลักษณะจำอารมณ์ จำได้หมายรู้ เกิดร่วมกับวิญญาณขั้น จำอารมณ์ที่วิญญาณกำลังรับรู้เพื่อจำไว้ในอนาคต ได้แก่ จำรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เย็น ร้อน อ่อน แข็ง และสัตถุญาจำอารมณ์ทางใจ สัตถุญาขั้นจึงเป็นส่วนประกอบของชีวิตทางนามธรรม ดังนั้น สัตถุญาขั้นจึงจัดเป็นนาม^{๓๑}

สัตถุญาขั้นจัดเป็นนามธรรม เป็นสภาวะธรรมที่เป็นนาม มีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ ที่รับรู้อยู่ขณะปัจจุบันจึงจัดเป็นนาม

^{๒๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิยาตอ), *วิปัสสนานัยเล่ม ๑*, แปลโดย พระคันธสาราภิวังค์, หน้า ๒๗๑-๒๗๒.

^{๓๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*, หน้า ๑๖๒.

^{๓๑} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๐/๘๐.

๒.๕.๒ วิธีการกำหนดสัญญาชั้นในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

วิธีการกำหนดสัญญา สัญญาชั้น เป็นกองสัญญา เป็นธรรมชาติที่มีลักษณะจำอารมณ์ จำได้หมายรู้ เกิดร่วมกับวิญญาณชั้น จำอารมณ์ที่วิญญาณกำลังรับรู้อยู่ เพื่อจำไว้ในอนาคต ได้แก่ จำรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เย็น ร้อน อ่อน แข็ง และสัญญาจำอารมณ์ทางใจ สัญญาชั้นเป็นส่วนประกอบของชีวิตทางนามธรรม สัญญาชั้นสังเคราะห์ลงในฝ่ายนาม จัดเป็นนามธรรม เป็นสภาวะธรรมที่เป็นนาม มีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ ที่รับรู้อยู่ขณะปัจจุบัน การจำได้หมายรู้ในอารมณ์ ได้แก่ จำรูป จำเสียง จำกลิ่น จำรส จำโณภูฏัพพะ และจำอารมณ์ “การกำหนด เห็นหนอ ในแต่ละครั้ง ผู้ปฏิบัติตามรู้สภาวะ การเห็นสัญญาชั้น ย่อมปรากฏในขณะหมายรู้สิ่งที่เห็น ผู้ปฏิบัติรับรู้แบบนี้ย่อมสำคัญว่ามีเพียงสัญญา ที่เป็นสภาวะธรรมปัจจุบันอันเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม”^{๓๒} วิธีการกำหนดสัญญา

๑) โดยการกำหนดรู้อารมณ์ จำอารมณ์ที่เกิดขึ้น กำหนดรู้อารมณ์นั้นอันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ด้วยการกำหนดอย่างจดจ่อต่อเนื่อง เป็นการกำหนดรู้สัญญาชั้นขึ้นญาณปริญา

๒) การพิจารณาสัญญาชั้น โดยการพิจารณาจนแจ้งในอารมณ์ จำอารมณ์ที่พิจารณานั้น เห็นความเกิดดับตลอดเวลาอยู่ในไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา เป็นการกำหนดพิจารณาสัญญาชั้นขึ้นตรีนปริญา

๓) การกำหนดหยั่งรู้สัญญาชั้น โดยการละถอนอารมณ์นั้นได้ด้วยปหานะ ๕ คือ

๑. วิกัมภนปหานะ (การละด้วยการชมไว้)
๒. ตทังคปหานะ (การละด้วยองค์นั้นๆ)
๓. สมุจเฉทปหานะ (การละด้วยการตัดขาด)
๔. ปฏิปัสสทธิปหานะ (การละด้วยสงบระงับ)
๕. นิสสรณปหานะ (การละด้วยสลัดออกได้)

เป็นการกำหนดละถอนสัญญาชั้นขึ้นปหานปริญา จนเห็นการเกิดดับของอารมณ์ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา โดยเห็นการมีสติกำหนดรู้สัญญาชั้น ไม่เข้าไปยึดมั่นถือมั่นในสัญญาชั้นนั้น จนเห็นอาการดับไปของสัญญาชั้น ย่อมเปื้อนหายในสัญญาชั้น เมื่อเปื้อนหายย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น

๒.๖ สังขารที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนา

พระพุทธเจ้าทรงสอนให้มองสิ่งทั้งหลาย เป็นผลมาจากการรวมเข้าของส่วนประกอบต่างๆ ตัวตนแท้ๆ ของสิ่งทั้งหลายไม่มี เช่นเดียวกับชั้น ๕ ก็มีองค์ประกอบอยู่ด้วยกัน ๕ อย่างรวมเข้าเป็นชีวิต^{๓๓} ชั้น ๕ ประกอบไปด้วย รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น เมื่อลงเหลือแต่ รูปชั้น และนามชั้น ผู้เขียนจะได้นำเสนอต่อไป

๒.๖.๑ สังขารชั้น

^{๓๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**, แปลโดย พระคันธสาราภิงค์, หน้า ๒๗๑ - ๒๗๒.

^{๓๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, หน้า ๑๖๒.

สังขารชั้น คือ กองสังขาร สังขารชั้น เป็นนามธรรมที่เกิดรวมกับวิญญาณชั้น ในขณะที่กำลังรับรู้อารมณ์ สังขารชั้นจะปรุงแต่งวิญญาณให้เป็นไปตามที่ตนคิด ซึ่งมีทั้งฝ่ายดี และฝ่ายไม่ดี ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ (ความถือตัว) ทิฏฐิ (ความเห็นผิด) อิสสา (ความริษยา) มัจฉริยะ (ความตระหนี่) กุกกุจจะ (ความหงุดหงิดรำคาญ) สังขารชั้นเหล่านี้เป็นฝ่ายอกุศล ส่วนฝ่ายกุศล ได้แก่ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ศรัทธา สติ ปัญญา อโลภะ (ความไม่โลภ) อโทสะ (ความไม่โกรธ) อโมหะ (ความไม่หลง) เป็นต้น สังขารชั้นจึงเป็นส่วนประกอบของชีวิตทางนามธรรม ดังนั้น สังขารชั้นจึงจัดเป็นนาม^{๓๔}

สังขารชั้นจัดเป็นนามธรรม เป็นสภาวะธรรมที่เป็นนาม มีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ และเป็นธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิตที่เกิดปรุงแต่งจากเหตุปัจจัย ทั้งฝ่ายดี และฝ่ายไม่ดี จึงจัดเป็นนาม

๒.๖.๒ วิธีการกำหนดสังขารชั้นในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

วิธีการกำหนดรู้สังขาร สังขารชั้น เป็นกองสังขาร สังขารชั้น เป็นนามธรรมที่เกิดรวมกับวิญญาณชั้น ในขณะที่กำลังรับรู้อารมณ์ สังขารชั้นจะปรุงแต่งวิญญาณให้เป็นไปตามที่ตนคิด มีทั้งฝ่ายดี และฝ่ายไม่ดี ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ เป็นต้น สังขารชั้นเหล่านี้เป็นฝ่ายอกุศล ส่วนฝ่ายกุศล ได้แก่ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ศรัทธา สติ ปัญญา เป็นต้น สังขารชั้นเป็นส่วนประกอบของชีวิตทางนามธรรม สังขารชั้นสงเคราะห์ลงใน ฝ่ายนามจัดเป็นนามธรรม เป็นสภาวะธรรมที่เป็นนาม มีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ และเป็นธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิต ที่เกิดปรุงแต่งจากเหตุปัจจัย ทั้งฝ่ายดี และฝ่ายไม่ดี การปรุงแต่ง ได้แก่ ความคิดที่เกิดกับใจเป็นกุศลหรืออกุศล “การกำหนด เห็นหนอ ในแต่ละครั้ง ผู้ปฏิบัติตามรู้สภาวะ การเห็น สังขารชั้นย่อมปรากฏในขณะต่างๆ เช่น โลภะย่อมปรากฏในขณะที่ยินดีพอใจ โทสะย่อมปรากฏในขณะที่ไม่พอใจ เป็นต้น ผู้ปฏิบัติรับรู้ อย่างนี้ย่อมสำคัญว่ามีเพียงสังขาร ที่เป็นสภาวะธรรมปัจจุบันอันเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม”^{๓๕} วิธีการกำหนดรู้สังขาร

๑) โดยการกำหนดรู้อารมณ์ความคิดปรุงแต่งที่เกิดกับใจเป็นกุศล และอกุศลนั้น อันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ด้วยการกำหนดอย่างจดจ่อต่อเนื่อง เป็นการกำหนดรู้สังขารชั้น ขึ้นญาติปริยญา

๒) การพิจารณาสังขารชั้น โดยการพิจารณาจนแจ้งในอารมณ์ที่พิจารณานั้น เห็นความเกิดดับของอารมณ์ความคิดปรุงแต่งนั้น อยู่ในไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ว่า เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา เป็นการกำหนดพิจารณาสังขารชั้น ขึ้นตรีนปริยญา

๓) การกำหนดหยั่งรู้สังขารชั้น โดยการละถอนอารมณ์ความคิดปรุงแต่งนั้นได้ด้วยปหานะ ๕ คือ

๑. วิกัมภณปหานะ (การละด้วยการข่มไว้)

๒. ตทังคปหานะ (การละด้วยองคั้นั้นๆ)

^{๓๔} พระพุทธโฆสเถระ วจนา, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๙๘๑ - ๙๘๓.

^{๓๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิยาตอ), วิปัสสนานัยเล่ม ๑, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, หน้า ๒๗๑ - ๒๗๒.

๓. สมุจเฉทปหานะ (การละด้วยการตัดขาด)
๔. ปฏิปัสสัทธิปหานะ (การละด้วยสงบระงับ)
๕. นิสสรณปหานะ (การละด้วยสลัดออกได้)

เป็นการกำหนดละถอนสังขารชั้นๆ ขึ้นไปหาหนี่งโดยเห็นการมีสติกำหนดรู้สังขารชั้นๆ ไม่เข้าไปยึดมั่นถือมั่นสังขารชั้นๆ นั้น จนเห็นอาการดับไปของสังขารชั้นๆ ย่อมเบียดหน้าในสังขารชั้นๆ เมื่อเบียดหน้าย้อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น

๒.๗ วิญญูณที่เป็นภูมิของวิปัสสนากาวนา

พระพุทธเจ้าทรงสอนให้มองสิ่งทั้งหลาย เป็นผลมาจากการรวมเข้าของส่วนประกอบต่างๆ ตัวตนแท้ๆ ของสิ่งทั้งหลายไม่มี เช่นเดียวกับชั้นๆ ๕ ก็มีองค์ประกอบอยู่ด้วยกัน ๕ อย่างรวมเข้าเป็นชีวิต^{๓๖} ชั้นๆ ๕ ประกอบไปด้วย รูปชั้นๆ เวทนาชั้นๆ สัญญาชั้นๆ สังขารชั้นๆ และวิญญูณชั้นๆ เมื่อลงเหลือแต่ รูปชั้นๆ และนามชั้นๆ ผู้เขียนจะได้นำเสนอต่อต่อไปนี้

๒.๗.๑ วิญญูณชั้นๆ

วิญญูณชั้นๆ คือ กองวิญญูณ ได้แก่ จิต เป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์^{๓๗} วิญญูณหรือจิตมี ๖ ได้แก่ จักขุวิญญูณ (รูปารมณ สีสต่างๆ ทางตา) โสตวิญญูณ (สัททารมณ เสียงต่างๆ ทางหู) ฆานวิญญูณ (คันธารมณ กลิ่นต่างๆ ทางจมูก) ชิวหาวิญญูณ (รสธารมณ รสต่างๆ ทางลิ้น) กายวิญญูณ (โณฐฐัพพารมณ กายรู้สิ่งที่มีกระทบสัมผัส) และมโนวิญญูณ (ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ได้ทั้ง ๖ รู้คิดนึกทางใจเป็นได้ทั้งกุศล และอกุศล) จึงจัดเป็นนาม^{๓๘}

วิญญูณชั้นๆจัดเป็นนามธรรม เป็นสภาวะธรรมที่เป็นนาม มีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ และรู้อารมณ์ทั้งกุศล และอกุศล จึงจัดเป็นนาม ซึ่งสามารถทำเป็นตารางเพื่อให้เข้าใจได้ง่าย ดังนี้

ตารางแสดงการจัด ชั้นๆ ๕ เป็นรูป-นาม

ชั้นๆ ๕	รูป/นาม	
	รูป	นาม
รูปชั้นๆ	รูป	
เวทนาชั้นๆ		นาม
สัญญาชั้นๆ		นาม
สังขารชั้นๆ		นาม
วิญญูณชั้นๆ		นาม

^{๓๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๖๒.

^{๓๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒ - ๒๗/๑ - ๑๔.

^{๓๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๑/๙๖ - ๙๗, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๐/๘๐ - ๘๑.

๒.๗.๒ วิธีการกำหนดวิญญานชั้นในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

วิธีการกำหนดรู้วิญญาน วิญญานชั้น เป็นกองวิญญาน ได้แก่ จิต เป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ วิญญานหรือจิตมี ๖ ได้แก่ จักขุวิญญาน โสตวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน และมโนวิญญาน สงเคราะห์ลงในฝ่ายนาม วิญญานชั้น จัดเป็นนามธรรม เป็นสภาวธรรมที่เป็นนาม มีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ และรู้อารมณ์ทั้งกุศล และอกุศล จึงจัดเป็นนาม การรู้แจ้ง ได้แก่ รู้อารมณ์ที่มากกระทบ เช่น ตาเห็นรูป เกิดความรู้ขึ้น หูได้ยินเสียง เกิดความรู้ขึ้น ฯลฯ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า จิต ได้แก่ จิตใจ “การกำหนด เห็นหนอ ในแต่ละครั้ง ผู้ปฏิบัติตามรู้สภาวะ การเห็น วิญญานชั้นย่อมปรากฏในขณะที่การเห็นเป็นประธาน ผู้ปฏิบัติรับรู้อย่างนี้ย่อมสำคัญว่า มีเพียง วิญญานที่เป็นสภาวธรรมปัจจุบันอันเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม”^{๓๙}

วิธีการกำหนดรู้วิญญาน

๑) โดยการกำหนดรู้อารมณ์ และจำอารมณ์ ทั้งกุศล และอกุศลเป็นเหตุให้เกิด ทุกข์ ด้วยการกำหนดอย่างจดจ่อต่อเนื่อง เป็นการกำหนดรู้วิญญานชั้น ขึ้นญาติปริยญา

๒) การพิจารณาวิญญานชั้น โดยการพิจารณาจนแจ้งในอารมณ์ที่พิจารณานั้น จนเห็นการเกิดดับของอารมณ์ทั้งกุศล และอกุศลนั้น อยู่ในไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา เป็นการกำหนดพิจารณาวิญญานชั้น ขึ้นตริณปริยญา

๓) การกำหนดหยั่งรู้วิญญานชั้น โดยการละถอนอารมณ์ทั้งกุศล และอกุศลนั้น ได้ด้วยปหานะ ๕ คือ

๑. วิกขัมภนปหานะ (การละด้วยการข่มไว้)
๒. ตทังคปหานะ (การละด้วยองค์นั้นๆ)
๓. สมุจเฉทปหานะ (การละด้วยการตัดขาด)
๔. ปฏิปัสสัทธิปหานะ (การละด้วยสงบระงับ)
๕. นิสสรณปหานะ (การละด้วยสลัดออกได้)

เป็นการกำหนดละถอนวิญญานชั้นขึ้นปหานปริยญา โดยเห็นการมีสติกำหนดรู้วิญญาน ชั้น ไม่เข้าไปยึดมั่นถือมั่นวิญญานชั้นนั้น จนเห็นอาการดับไปของวิญญานชั้น ย่อมเบื่อหน่ายใน วิญญานชั้น เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนดเพราะคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น

๒.๘ ชั้น ๕ กับไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนา

สิ่งที่เป็นพื้นฐานของการบรรลุธรรม คือ การศึกษาองค์ประกอบหลัก คือ ชั้น ๕ ที่ พระพุทธเจ้ากล่าวว่า “ชั้น ๕ นี้ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่มีตัวตน หมายความว่า ภูมิธรรมชาติเหล่านี้ มีอยู่ในธรรมชาติ ไม่ว่าพระพุทธเจ้าจะอุบัติหรือไม่อุบัติก็มีอยู่แล้ว”^{๔๐} เรียกทฤษฎีนี้ว่า ภูมิแห่งไตรลักษณ์ ชั้น ๕ เป็นภาระหนักที่บุคคลผู้ยึดต้องทุกข์ทรมาน แต่ถ้าปล่อยวางลงได้ก็จะเป็นสุข ชั้น ๕ อยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์ ไม่เที่ยง เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาจึงเป็นทุกข์ และไม่ใช่ตัวตน

^{๓๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิยาตอ), วิปัสสนานัยเล่ม ๑, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, หน้า ๒๗๑ - ๒๗๒.

^{๔๐} พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตโต), ไตรลักษณ์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๓), หน้า ๒.

๒.๘.๑ ความหมายของไตรลักษณ์

ไตรลักษณ์^{๔๑} มาจากคำว่า ไตร + ลักษณ์ = ไตรลักษณ์. ไตร แปลว่า สาม ส่วนลักษณ์ แปลว่า ลักษณะหรือเครื่องหมาย ไตรลักษณ์ หมายถึง ลักษณะสาม มีอาการที่เป็นเครื่องกำหนด หมายถึงรู้ถึงความจริงของสภาวธรรมทั้งหลาย ที่เป็นอย่างนั้นๆ มี ๓ ประการ คือ อนิจจัง ไม่เที่ยง ทุกขัง เป็นทุกข์ อนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เรียกว่าสามัญญลักษณ์ เพราะเป็นลักษณะที่แน่นอน เป็นกฎธรรมชาติ มีอยู่ตามธรรมดาแห่งสังขาร เรียกว่า ธรรมนิยาม

ธรรมนิยาม หมายถึง กฎธรรมชาติ. ความจริงที่มีอยู่หรือดำรงอยู่ตามธรรมดาของมัน ที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบแล้วทรงนำมาแสดงชี้แจงอธิบายให้คนทั้งหลายได้รู้ตาม มี ๓ ตามพระบาลี^{๔๒} ดังนี้

- (๑) สัพเพ สงขารา อนิจจา สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง
- (๒) สัพเพ สงขารา ทุกขา สังขารทั้งปวงคงทนอยู่ไม่ได้
- (๓) สัพเพ ธมมา อนตตา ธรรมทั้งปวงไม่เป็นตัวตน^{๔๓}

สรุป ไตรลักษณ์หรือสามัญญลักษณ์ หมายถึง ความเป็นลักษณะสามัญญทั่วไป เป็นลักษณะตามธรรมชาติ ตามธรรมดา ตามปกติที่ปรมาตมธรรมทั้งหลาย (เวไนยนิพพาน) ต้องเป็นเหมือนกัน การพิจารณาลักษณะทั้งสามของไตรลักษณ์ แสดงวิปัสสนาญาณด้วยเครื่องหมายให้รู้ได้ ๓ อย่างคือ

- (๑) อนิจจลักษณะ ได้แก่ ลักษณะที่ไม่เที่ยงของรูป-นาม
- (๒) ทุกขลักษณะ ได้แก่ ลักษณะที่ทนอยู่ไม่ได้ของรูป-นาม
- (๓) อนัตตลักษณะ ได้แก่ ลักษณะที่ไม่ใช่ตัวตนของรูป-นาม

สิ่งที่ปิดบังไตรลักษณ์ที่เกิดวิปัสสนา คือ มีความเห็นผิดที่ไม่แจ้งในไตรลักษณ์ เพราะมีสิ่งที่ปิดบังไตรลักษณ์อยู่ไม่ให้เห็นสภาพความเป็นจริง สิ่งที่ปิดบังไตรลักษณ์ คือ

(๑) สันตติ ปิดบัง อนิจจัง สันตติ คือ การสืบทอดของรูป-นาม ที่เกิดขึ้นติดต่อกันอย่างรวดเร็ว จึงทำให้ไม่เห็นการเกิดขึ้น และการดับไปของรูป-นาม เมื่อไม่เห็นการเกิดดับ จึงทำให้เข้าใจผิดว่ารูป-นาม นี้ไม่มีการเกิดดับ เป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตนเราเขา จนเมื่อได้กำหนดให้เกิดปัญญาเห็นการดับไปของรูป-นาม อย่างแจ่มแจ้งแล้ว จึงจะทำลายวิปัสสนาที่เห็นว่าเที่ยง วายั่งยืน และประหามานะได้^{๔๔}

(๒) อิริยาบถ ปิดบังทุกข์ ทุกข์เกิดจากอิริยาบถ คือ การผลัดเปลี่ยนความเคลื่อนไหวของรูป-นาม อยู่ตลอดเวลา คอยปิดบังทุกข์ไว้ ทำให้ไม่เห็นรูป-นาม ว่าทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เช่น นั่งนานเมื่อยเกิดทุกขเวทนาทนอยู่ไม่ได้ อิริยาบถเก่าเป็นทุกข์รู้กันได้ง่าย เมื่อนั่งนานก็เมื่อยทนไม่ได้ลุกเดิน นึกว่าการเดินเป็นสุขสบายเพราะหายเมื่อย คือ เห็นว่าอิริยาบถที่เปลี่ยนใหม่นั้นเป็นสุข เพราะ

^{๔๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๑๙ - ๑๒๐.

^{๔๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๖.

^{๔๓} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๑/๔๙.

^{๔๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ ผลิธัมม์, ๒๕๕๕), หน้า ๗๑.

ขณะที่เปลี่ยนแปลงใหม่ทุกขเวทนายังไม่เกิด ความจริงอิริยาบถเก่าเป็นทุกข์ อิริยาบถใหม่ก็เป็นทุกข์เช่นกัน คือ หนិតทุกข์เก่าไปสู่ทุกข์ใหม่ อิริยาบถเก่าจะเห็นทุกข์ได้ง่าย เพราะทุกขเวทนายากำลังมีอยู่ เป็นที่ตั้งแห่ง โทมนัส อิริยาบถใหม่ที่เห็นเป็นสุขนั้นเป็นที่ตั้งแห่ง ตัณหา คือ อภิชฌา แต่ว่าการปฏิบัติวิปัสสนา ภาวนาเพื่อกำจัดอภิชฌา และโทมนัส ทั้งสองอย่างที่กำลังกล่าวมานี้ เป็นการกล่าวถึงการเห็นทุกขเวทนา ที่ ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาย่อมจะเห็นทุกขเวทนา ก่อน เพราะทุกขเวทนาเป็นของหยาบเห็นได้ง่าย แล้ว จึงจะเห็นสังขารทุกข์ที่ถูกเบียดเบียนโดยความเกิดดับอยู่ตลอดเวลา แล้วจะเห็นทุกขลักษณะได้เมื่อ กำหนดรูป และนามจนสันตติชาติ และจะเห็นทุกขอริยสังขัตในสังขารุเบกขาญาณที่แก่กล้า มี กำลังพอที่จะอนุโลมให้เห็นอริยสังขัต ๔ ได้ เมื่อเห็นทุกข์ก็ทำลายวิปัสสนาธรรมที่เห็นว่าสุขว่าสบาย นั้นได้ และประหารต้นตอได้^{๔๕}

(๓) ขนสัณญญา ปิดบังอนัตตา ขนสัณญญา คือ ความสำคัญว่าเป็นก้อนเป็นแห่ง เป็นสิ่งที่ทำให้เห็นว่าเป็นตัว เป็นตน เป็นคน เป็นสัตว์ ที่ว่าเป็นคนก็สำคัญเอาหมดทั้งก้อนหมดทั้งแห่งนี้ว่าเป็นคน ถ้าย่อยก้อนนี้แห่งนี้ออกไปแล้ว ก็จะมีแต่ รูป เวทนา สัณญญา สังขาร วิญญาณ เท่านั้นเอง หาสิ่งที่เป็นคนเป็นตนเป็นตัวนั้นไม่มีเลย ถ้ายังถือทั้งก้อนทั้งแห่งว่าเป็นคนอยู่ ก็ย่อมจะเข้าใจผิดไปว่าเป็นของเที่ยง เพราะยังยืนอยู่นับสิบๆ ปี เป็นสุข เป็นสาระ สวยงามน่ารักน่าใคร่ เมื่อเห็นอนัตตา ก็ทำลายวิปัสสนาว่า เป็นตัว เป็นตน บังคับบัญชาได้ และประหารทิฏฐิลงได้ การทำลายสิ่งที่ปกปิดไตรลักษณ์ เพื่อให้เห็นไตรลักษณ์นั้นมีวิธีเดียว คือ การกำหนดรูป-นาม ตามวิธีที่เรียกว่า ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา^{๔๖}

๒.๘.๒ รูปกับไตรลักษณ์

รูปกับไตรลักษณ์^{๔๗} คือ รูปที่เป็นอนิจจลักษณะ รูปที่เป็นทุกขลักษณะ รูปที่เป็นอนัตตลักษณะ ส่วนที่เป็นรูป ได้แก่ ร่างกาย พุทธิกรรม และส่วนประกอบรูปธรรมทั้งหมด ดังนี้

(๑) รูปเป็นอนิจจลักษณะ เพราะรูปมีลักษณะอาการเกิดดับตลอดเวลา แปรปรวนทนอยู่ได้ชั่วขณะ และขัดต่อความเที่ยง สาเหตุสำคัญที่ไม่สามารถเข้าถึงอาการไม่เที่ยงดังกล่าว คือ ความสืบทอดของรูป ซึ่งปิดบังอนิจจลักษณะของรูป จึงมีลักษณะเป็นอนิจจลักษณะ

(๒) รูปเป็นทุกขลักษณะ เพราะมีลักษณะ สภาวะการเปลี่ยนแปลง ถึงความเป็นอนิจจังไม่เที่ยง สภาวะของความทุกข์ที่ถูกบีบคั้น กดดัน และมีการดับไปเกิดจากการเสื่อมสลาย ตามเหตุปัจจัย ทำให้รูปคงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ สาเหตุที่ไม่สามารถพบเห็นทุกขลักษณะดังกล่าวในรูป เพราะการเคลื่อนไหวปิดบังทุกขลักษณะ พระพุทธเจ้าตรัสว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์”^{๔๘}

(๓) รูปเป็นอนัตตลักษณะ เพราะมีลักษณะอาการสภาวะที่ไม่มีใครสามารถบังคับบัญชาได้ เพราะไม่มีตัวตน ความทนอยู่ไม่ได้ ของไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้ ของที่ทนอยู่ไม่ได้ ไม่เห็นว่าเป็นตัวเรา ไม่มีอัตตาตัวตนถาวร ไม่มีความเป็นตัวตน จึงเป็นอนัตตลักษณะ ดังพระพุทธพจน์กล่าวว่า “สิ่งใดไม่

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๑ - ๗๒.

^{๔๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๗๒.

^{๔๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๕๕ - ๓๕๖.

^{๔๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๕๖, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๕๙/๕๕.

เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา”^{๔๙} สาเหตุที่เราไม่สามารถพบอนัตตลักษณะได้ในรูป เพราะความยึดถือว่าเป็นตัวตนนั่นเอง

๒.๘.๓ เวทนากับไตรลักษณ์

เวทนากับไตรลักษณ์ คือ เวทนาที่เป็นอนิจจลักษณะ เวทนาที่เป็นทุกขลักษณะ เวทนาที่เป็นอนัตตลักษณะ เวทนาเป็นส่วนที่มีการเสวยอารมณ์ ความรู้สึก สุข ทุกข์หรือเฉยๆ ดังนี้

(๑) เวทนาเป็นอนิจจลักษณะ เพราะเวทนามีลักษณะการเสวยอารมณ์ ความรู้สึก สุข ทุกข์หรือเฉยๆ ที่เป็นการ เกิด ดับ ตลอดเวลา แปรปรวน ทนอยู่ได้ชั่วขณะ และขัดต่อความเที่ยง สาเหตุสำคัญที่ไม่สามารถเข้าถึงอาการไม่เที่ยงดังกล่าว คือ ความสืบทอดของเวทนา ซึ่งปิดบังอนิจจลักษณะของเวทนา จึงมีลักษณะเป็นอนิจจลักษณะ^{๕๐}

(๒) เวทนาเป็นทุกขลักษณะ เพราะมีลักษณะ การเสวยอารมณ์ ความรู้สึก สุข ทุกข์หรือเฉยๆ ที่เป็นสภาวะการเปลี่ยนแปลง ถึงความเป็นอนิจจัง ไม่เที่ยง สภาวะของความทุกข์ที่ถูกบีบคั้น กดดัน และมีการดับไปเกิดจากการเสื่อมสลายตามเหตุปัจจัย ทำให้เวทนาคงอยู่ในสภาพเดิมมิได้ สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นย่อมเป็นทุกข์ สาเหตุที่ไม่สามารถพบเห็นทุกขลักษณะดังกล่าวในเวทนาเพราะการเคลื่อนไหวปิดบังทุกขลักษณะ “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์”^{๕๑}

(๓) เวทนาเป็นอนัตตลักษณะ เพราะมีลักษณะการเสวยอารมณ์ ความรู้สึก สุข ทุกข์หรือเฉยๆ ที่เป็นสภาวะที่ไม่มีใครสามารถบังคับบัญชาได้ เพราะไม่มีตัวตน ความทนอยู่ไม่ได้ ของไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้ ของที่ทนอยู่ไม่ได้ ไม่เห็นว่าเป็นตัวเรา ไม่มีอัตตาตัวตนถาวร ไม่มีความเป็นตัวตน จึงเป็นอนัตตลักษณะ ดังพระพุทธพจน์ว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา”^{๕๒} สาเหตุที่ไม่สามารถพบอนัตตลักษณะได้ในเวทนา เพราะความยึดถือว่าเป็นตัวตนนั่นเอง

๒.๘.๔ สัญญากับไตรลักษณ์

สัญญากับไตรลักษณ์ คือ สัญญาที่เป็นอนิจจลักษณะ สัญญาที่เป็นทุกขลักษณะ สัญญาที่เป็นอนัตตลักษณะสัญญา ส่วนที่เป็นการกำหนดจำอารมณ์ได้ รู้ในอารมณ์ ๖ ได้ ดังนี้

(๑) สัญญาเป็นอนิจจลักษณะ เพราะสัญญามีลักษณะการกำหนดจำอารมณ์ได้ รู้ในอารมณ์ ๖ ที่เป็นการ เกิด ดับ ตลอดเวลา แปรปรวน ทนอยู่ได้ชั่วขณะ และขัดต่อความเที่ยง สาเหตุสำคัญที่ไม่สามารถเข้าถึงอาการไม่เที่ยงดังกล่าว คือ ความสืบทอดของสัญญา ซึ่งปิดบังอนิจจลักษณะของสัญญา จึงมีลักษณะเป็นอนิจจลักษณะ

(๒) สัญญาเป็นทุกขลักษณะ เพราะมีลักษณะการกำหนดจำอารมณ์ได้ รู้ในอารมณ์ ๖ ที่เป็นสภาวะการเปลี่ยนแปลง ถึงความเป็นอนิจจัง ไม่เที่ยง สภาวะของความทุกข์ที่ถูกบีบคั้น กดดัน และมีการดับไปเกิดจากการเสื่อมสลายตามเหตุปัจจัย ทำให้สัญญาคงอยู่ในสภาพเดิมมิได้ สิ่งใดไม่

^{๔๙} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๕/๒๙.

^{๕๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๔๖.

^{๕๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๔๖, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๕๙/๙๕.

^{๕๒} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๕/๒๙.

เที่ยง สิ่งนั้นย่อมเป็นทุกข์ สาเหตุที่ไม่สามารถพบเห็นทุกขลักษณะดังกล่าวในสัญญาเพราะการเคลื่อนไหวปิดบังทุกขลักษณะ “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์”^{๕๓}

(๓) สัญญาเป็นอนัตตลักษณะ เพราะมีลักษณะการกำหนดจำอารมณ์ได้ รู้ในอารมณ์ ๖ ที่เป็นสภาวะที่ไม่มีใครสามารถบังคับบัญชาได้ เพราะไม่มีตัวตน ความทนอยู่ไม่ได้ ของไม่เที่ยงทนอยู่ไม่ได้ ของที่ทนอยู่ไม่ได้ ไม่เห็นว่าเป็นตัวเรา ไม่มีอึดตาตัวตนถาวร ไม่มีความเป็นตัวตน สัญญาจึงเป็นอนัตตลักษณะ ดังพระพุทธพจน์ว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา”^{๕๔} สาเหตุที่ไม่สามารถพบอนัตตลักษณะได้ในสัญญา เพราะความยึดถือว่าเป็นตัวตนนั่นเอง

๒.๘.๕ สังขารกับไตรลักษณ์

สังขารกับไตรลักษณ์ คือ สังขารที่เป็นอนิจจลักษณะ สังขารที่เป็นทุกขลักษณะ สังขารที่เป็นอนัตตลักษณะ สังขาร ส่วนที่เป็นการปรุงแต่ง สภาพที่ปรุงแต่งจิตให้ดีหรือชั่วหรือเป็นกลางๆ คุณสมบัติต่างๆ ของจิต มีเจตนาเป็นตัวนำ ที่ปรุงแต่งคุณภาพของจิต ให้เป็นกุศล อกุศล ดังนี้

(๑) สังขารเป็นอนิจจลักษณะ เพราะสังขารมีลักษณะการปรุงแต่งจิตให้ดี ชั่ว เป็นกลางๆ เป็นกุศลหรืออกุศล ที่เป็นการ เกิด ดับ ตลอดเวลา แปรปรวน ทนอยู่ได้ชั่วขณะ และขัดต่อความเที่ยงสาเหตุสำคัญที่ไม่สามารถเข้าถึงอาการไม่เที่ยงดังกล่าว คือ ความสืบทอดของสังขาร ซึ่งปิดบังอนิจจลักษณะของสังขาร จึงมีลักษณะเป็นอนิจจลักษณะ

(๒) สังขารเป็นทุกขลักษณะ เพราะมีลักษณะการปรุงแต่งจิตให้ดี ชั่ว เป็นกลางๆ เป็นกุศลหรืออกุศล ที่เป็นสภาวะการเปลี่ยนแปลง ถึงความเป็นอนิจจัง ไม่เที่ยง สภาวะของความทุกข์ที่ถูกบีบคั้น กดดัน และมีการดับไปเกิดจากการเสื่อมสลายตามเหตุปัจจัย ทำให้สังขารคงอยู่ในสภาพเดิมมิได้ สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นย่อมเป็นทุกข์ สาเหตุที่ไม่สามารถพบเห็นทุกขลักษณะดังกล่าวในสังขารเพราะการเคลื่อนไหวปิดบังทุกขลักษณะ “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์”^{๕๕}

(๓) สังขารเป็นอนัตตลักษณะ เพราะมีลักษณะการปรุงแต่งจิตให้ดี ชั่ว เป็นกลางๆ เป็นกุศลหรืออกุศล ที่เป็นสภาวะที่ไม่มีใครสามารถบังคับบัญชาได้ เพราะไม่มีตัวตน ความทนอยู่ไม่ได้ ของไม่เที่ยงทนอยู่ไม่ได้ ของที่ทนอยู่ไม่ได้ ไม่เห็นว่าเป็นตัวเรา ไม่มีอึดตาตัวตนถาวร ไม่มีความเป็นตัวตน สังขารจึงเป็นอนัตตลักษณะ ดังพระพุทธพจน์ว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา”^{๕๖} สาเหตุที่ไม่สามารถพบอนัตตลักษณะได้ในสังขารเพราะความยึดถือว่าเป็นตัวตนนั่นเอง

๒.๘.๖ วิญญาณกับไตรลักษณ์

วิญญาณ กับ ไตรลักษณ์ คือ วิญญาณที่เป็นอนิจจลักษณะ วิญญาณที่เป็นทุกขลักษณะ ที่วิญญาณเป็นอนัตตลักษณะ วิญญาณ ส่วนที่รู้แจ้งอารมณ์ รู้อารมณ์ ๖ ได้ ดังนี้

^{๕๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๙๖, ส.ช. (ไทย) ๑๗/๕๙/๙๕.

^{๕๔} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๕/๒๙.

^{๕๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๙๖, ส.ช. (ไทย) ๑๗/๕๙/๙๕.

^{๕๖} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๕/๒๙.

(๑) ญาณเป็นอนิจจลักษณะ เพราะญาณมีลักษณะรู้แจ้งอารมณ์ รู้อารมณ์ ๖ ที่เป็นการเกิดดับตลอดเวลา แปรปรวน ทนอยู่ได้ชั่วขณะ และขัดต่อความเที่ยง สาเหตุสำคัญที่ไม่สามารถเข้าถึงอาการไม่เที่ยงดังกล่าว คือ ความสืบต่อของญาณ ซึ่งปิดบังอนิจจลักษณะของสังขาร จึงมีลักษณะเป็นอนิจจลักษณะ

(๒) ญาณเป็นทุกขลักษณะ เพราะมีลักษณะรู้แจ้งอารมณ์ รู้อารมณ์ ๖ ที่เป็นสภาวะการเปลี่ยนแปลง ถึงความเป็นอนิจจัง ไม่เที่ยง สภาวะของความทุกข์ที่ถูกบีบคั้น กดดัน และมีการดับไปเกิดจากการเสื่อมสลายตามเหตุปัจจัย ทำให้ญาณคงอยู่ในสภาพเดิมมิได้ สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นย่อมเป็นทุกข์ สาเหตุที่ไม่สามารถพบเห็นทุกขลักษณะดังกล่าวในญาณ เพราะการเคลื่อนไหวปิดบังทุกขลักษณะ “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์”^{๕๗}

(๓) ญาณเป็นอนัตตลักษณะ เพราะมีลักษณะรู้แจ้งอารมณ์ รู้อารมณ์ ๖ ที่เป็นสภาวะที่ไม่มีใครสามารถบังคับบัญชาได้ เพราะไม่มีตัวตน ความทนอยู่ไม่ได้ ของไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้ ของที่ทนอยู่ไม่ได้ ไม่เห็นว่าเป็นตัวเรา ไม่มีอัตตาตัวตนถาวร ไม่มีความเป็นตัวตน ญาณจึงเป็นอนัตตลักษณะ ดังพระพุทธพจน์ว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา”^{๕๘} สาเหตุที่ไม่สามารถพบอนัตตลักษณะได้ในญาณ เพราะความยึดถือว่าเป็นตัวตนนั่นเอง

สรุปว่า ชั้น ๕ ย่อลงมา คือ รูป-นาม รูปชั้น ๕ จัดเป็นรูป เวทนาชั้น ๕ สัญญาชั้น ๕ สังขารชั้น ๕ และญาณชั้น ๕ จัดเป็นนาม ส่วนนิพพาน เป็นชั้นวิมุตติ คือ พ้นจากชั้น ๕ การกำหนดรู้อุปาทานชั้น ๕ ว่า ทุกสรรพสิ่งในโลกที่เข้าใจว่าเป็นคน สัตว์ บุคคล เรา เขา เป็นความจริงในระดับสมมุติ แต่ความจริงในระดับปรมาตม คือ ทุกสรรพสิ่งล้วนเป็นเพียงชั้น ๕ ที่เป็นรูป-นามรวมกันเข้าเป็นกลุ่ม เกิดขึ้น ตั้งอยู่ แล้วดับไป เท่านั้น มีเพียงกองสังขารที่เป็น ชั้น ๕ รูป-นาม ล้วนๆ เท่านั้น จะหาตัวตน สัตว์บุคคล เรา เขา ไม่ได้เลย เมื่อสภาวะธรรมเกิดให้กำหนดตามความเป็นจริง การกำหนดรู้ว่าชั้น ๕ รูป-นาม ที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่แล้วก็ดับไป มีสภาวะการเปลี่ยนแปลง ที่ไม่เที่ยง ถึงความเป็นอนิจจัง คงอยู่ในสภาพเดิมมิได้ สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ ทนอยู่ไม่ได้ ไม่เห็นว่าเป็นเรา ไม่มีอัตตาตัวตน ย่อมเป็นอนัตตา เกิด ดับ อยู่ตลอดเวลา เมื่อกำหนดพิจารณาอย่างนี้อย่างต่อเนื่อง ย่อมเบื่อหน่ายในชั้น ๕ รูป-นาม จนคลายความยึดมั่นถือมั่น รู้ความจริงว่าทุกสิ่งในโลกไม่เที่ยง เป็นทุกข์ บังคับบัญชาไม่ได้

๒.๙ สรุปท้ายบท

ชั้น ๕ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนา โดยวิธีกำหนดรู้ชั้น ๕ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เป็นความรู้แจ้งชัดตามความเป็นจริงของสภาวะธรรมทั้งหลายที่ทำให้เกิดปัญญานั้น อาศัยรูป-นาม เป็นอารมณ์ปรมาตม ผู้ปฏิบัติต้องควบคุมกายวาจาให้เป็นปกติด้วยศีล ควบคุมจิตใจตั้งมั่นด้วยสมาธิ และปฏิบัติวิปัสสนาตามลำดับ ให้เห็นความเป็นจริง จิตที่รู้รูป-นามตามความเป็นจริง จิตย่อมถ่ายถอนความยึดมั่น ถือมั่นว่าเป็นของเรา เป็นเขา เป็นสัตว์ บุคคล ไตรลักษณ์ย่อมปรากฏแก่บุคคลผู้

^{๕๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๙๖, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๕๙/๙๕.

^{๕๘} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๕/๒๙.

เจริญสตินั้น ด้วยการวิธีกำหนดรู้ชั้น ๕ เรื่อยมรรู้ตามความเป็นจริงว่า อุปาทานชั้น ๕ ย่อลงมาเป็นรูป และนาม นี่เป็นทุกข์

วิธีกำหนดรู้ชั้น ๕ ได้แก่ รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น ใน การปฏิบัติวิปัสสนากาวนา มีดังนี้

(๑) โดยการกำหนดรู้อารมณ์ความคิดปรุงแต่งที่เกิดกับใจเป็นกุศล และอกุศลนั้นอันเป็น เหตุให้เกิดทุกข์ ด้วยการกำหนดอย่างจดจ่อต่อเนื่องให้เป็นปัจจุบันอารมณ์ เป็นการกำหนดรู้ชั้น ๕ ชั้นญาติปริยญา

(๒) การพิจารณาชั้น ๕ โดยการพิจารณาจนแจ้งในอารมณ์ที่พิจารณานั้น เห็นความเกิดดับของอารมณ์ความคิดปรุงแต่งนั้นอยู่ในไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็น อนัตตา เป็นการกำหนดพิจารณาชั้น ๕ ชั้นตริณปริยญา

(๓) การกำหนดหยั่งรู้ชั้น ๕ โดยการละถอนอารมณ์ความคิดปรุงแต่งนั้นได้ด้วยปหานะ ๕ คือ ๑) วิกขัมภนปหานะ (การละด้วยการข่มไว้) ๒) ตทังคปหานะ (การละด้วยองค์ นั้นๆ) ๓) สมุจเฉทปหานะ (การละด้วยการตัดขาด) ๔) ปฏิปัสสัทธิปหานะ (การละด้วยสงบ ระงับ) ๕) นิสสรณปหานะ (การละด้วยสลัดออกได้) เป็นการกำหนดละถอนชั้น ๕ ชั้นปหานปริยญา โดยมีสติกำหนดรู้ ไม่เข้าไปยึดมั่นถือมั่น จนเห็นอาการดับไปของชั้น ๕ ย่อมเบื่อหน่าย เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น ด้วยการกำหนดรู้ชั้น ๕ การกำหนดพิจารณา ชั้น ๕ และการละถอนชั้น ๕ ด้วยปหานะ ๕ ดังได้อธิบายมาแล้ว

๒.๑๐ คำถามท้ายบท

๑. จงบอกชั้น ๕ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามีเท่าไร อะไรบ้าง
๒. จงอธิบายรูปชั้น ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามาโดยสังเขป
๓. จงอธิบายเวทนาชั้น ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามาโดยสังเขป
๔. จงอธิบายสัญญาชั้น ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามาโดยสังเขป
๕. จงอธิบายสังขารชั้น ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามาโดยสังเขป
๖. จงอธิบายวิญญาณชั้น ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามาโดยสังเขป
๗. จงอธิบายชั้น ๕ ว่าเป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนาอย่างไร

๒.๑๑ เอกสารอ้างอิง

- มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- _____ .อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิบูลย์, ๒๕๓๙.
- _____ . ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิบูลย์, ๒๕๓๙.
- ฉันทนา อุดสาหลักษณ. พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนรัชการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒.
- พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙ ราชบัณฑิต). พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสตร์ ชุด คำวัด. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๔๘.
- _____ .พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสตร์ ชุดศัพท์วิเคราะห์. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ เลียงเชียง, ๒๕๕๐.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๒๐. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๔.
- _____ .พุทธธรรม (ฉบับเดิม). กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๐.
- _____ .ไตรลักษณ์. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาธรรมสภา, ๒๕๕๔.
- พระพุทโธสเถระ รจนา. คัมภีร์วิสุทธิมรรค. แปลโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร). พิมพ์ ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔.
- พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ รจนา. ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๓. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธิ, ๒๕๕๐.
- _____ .ปริเฉทที่ ๓ และปริเฉทที่ ๗. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธิ, ๒๕๕๐.
- พระโสภณมหาเถระ (มหาสิยาตอ). วิปัสสนานัยเล่ม ๑. แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์. นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอเซ็นเตอร์, ๒๕๔๘.
- พระอุปัชฌาย์สเถระ รจนา. วิมุตติมรรค. แปลโดย พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ศยาม, ๒๕๕๔.

บทที่ ๓
อายตนะ ๑๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

พระมหาชิต ฐานชิต, ดร.

ป.ธ.๗, ศน.บ. (การศึกษา), M.A. (Sanskrit), Ph.D. (Vedic Studies)

วัตถุประสงค์ประจำบท

- เพื่อให้ผู้เรียนสามารถบอกเนื้อหาสาระสำคัญของอายตนะ ๑๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาได้โดยสังเขป
- เพื่อให้ผู้เรียนสามารถอธิบายเรื่องของอายตนะ ๑๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาได้โดยสังเขป
- เพื่อให้ผู้เรียนสามารถวิเคราะห์หลักอายตนะ ๑๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาที่กำหนดให้อธิบายเพิ่มเติมได้โดยสังเขป

ขอบข่ายเนื้อหาวิชา

- ๓.๑ ความนำ
- ๓.๒ อายตนะภายใน ๖ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา
- ๓.๓ อายตนะภายนอก ๖ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา
- ๓.๔ อายตนะ ๑๒ กับรูป-นามที่เป็นภูมิของวิปัสสนา
- ๓.๕ อายตนะ ๑๒ กับไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา
- ๓.๖ สรุปท้ายบท
- ๓.๗ คำถามท้ายบท
- ๓.๘ เอกสารอ้างอิง

๓.๑ ความนำ

อายตนะ ๑๒ ได้แก่ อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ เป็นเครื่องสืบต่อให้เกิดความรู้อารมณ์ต่างๆ ได้แก่ รูป-นาม อายตนะเป็นที่ประชุมของเหตุปัจจัยมาประชุมกัน และ เป็นที่อยู่อาศัยของนามรูป เป็นที่เกิดอาศัยของบุญ และบาป บุญ และบาปจะต้องอาศัยอายตนะนี้ทั้งสิ้น และยังเป็นที่เกิดของจิตและเจตสิกอีกด้วย ทำให้สัตว์พากันจมอยู่ในสังสารทุกข์ ไม่รู้จักหนทางไปสู่มรรคผลนิพพาน เกิดความมืดมน เกิดอวิชชาห่อหุ้มจึงพากันทำความชั่วอยู่ตลอดเวลา เมื่อทำกรรมแล้วก็จะได้รับผลของวิบากเกิดกิเลสอยู่ในห้วงภพสังสารนี้ตลอดไป

ในมัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์ มีปรากฏข้อความเกี่ยวกับเกี่ยวกับ “อายตนะ” ไว้ว่า “ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อายตนะภายใน ๖ และภายนอก ๖ ภิกษุ พิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อายตนะภายใน ๖ และภายนอก ๖ อย่างไรเล่า ? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้จักตา รู้จักรูป และรู้จักสังโยชน์ที่อาศัยตา และรูปทั้ง ๒ นั้นเกิดขึ้น อนึ่ง สังโยชน์ที่ยังไม่เกิด จะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้ว จะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สังโยชน์ที่จะได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไป ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วยภิกษุย่อมรู้จักหู รู้จักเสียง ... ย่อมรู้จักจมูก รู้จักกลิ่น ... ย่อมรู้จักลิ้น รู้จักรส ... ย่อมรู้จักกาย รู้จักโณภูฐัพพะ ... ภิกษุย่อมรู้จักใจ รู้จักธรรมารมณฺ์ และรู้จักสังโยชน์ที่อาศัยใจ และธรรมารมณฺ์ทั้ง ๒ นั้นเกิดขึ้น อนึ่ง สังโยชน์ที่ยังไม่เกิด จะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วจะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สังโยชน์ที่จะได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย”^๑

ในสังยุตตนิกาย สฬายนวรรค ได้กล่าวถึงอายตนะ คือ ที่เชื่อมต่อให้เกิดความรู้ แบ่งเป็น ๒ พวก คือ อายตนะภายใน ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอายตนะภายนอก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โณภูฐัพพะ ดังพระพุทธพจน์ว่า สิ่งใดไม่เที่ยงเป็นทุกข์สิ่งใดเป็นทุกข์สิ่งนั้นเป็นอนัตตา^๒

๓.๒ อายตนะภายใน ๖ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

การตามรู้ในสภาวะธรรม คือ อายตนะภายใน ๖ ซึ่งเป็นสภาวะธรรมที่เรียกว่า อายตนะ ๖ คือ จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ มนายตนะ”^๓ ผู้เขียนจะได้นำเสนอดังต่อไปนี้

๓.๒.๑ ความหมายของอายตนะภายใน

อายตนะ หมายถึง เป็นที่เชื่อมต่อหรือที่เกิด เป็นที่ประชุมรวมหรือเป็นที่ทำให้วนเวียนอยู่ในสังสารวัฏฏ^๔ ให้เกิดความรู้ แบ่งเป็น ๒ พวก คือ อายตนะภายใน ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอายตนะภายนอก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โณภูฐัพพะ ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์

^๑ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๗/๑๑๕-๑๑๖.

^๒ ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑/๑-๒.

^๓ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔/๑๑๒.

^๔ ฉันทนา อุตสาถกัณฺธ, พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนธัการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๘๙.

เป็นอนัตตา “วจนัตถะของคำว่า आयตนะ คือ आयตติ อตตโน ผลุปปตติยา อุตสาหนตา วิยโหนตติ= आयตनานิ แปลความว่า ธรรมใดมีสภาพคล้ายกับว่า มีความพยายามเพื่อยังผลของตนให้เกิดขึ้น ฉะนั้นธรรมชาติเหล่านั้นชื่อว่า आयตนะ”^๕ คำว่า आयตนะ นั้นคือ

(๑) สยชาติเทสภูธ แปลว่า ที่เกิด คือ เป็นที่เกิดของบุญ และบาป บุญ และบาปอาศัย เกิดตามอายตนะนี้ทั้งนั้น และนอกจากนี้ยังเป็นที่เกิดของจิตกับเจตสิกอีกด้วย หมายความว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ได้ชื่อว่า आयตนะ เป็นเครื่องต่อให้เกิดจิต และเจตสิก ถ้าไม่มีอายตนะแล้ว ก็ไม่มี เครื่องต่อให้เกิดจิต และเจตสิก ไม่มีวิถิจิต ไม่มีบุญ ไม่มีบาป

(๒) นิวาสนภูธ แปลว่า ที่อยู่ คือ เป็นที่อยู่อาศัยของรูป-นาม รูป-นาม อาศัยเกิดขึ้นที่นี้ หมายความว่า आयตนะเป็นที่อาศัยอยู่ของจิต และเจตสิก

(๓) อากรภูธ แปลว่า ที่ประชุม หมายความว่า เหตุปัจจัยมาประชุมกัน ณ ที่นี้ เช่น ตา เห็นรูปครั้งหนึ่งๆ ต้องประชุมพร้อมด้วยเหตุ ๔ อย่าง คือ จักขุประสาท รูปรารมณฺ์ แสงสว่าง มนสิการ หู ได้ยินเสียง ก็ต้องประชุมพร้อมกันด้วยเหตุ ๔ โดยทำนองเดียวกันนี้ คือ โสตประสาท สัททารมณฺ์ ช่องว่าง และมนสิการ จมูกได้กลิ่นก็ประชุมพร้อมด้วยเหตุ ๔ อย่าง คือ โสตประสาท คันธารมณฺ์ และ มนสิการ เป็นต้น

(๔) आयตन แปลว่า ทำให้สังสารทุกข์เกิดขึ้น หมายความว่า สรรพสัตว์พากันหลงจมอยู่ในวัฏฏสงสาร ไม่รู้จักหนทางไปสู่มรรค ผล นิพพาน เกิดความมืดมน เพราะอวิชชาหุ้มห่อจึงพากันก่อ กรรมทำชั่วอยู่ตลอดเวลา เมื่อทำกรรมแล้วย่อมได้รับผลของกรรม คือ วิบาก เมื่อวิบากเกิด แล้วมีกิเลสก็ เกิดอีก วนกันอยู่ในห้วงมหรณพภพสงสารอย่างนี้ตลอดไป ไม่รู้จักสิ้นสุดยุติลงได้ ทั้งนี้ก็เพราะอาศัย आयตนะเป็นเหตุ^๖

ฉะนั้น आयตนะ คือ ที่เชื่อมต่อให้เกิดความรู้ แบ่งเป็น ๒ พวก คือ आयตนะภายในได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอายตนะภายนอก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โณภูฏัพพะ ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา आयตนะ จึงเป็นแดนติดต่อเป็นสถานที่ที่ของสองสิ่งมาพบ เจอกันแล้ว ก็จะเกิดผลอีก อย่างหนึ่งตามมาเช่นว่า ตามาสัมผัสกับรูปบนแดนติดต่อก็จะเกิดความรู้รู้สึก ขึ้นว่า รูปอะไร สีอะไร เป็นอย่างไร เมื่อจิตของผู้เห็นยังมีนันทิราคะ คือ ชื่นชมยินดี พอใจในการที่จะ เห็นจะรู้อายตนะเป็น แดนติดต่อก็ให้เห็นให้รู้สึก ว่า รู้สึกยินดี รู้สึกยินร้าย รู้ว่าเป็นของดีที่รักใคร่ รู้ว่า เป็นของไม่ดีที่แค้นชัง โกรธ หรือว่ารู้แล้วเกิดความรู้สึกเฉยๆ ไม่ยินดีและไม่ยินร้าย ถึงเป็นอย่างนั้น

๓.๒.๒ आयตนะภายใน ๖

อายตนะภายใน ๖ หมายถึง สิ่งที่เชื่อมต่อกันให้เกิด ความรู้ แดนต่อ หรือแดนเกิดแห่ง ความรู้ และอายตนะภายใน ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เรียกทั่วไปว่า อารมณฺ์ ๖ คือ เป็นสิ่ง สำหรับให้จิตยึดเหนี่ยวคือ

^๕ พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ รจนา, **ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธ์, ๒๕๕๐), หน้า ๑๕๒.

^๖ พระธรรมธีรราชฆานุมณี (โชดก ญาณสิทฺธิ ป.ธ.๙), **หลักปฏิบัติสมณะและวิปัสสนากรรมฐาน**, พิมพ์ ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมมิกจำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๓๒๗.

- (๑) จักขายตนะ จักขุ ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ จักขุปสาท
- (๒) โสตายตนะ โสตะ ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ โสตปสาท
- (๓) ฆานายตนะ ฆานะ ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ ฆานปสาท
- (๔) ชิวหายตนะ ชิวหา ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิดองค์ธรรม ได้แก่ ชิวหาปสาท
- (๕) กายายตนะ กายะ ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ กายปสาท
- (๖) มนายตนะ^๗ จิต ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ จิตทั้งหมด

เมื่อใดบุคคลรู้ชัดซึ่งอายตนะ ๖ เหตุเกิดแห่งอายตนะ ๖ ความดับ แห่งอายตนะ ๖ และปฏิบัติที่จะให้ถึงความดับอายตนะ ๖ แม้ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ บุคคลชื่อว่าเป็นสัมมาทิฐิ

เหตุเกิดแห่งอายตนะ ๖ ย่อมมี เพราะนามรูปเป็นเหตุให้เกิด ความดับอายตนะ ๖ ย่อมมี เพราะนามรูปดับ อริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ นี้แหละ คือ ความเห็นชอบ ดำริชอบ เจรจาชอบ การงานชอบ เลี้ยงชีพชอบ พยายามชอบ ระลึกชอบ ความตั้งใจชอบ ชื่อว่าปฏิบัติที่จะให้ถึงความดับอายตนะ ๖

เมื่อใดบุคคลรู้ชัดซึ่งอายตนะ ๖ เหตุเกิดอายตนะ ๖ ความดับอายตนะ ๖ และปฏิบัติที่จะให้ถึงความดับอายตนะ ๖ อย่างนี้ เมื่อนั้นท่านละราคานุสัย บรรเทาปฏิฆานุสัย ถอนทิฏฐานุสัย และมานานุสัย โดยประการทั้งปวง ละอวิชชา ยังวิชชาให้เกิด ย่อมกระทำซึ่งที่สุดแห่งทุกขในปัจจุบัน

แม้ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ อริยสาวกชื่อว่าเป็นสัมมาทิฐิ มีความเห็นดำเนินไปตรงแล้ว ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันแน่วแน่ในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้

ความดับแห่งอายตนะ ๖

- ๑) จักขุดับ ณ ที่ใด รูปสัญญาที่สิ้นไป ณ ที่นั้น
- ๒) หูดับ ณ ที่ใด สัทสัญญาที่สิ้นไป ณ ที่นั้น
- ๓) จมูกดับ ณ ที่ใด คันธสัญญาที่สิ้นไป ณ ที่นั้น
- ๔) ลิ้นดับไป ณ ที่ใด รสสัญญาที่สิ้นไป ณ ที่นั้น
- ๕) กายดับ ณ ที่ใด โภกฐัพพสัญญาที่สิ้นไป ณ ที่นั้น
- ๖) ใจดับ ณ ที่ใด ธรรมสัญญาที่สิ้นไป ณ ที่นั้น

จะเห็นได้ว่า อายตนะเป็นเครื่องต่อที่สำคัญอันทำให้สัตว์ต้องเวียนว่ายตายเกิดไม่มีที่สิ้นสุด และเมื่อเกิดมาแล้ว ก็อายตนะนี้เองเป็นปัจจัยให้ประพลติเป็นไปในเหตุที่จะให้เกิดทุกข์ หรือ จะให้พ้นทุกข์ ขึ้นชื่อว่าสัตว์แล้วจะไม่ต้องอาศัยอายตนะเหล่านั้นเป็นไม่มีอายตนะ จำแนกโดยประเภทแห่งทวารก็มี ๖ เรียกว่า อชฺฌตติกายตฺน เป็นอายตนะภายใน

^๗ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔-๑๖๗/๑๑๒-๑๑๘.

๓.๓ อายตนะภายนอก ๖ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

การตามรู้ในสภาวะธรรม คือ อายตนะภายนอก ๖ ซึ่งเป็นสภาวะธรรมที่เรียกว่า “อายตนะภายนอกมี ๖ คือ รูปายตนะ สัททหายตนะ คันธายตนะ รสอายตนะ โผฏฐัพพะอายตนะ และธัมมายตนะ”^{๘๘} จำแนกโดยประเภทแห่งอารมณ์มี ๖ เหมือนกัน เรียกว่า พาหิรายตนะ เป็นอายตนะภายนอก

๓.๓.๑ ความหมายอายตนะ

อายตนะ หมายถึง เป็นที่เชื่อมต่อหรือที่เกิด เป็นที่ประชุมรวมหรือเป็นที่ทำให้วนเวียนอยู่ในสังสารวัฏฏ^{๘๙} ให้เกิดความรู้ แบ่งเป็น ๒ พวก คือ อายตนะภายใน ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอายตนะภายนอก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสว่าไม่เพียงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา “วจนัตถะของคำว่า อายตนะ คือ อายตนะติ อตตโน ผลุปปตติยา อุสสาหนตา วียโหนตติติ=อายตนา นิ แปลความว่า ธรรมใดมีสภาพคล้ายกับว่า มีความพยายามเพื่อยังผลของตนให้เกิดขึ้น ฉะนั้น ธรรมชาติเหล่านั้นชื่อว่า อายตนะ”^{๙๐} คำว่า อายตนะ นั้นคือ

(๑) สมุทธานุสสัจจะ แปลว่า ที่เกิด คือ เป็นที่เกิดของบุญ และบาป บุญ และบาปอาศัยเกิดตามอายตนะนี้ทั้งนั้น และนอกจากนี้ยังเป็นที่เกิดของจิตกับเจตสิกอีกด้วย หมายความว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ได้ชื่อว่า อายตนะ เป็นเครื่องต่อให้เกิดจิต และเจตสิก ถ้าไม่มีอายตนะแล้ว ก็ไม่มีเครื่องต่อให้เกิดจิต และเจตสิก ไม่มีวิถิจิต ไม่มีบุญ ไม่มีบาป

(๒) นิवासจฺจ แปลว่า ที่อยู่ คือ เป็นที่อยู่อาศัยของรูป-นาม รูป-นาม อาศัยเกิดขึ้นที่นี้ หมายความว่า อายตนะเป็นที่อาศัยอยู่ของจิต และเจตสิก

(๓) อากรรหฺจ แปลว่า ที่ประชุม หมายความว่า เหตุปัจจัยมาประชุมกัน ณ ที่นี้ เช่น ตา เห็นรูปครั้งหนึ่งๆ ต้องประชุมพร้อมด้วยเหตุ ๔ อย่าง คือ จักขุปสาท รูปารมณฺ์ แสงสว่าง มนสิการ หู ได้ยินเสียง ก็ต้องประชุมพร้อมกันด้วยเหตุ ๔ โดยทำนองเดียวกันนี้ คือ โสตปสาท สัททารมณฺ์ ช่องว่าง และมนสิการ จมูกได้กลิ่นก็ประชุมพร้อมด้วยเหตุ ๔ อย่าง คือ โสตปสาท คันธารมณฺ์ และมนสิการ ดังนี้ เป็นต้น

(๔) อายตฺน แปลว่า ทำให้สังสารทุกข์เกิดขึ้น หมายความว่า สรรพสัตว์พากันหลงจมอยู่ในวัฏฏสงสาร ไม่รู้จักหนทางไปสู่มรรค ผล นิพพาน เกิดความมีตมฺน เพราะอวิชชาหุ้มท้อจึงพากันก่อกรรมทำชั่วอยู่ตลอดเวลา เมื่อทำกรรมแล้วย่อมได้รับผลของกรรม คือ วิบาก เมื่อวิบากเกิด แล้วมีกิเลสก็เกิดอีก วนกันอยู่ในห้วงมหรณพภพสงสารอย่างนี้ตลอดเวลา ไม่รู้จักสิ้นสุดยุติลงได้ ทั้งนี้ก็เพราะอาศัยอายตนะเป็นเหตุ^{๙๑}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค พระพุทธโฆสจารย์ได้อธิบายเกี่ยวกับ อายตนะ ไว้ว่า พึงทราบ โดยอรรถว่า จำแนกออกเป็น ๕ ความหมายด้วยกันดังนี้

^{๘๘} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔/๑๑๒.

^{๘๙} ฉันทนา อุตสาถลักษณฺ์, พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา, หน้า ๘๙.

^{๙๐} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ รัตนา, ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗, หน้า ๑๕๒.

^{๙๑} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ ป.ธ.๙), หลักปฏิบัติสมถะและวิปัสสนากรรมฐาน, หน้า

๑) สถานที่อยู่ เรียกว่า आयตนะ (ได้) ในคำว่า “อิสสรายตน - ศาลพระอิศวร วาสุ เทวายน- ศาลพระवासเทพ” เป็นต้น

๒) บ่อเกิด ก็เรียก आयตนะ (ได้) ในคำว่า “สุวณนายตน-บ่อทอง รตนายตน - บ่อแก้ว (เพชรพลอย)” เป็นต้น

๓) สถานที่ชุ่มนุ้มนุ่ม ก็เรียก आयตนะ (ได้) ในคำว่า “มโนรมเม आयตเน สวณดิน วิหังคมา-ฝูงวิหคในอรัญอันเป็นที่ชุ่มนุ้มนุ่มที่น่ารื่นรมย์ใจย่อมเสพต้นไม้ใหญ่นั้น” เป็นต้น

๔) ถิ่น (หรือแหล่ง) กำเนิด เรียก आयตนะ (ได้) ในคำว่า “ทกขินาปโถ कुณ आयตन-ประเทศทกขินาปถ (แถบใต้) เป็นถิ่นกำเนิดแห่งโคทั้งหลาย” เป็นต้น

๕) เหตุก็เรียก आयตนะ (ได้) ในคำว่า “ตตร ตเตรว สกขิกพพต ปาปุณาตีสตีสติ आयตเน-เมื่อเหตุมีอยู่ เป็นอยู่ ภิกษุณั้่นยอมถึงความเป็นผู้อาจทำให้ประจักษ์ในธรรมนั้นๆ ทีเดียว” เป็นต้น^{๑๒}

ฉะนั้น ความหมายของอายตนะ หรือ आयตนะ ๑๒ หมายถึง คือ สิ่งที่เชื่อมต่อกันให้เกิด ความรู้ แตนต่อ หรือแดนเกิดแห่งความรู้ และอายตนะภายใน ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อายตนะภายนอก ๖ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณั้ ทั้ง ๖ นี้ เรียกทั่วไปว่า อารมณั้ ๖ คือ เป็นสิ่งสำหรับให้จิตยึดหวังดังได้อธิบายมาแล้ว

๓.๓.๒ อายตนะภายนอก ๖

อายตนะภายนอก โดยการจำแนกเป็นประเภทแห่งอารมณั้ มี ๖ เหมือนกันที่เรียกว่า พาหิรายตน เป็นอายตนะภายนอก คือ

(๑) รูปลายตนะ รูปารมณั้ ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ สีต่างๆ

(๒) สัททายตนะ สัททารมณั้ ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ เสียงต่างๆ

(๓) คันธายตนะ คันธารมณั้ ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ กลิ่นต่างๆ

(๔) รสายตนะ รสารมณั้ ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ รสต่างๆ

(๕) โผฏฐัพพายตนะ โผฏฐัพพารมณั้ ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ สัมผัสต่างๆ

(๖) อัมมายตนะ สภาพธรรมต่างๆ ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน^{๑๓}

^{๑๒} มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิธรรมคแปล ภาค ๓ ตอน ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (นครปฐม: โรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๑๒๘.

^{๑๓} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๗.

หากจักขุ โสถ ฆานะ ชิวหา กาย มนะ (อายตนะภายใน) ซึ่งเป็นรูปภายในมีอยู่ และรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ (อายตนะภายนอก) ทั้งหลายที่อยู่ภายนอกไม่มาสู่อายตนะภายในนั้น การกำหนดรู้ที่เกิดจากอายตนะภายในและภายนอกเมื่อมาเจอกัน นั้นก็ไม่มี ส่วนประกอบแห่งวิญญานที่เกิดจากอายตนะภายในและภายนอกกระทบกันก็ยังมีไม่ได้

หากมีอายตนะภายในและมีอายตนะภายนอกเข้ามาสู่อายตนะภายใน แต่ไม่มีการกำหนดรู้เมื่ออายตนะภายในและอายตนะภายนอกมาเจอกัน ส่วนประกอบแห่งวิญญานที่เกิดจากอายตนะภายในและภายนอกกระทบกันก็ยังมีไม่ได้ เมื่อมีอายตนะภายใน และมีอายตนะภายนอกเข้ามาสู่อายตนะภายใน และมีการกำหนดรู้เมื่ออายตนะภายในและอายตนะภายนอกมาเจอกัน ส่วนประกอบแห่งวิญญานที่เกิดจากการกระทบกันนั้นจึงมีได้คือ

๑) เห็นรูปด้วยจักขุแล้ว น้อมใจไปในรูปอันน่ารัก ย่อมขัดเคืองในรูปอันไม่น่ารัก
๒) ฟังเสียงด้วยหูแล้ว น้อมใจไปในเสียงอันน่ารัก ย่อมขัดเคืองในเสียงอันไม่น่ารัก
๓) ดมกลิ่นด้วยจมูกแล้ว น้อมใจไปในกลิ่นอันน่ารัก ย่อมขัดเคืองในกลิ่นอันไม่น่ารัก

๔) ลิ้มรสด้วยลิ้นแล้ว น้อมใจไปในรสอันน่ารัก ย่อมขัดเคืองในรสอันไม่น่ารัก
๕) ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกายแล้ว น้อมใจไปในโผฏฐัพพะอันน่ารัก ย่อมขัดเคืองในโผฏฐัพพะอันไม่น่ารัก

๖) รู้แจ้งธรรมารมณด้วยใจแล้ว น้อมใจไปในธรรมารมณอันน่ารัก ย่อมขัดเคืองในธรรมารมณอันไม่น่ารัก

เป็นผู้ไม่ตั้งกายคตาสติไว้ มีใจมีประมาณน้อยอยู่ และย่อมไม่รู้ชัดซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันเป็นที่ดับไปไม่เหลือแห่งอกุศลธรรม ภิกษุนี้เรียกว่า เป็นผู้ที่มีใจชุ่มแล้วในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ อันจะพึงรู้แจ้งด้วยตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ คือ

๑) จักขุไม่ได้เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของรูป รูปก็ไม่ได้เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของจักขุ แต่ความพอใจรักใคร่เกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุและรูปทั้งสองนั้น เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวในจักขุและรูปนั้น

๒) หูไม่ได้เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของเสียง เสียงก็ไม่ได้เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของหู แต่ความพอใจรักใคร่เกิดขึ้นเพราะอาศัยหูและเสียงทั้งสองนั้น เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวในหูและเสียงนั้น

๓) จมูกไม่ได้เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของกลิ่น กลิ่นก็ไม่ได้เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของจมูก แต่ความพอใจรักใคร่เกิดขึ้นเพราะอาศัยจมูกและกลิ่นทั้งสองนั้น เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวในจมูกและกลิ่นนั้น

๔) ลิ้นไม่ได้เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของรส รสก็ไม่ได้เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของลิ้น แต่ความพอใจรักใคร่เกิดขึ้นเพราะอาศัยลิ้นกับรสทั้งสองนั้น เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวในลิ้นและรสนั้น

๕) กายไม่ได้เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของโผฏฐัพพะ โผฏฐัพพะก็ไม่ได้เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของกาย แต่ความพอใจรักใคร่เกิดขึ้นเพราะอาศัยกายและโผฏฐัพพะทั้งสองนั้น เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวในกายและโผฏฐัพพะนั้น

๖) ใจไม่ได้เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของธรรมารมณ ธรรมารมณก็ไม่ได้เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของใจ แต่ความพอใจรักใคร่เกิดขึ้นเพราะอาศัยใจและธรรมารมณทั้งสองนั้น เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวในใจและธรรมารมณนั้น

จะเห็นได้ว่า อายุตนะเป็นสิ่งที่มีความสัมพันธ์กันทำให้เกิดการเชื่อมต่อทำให้เกิดความรู้ เป็นภูมิพื้นฐานที่ทำให้ทำให้ผู้ปฏิบัติเกิดวิปัสสนาญาณรู้แจ้งเห็นจริงมี ๑๒ อย่าง แบ่งเป็นอายุตนะ ภายใน ๖ และอายุตนะภายนอก ๖ ซึ่งอายุตนะนั้นสิ่งที่จัดเป็นรูปมี ๑๑ อย่าง และสิ่งที่เป็นนามมี ๑ อย่าง คือ ธรรมารมณ์

๓.๔ อายุตนะ ๑๒ กับรูป-นามที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

อายุตนะเป็นสิ่งสำคัญอันทำให้สัตว์ต้องเวียนว่ายตายเกิดไม่มีที่สิ้นสุด และเมื่อเกิดมาแล้ว ก็อายุตนะนี้เองเป็นปัจจัยให้ประพจน์เป็นไปในเหตุที่จะให้เกิดทุกข์หรือจะให้พ้นทุกข์ขึ้นชื่อว่าสัตว์แล้ว จะไม่ต้องอาศัยอายุตนะเลยนั้นเป็นไม่มี อายุตนะจำแนกโดยประเภทแห่งทวารนั้นมี ๖ เป็นอายุตนะ ภายใน จำแนกโดยประเภทแห่งอารมณฺมี ๖ เหมือนกันเป็นอายุตนะภายนอก รวมอายุตนะ ๑๒ และ จำแนกเป็นรูป-นาม ได้ดังนี้

๓.๔.๑ อายุตนะภายใน ๖ ที่เกี่ยวกับรูป-นาม

(๑) จักขุอายุตนะ จักขุ ชื่อว่า อายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด คือ จักขุทวาร เป็น เครื่องต่อหรือต่อทางจักขุทวาร องค์กรธรรม ได้แก่ จักขุปสาท เป็นรูปธรรม “เป็นรูปที่เห็นไม่ได้ แต่ กระทบได้”^{๑๔}

(๒) โสตายตนะ โสตะ ชื่อว่าอายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด คือ โสททวารเป็น เครื่องต่อ องค์กรธรรม ได้แก่ โสตปสาท เป็นรูปธรรม “เป็นรูปที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้”^{๑๕}

(๓) ฆานายตนะ ฆานะ ชื่อว่าอายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ ฆานทวาร เป็นเครื่องต่อ องค์กรธรรม ได้แก่ ฆานปสาท เป็นรูปธรรม “เป็นรูปที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้”^{๑๖}

(๔) ชิวหายตนะ ชิวหา ชื่อว่าอายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิตเจตสิกเกิด คือ ชิวหาทวาร เป็นเครื่องต่อ องค์กรธรรม ได้แก่ ชิวหาปสาท เป็นรูปธรรม “เป็นรูปที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้”^{๑๗}

(๕) กายายตนะ กายะ ชื่อว่าอายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ กายทวารเป็น เครื่องต่อ องค์กรธรรม ได้แก่ กายปสาท เป็นรูปธรรม “เป็นรูปที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้”^{๑๘}

(๖) มนายตนะ จิต ชื่อว่าอายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ จิตใจเป็นเครื่อง ต่อ โดยเฉพาะในที่นี้หมายถึงทวาร องค์กรธรรม ได้แก่ มโนทวาร เป็นนามธรรม (นามจิต)^{๑๙}

ส่วนในจักขุสูตร ว่าด้วยจักขุ พระสูตรเกิดขึ้นที่กรุงสาวัตถี คือ พระผู้มีพระภาคทรงแสดง ว่า อายุตนะภายใน ๖ คือ

๑) จักขุ (ตา) ไม่เที่ยง มีความแปรผัน มีภาวะโดยอาการอื่น

^{๑๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๖/๑๑๓.

^{๑๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๗/๑๑๓.

^{๑๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๘/๑๑๓ - ๑๑๔.

^{๑๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๙/๑๑๔.

^{๑๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๖๐/๑๑๔.

^{๑๙} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๖๑/๑๑๔ - ๑๑๖.

- ๒) โสตะ (หู) ไม่เที่ยง มีความแปรผัน มีภาวะโดยอาการอื่น
- ๓) ฆานะ (จมูก) ไม่เที่ยง มีความแปรผัน มีภาวะโดยอาการอื่น
- ๔) ชิวหา (ลิ้น) ไม่เที่ยง มีความแปรผัน มีภาวะโดยอาการอื่น
- ๕) กายไม่เที่ยง มีความแปรผัน มีภาวะโดยอาการอื่น
- ๖) มโน (ใจ) ไม่เที่ยง มีความแปรผัน มีภาวะโดยอาการอื่น

ผู้ศรัทธาเชื่อมั่นธรรมเหล่านี้ ทรงเรียกว่า สัทธานุสारी^{๒๐} ธรรมเหล่านี้ของผู้ใดประจักษ์ชัด โดยยิ่งด้วยปัญญา ผู้นั้นทรงเรียกว่า อัมมานุสारी^{๒๑} และผู้รู้เห็นธรรมเหล่านี้ทรงเรียกว่า โสตาบัน^{๒๒}

๓.๔.๒ อายุตนะภายนอก ๖ ที่เกี่ยวกับรูป-นาม

(๑) รูปอายุตนะ รูปารมณฺ์ ชื่อว่า อายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ สีต่างๆ เป็นเครื่องต่อ องค์ธรรม ได้แก่ รูปารมณฺ์ เป็นรูปธรรม “เป็นรูปที่เห็นได้ และกระทบได้”^{๒๓}

(๒) สัททอายุตนะ สัททารมณฺ์ ชื่อว่าอายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด เสียงเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรม ได้แก่ สัททารมณฺ์ เป็นรูปธรรม “เป็นรูปที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้”^{๒๔}

(๓) คันธอายุตนะ คันธารมณฺ์ ชื่อว่าอายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ กลิ่นเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรม ได้แก่ คันธารมณฺ์ เป็นรูปธรรม “เป็นรูปที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้”^{๒๕}

(๔) รสอายุตนะ รสารมณฺ์ ชื่อว่าอายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ รสเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรม ได้แก่ รสารมณฺ์ เป็นรูปธรรม “เป็นรูปที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้”^{๒๖}

(๕) โผฏฐัพพะอายุตนะ โผฏฐัพพารมณฺ์ ชื่อว่าอายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ โผฏฐัพพะเป็นเครื่องต่อ องค์ธรรม ได้แก่ โผฏฐัพพารมณฺ์ ซึ่งมี ๓ คือ

๑) ปฐวีโผฏฐัพพารมณฺ์ ได้แก่ แข็ง อ่อน เป็นรูปธรรม

๒) เตโชโผฏฐัพพารมณฺ์ ได้แก่ ร้อน เย็น เป็นรูปธรรม

๓) วาโยโผฏฐัพพารมณฺ์ ได้แก่ หย่อน ตึง เป็นรูปธรรม “เป็นรูปที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้”^{๒๗}

(๖) อัมมายตนะ สภาพธรรมต่างๆ ชื่อว่าอายุตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด คือ ธรรมเป็นเครื่องต่อองค์ธรรม ได้แก่ ธรรม ๖๙ คือ

๑) สุขุมรูป ๑๖ เป็นรูปธรรม

๒) เจตสิก ๕๒ เป็นนามธรรม (นามเจตสิก)

^{๒๐} สัทธานุสारी คือ ผู้เล่นไปตามศรัทธา ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อโสดาปัตติผล มีศรัทธาแก่กล้า บรรลุผลแล้ว กลายเป็นสัทธาวิมุต; อง.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๔๙/๕๕, อง.สตตค.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๗๒.

^{๒๑} อัมมานุสारी หมายถึง ผู้เล่นไปตามธรรม ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อโสดาปัตติผล มีปัญญาแก่กล้า บรรลุผลแล้วกลายเป็นทวิปฏิปัตตะ; อง.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๔๙/๕๕, อง.สตตค.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๗๒.

^{๒๒} ส.ช. (บาลี) ๑๗/๓๐๒/๑๘๗, ส.ช. (ไทย) ๑๗/๓๐๒/๓๒๑.

^{๒๓} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๖๒/๑๑๖.

^{๒๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๖๓/๑๑๖.

^{๒๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๖๔/๑๑๗.

^{๒๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๖๕/๑๑๗.

^{๒๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๖๖/๑๑๗.

๓) นิพพาน ๑ เป็นนามธรรม (นามนิพพาน)
เป็นรูปที่เห็นไม่ได้ และกระทบไม่ได้^{๒๘}

ตารางแสดงการจัด आयตนะ ๑๒ เป็นรูป-นาม

อายตนะ ๑๒	รูป / นาม	
	รูป	นาม
จักขายตนะ	รูป	
โสตตายนะ	รูป	
ฆานายตนะ	รูป	
ชีวหายตนะ	รูป	
กายายตนะ	รูป	
มนายตนะ		นาม
รูปายตนะ	รูป	
สีตหายตนะ	รูป	
คันธอายตนะ	รูป	
รสายตนะ	รูป	
อายตนะ ๑๒	รูป / นาม	
	รูป	นาม
โผฏฐัพพายตนะ	รูป	
ธัมมายตนะ	รูป	นาม

๓.๕ आयตนะ ๑๒ กับไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

การเจริญธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานโดยกำหนดเอาธรรม คือ आयตนะ ๑๒ เป็นอารมณ์กับไตรลักษณ์ พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า การพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ आयตนะภายใน ๖ และ आयตนะภายนอก ๖ การรู้จักนัยน์ตา รู้จักรูป รู้จักหู รู้จักเสียง รู้จักจมูก รู้จักกลิ่น รู้จักรส รู้จักกาย รู้จักสิ่งที่จะพึงถูกต้องด้วยกาย รู้จักใจ รู้จักธรรมารมณ และรู้จักใจ^{๒๙} การกำหนดรู้ आयตนะ ๑๒ กับไตรลักษณ์ ดังนี้

๓.๕.๑ आयตนะ ๑๒ กับไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

อายตนะ ๑๒ กับไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา^{๓๐}

(๑) รู้ชัดตา รู้ชัดรูป สังโยชน์ใดอาศัยตา และรูปทั้งสองนั้นเกิดขึ้น ก็รู้ชัดสังโยชน์นั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุนั้น การละสังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วย

^{๒๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๖๗/๑๑๗ - ๑๑๘.

^{๒๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๑๙.

^{๓๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๙๔ - ๓๙๖.

เหตุใดก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง และสังโยชน์ที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มีได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง^{๓๑} จักขุ และรูป ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา^{๓๒} เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๒) รู้ชัดหู รู้ชัดเสียง สังโยชน์ใดอาศัยหู และเสียง ทั้งสองนั้นเกิดขึ้นก็รู้ชัดสังโยชน์นั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง การละสังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง และสังโยชน์ที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง^{๓๓} โสตะ และสัททะ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา^{๓๔} เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๓) รู้ชัดจมูก รู้ชัดกลิ่น สังโยชน์ใดอาศัยจมูก และกลิ่นทั้งสองนั้น เกิดขึ้นก็รู้ชัดสังโยชน์นั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้น มิได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง การละสังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้ว มิได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง และสังโยชน์ที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มีได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง^{๓๕} ฆานะ และคันธะ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา^{๓๖} เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๔) รู้ชัดลิ้น รู้ชัดรส สังโยชน์ใดอาศัยลิ้น และรสทั้งสองนั้นเกิดขึ้นก็รู้ชัดสังโยชน์นั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง การละสังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง และสังโยชน์ที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มีได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง^{๓๗} ชิวหา และรส ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา^{๓๘} เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๕) รู้ชัดกาย รู้ชัดโณภูฏัพพะ สังโยชน์ใดอาศัยกาย และโณภูฏัพพะทั้งสองนั้นเกิดขึ้น ก็รู้ชัดสังโยชน์นั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง การละสังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง และสังโยชน์ที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง^{๓๙} กาย และโณภูฏัพพะ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา^{๔๐} เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๖) รู้ชัดใจ รู้ชัดธรรมารมณฺ์ สังโยชน์ใดอาศัยใจ และธรรมารมณฺ์ ทั้งสองนั้นเกิดขึ้น ก็รู้ชัดสังโยชน์นั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง การละสังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง และสังโยชน์ที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มีได้ด้วยเหตุใด

^{๓๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๒๐.

^{๓๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔/๑๑๒.

^{๓๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๒๐.

^{๓๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔/๑๑๒.

^{๓๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๒๐.

^{๓๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔/๑๑๒.

^{๓๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๒๐.

^{๓๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔/๑๑๒.

^{๓๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๒๐.

^{๔๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔/๑๑๒.

ก็รู้ชัดเหตุนี้^{๔๑} มโน และธรรม ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา^{๔๒} เป็น การเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๓.๖ สรุปท้ายบท

อายตนะ ๑๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาโดยพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งภายใน และ ภายนอกอยู่ เห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในธรรม เห็นธรรมเป็นเหตุดับในธรรมหรือเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิด ทั้งธรรมเป็นเหตุดับในธรรมอยู่ มีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้า เพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่ อาศัย (ตัณหา และทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นทุกสิ่งในโลก พิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ อยู่ อย่างนี้แล้วยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ พิจารณาเป็นอนิจจัง ไม่เที่ยง ทุกขัง ทนอยู่ไม่ได้ เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน อายตนะทั้ง ๑๒ นี้ เป็นรูป ๕ คู่ อายตนะภายใน คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย เป็นรูปธรรมทั้งหมด อายตนะภายนอก คือ สี เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ เป็นรูปธรรม ส่วนคู่ที่ ๖ อายตนะภายใน ได้แก่ มนายนตนะ เป็นนามทั้งหมด ส่วนอายตนะ ภายนอก ธรรมายตนะนั้นเป็นรูป-นาม เจตสิกเป็นนามธรรม สุขุมรูปเป็นรูปธรรม ส่วนนิพพานเป็น นามธรรม

^{๔๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๒๐.

^{๔๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔/๑๑๒.

๓.๗ คำถามท้ายบท

๑. จงบอกอายตนะ ๑๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนาว่ามีเท่าไร อะไรบ้าง
๒. จงอธิบายอายตนะภายใน ๖ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามาโดยสังเขป
๓. จงอธิบายอายตนะภายนอก ๖ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามาโดยสังเขป
๔. จงอธิบายอายตนะภายใน ๖ กับรูป-นาม ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามาโดยสังเขป
๕. จงอธิบายอายตนะภายนอก ๖ กับรูป-นาม ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามาโดยสังเขป
๖. จงอธิบายอายตนะภายใน ๖ กับไตรลักษณ์ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามาโดยสังเขป
๗. จงอธิบายอายตนะภายนอก ๖ กับไตรลักษณ์ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามาโดยสังเขป

๓.๘ เอกสารอ้างอิง

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปี ๒๕๐๐**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- _____. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- _____. **อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๙.
- _____. **ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๙.
- _____. **ปกรณ์วิเสสบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๙.
- ฉันทนา อุตสากัลกษณ์. **พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธารนิชการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒.
- พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี). **วิปัสสนาภูมิ**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๘.
- พระธรรมธีรราชฆาต (โชดก ญาณสิทฺธิ ป.ธ.๙). **หลักปฏิบัติสมณะและวิปัสสนากรรมฐาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหธรรมิกจำกัด, ๒๕๔๖.
- พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ รจนา. **ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทฺธิ, ๒๕๕๐.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. **วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๓ ตอน ๑**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, นครปฐม: โรงพิมพ์มหา มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

บทที่ ๔
ธาตุ ๑๘ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

พระมหาชิต ฐานชิต, ดร.

ป.ธ.๗, ศน.บ. (การศึกษา), M.A. (Sanskrit), Ph.D. (Vedic Studies)

วัตถุประสงค์ประจำบท

- เพื่อให้ผู้เรียนสามารถบอกเนื้อหาสาระสำคัญของธาตุ ๑๘ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาได้โดยสังเขป
- เพื่อให้ผู้เรียนสามารถอธิบาย เรื่องธาตุ ๑๘ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาได้โดยสังเขป
- เพื่อให้ผู้เรียนสามารถวิเคราะห์ธาตุ ๑๘ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาที่กำหนดให้อธิบายเพิ่มเติมได้โดยสังเขป

ขอบข่ายเนื้อหาวิชา

- ๔.๑ ความนำ
- ๔.๒ ธาตุ ๑๘ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา
- ๔.๓ ลักษณะของธาตุ ๑๘ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา
- ๔.๔ ธาตุ ๑๘ กับรูป-นามที่เป็นภูมิของวิปัสสนา
- ๔.๕ ธาตุ ๑๘ กับไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา
- ๔.๖ สรุปท้ายบท
- ๔.๗ คำถามท้ายบท
- ๔.๘ เอกสารอ้างอิง

๔.๑ ความนำ

คำว่า ธาตุ หมายความว่า สภาวะธรรมที่ทรงไว้ซึ่งลักษณะและสภาพของตนเองอยู่เสมอ โดยไม่มีการเปลี่ยนแปลง หรือวิปริตแปรผันไปเป็นอื่น สภาวะธรรมนั้นแหละเรียกว่าธาตุ หรือจะเรียกว่าทรงไว้ก็ได้ ดังเช่น สภาวะธรรมใดทรงไว้ซึ่งความแข็ง สภาวะธรรมนั้น หรือ ธรรมชาตินั้น เรียกว่า ธาตุดิน หรือ สภาวะธรรมใดทรงไว้ซึ่งความร้อน สภาวะธรรมนั้นเรียกว่าธาตุไฟ ดังนั้นเป็นต้น การที่พระพุทธองค์ทรงแสดงสภาวะธรรมทั้งหลาย โดยการยกขึ้นสู่ธาตุนั้นก็เพื่อประโยชน์ให้รู้ว่า สภาวะธรรมทั้งหลายนั้นมีอยู่ หรือทรงอยู่ หรือมีอยู่เอง เป็นอยู่เองตามเหตุ ตามปัจจัย หาได้มีใครผู้ใดมาทำให้เป็นเช่นนั้น เช่นนี้ไม่ โดยเป็นสภาพที่ว่างเปล่า ปราศจากชีพ ปราศจากบุคคล เป็นนิช สัตตะนิสชีวะธรรมคือ เป็นธรรมชาติที่ปราศจากสัตว์บุคคล ตัวตน เราเขา จึงตรัสเรียกว่า ธาตุ^๑

๔.๒ ธาตุ ๑๘ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

ธาตุ เป็นสิ่งที่ทรงไว้ ซึ่งสภาวะของตน ตามที่เหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้นที่เป็นไปตามธรรมนิยาม เป็นสิ่งที่อยู่ตามธรรมชาติ^๒ หรือสภาวะที่ทรงลักษณะเฉพาะของตนไว้ เป็นสิ่งที่เปี่ยมมูลเดิมของสัตว์ และสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย มีองค์ประกอบอยู่ ๑๘ ประการ ไม่มีผู้สร้างขึ้นไม่มีผู้บันดาลขึ้น และมีรูปลักษณะหน้าที่อาการเป็นแบบเฉพาะตัว สามารถกำหนดเอาเป็นหลักได้แต่ละอย่างๆ ผู้เขียนจะได้นำเสนอดังต่อไปนี้

๔.๒.๑ ความหมายของธาตุ ๑๘

ธาตุ ๑๘^๓ หมายถึง สภาวะธรรมที่ทรงไว้ซึ่งสภาพ และลักษณะของตนโดยไม่มีการเปลี่ยนแปลงหรือวิปริตแปรผันเป็นอย่างอื่น^๔ วจนัตถะของคำว่า ธาตุ คือ อตตโน สภาวํ ธาเรตติ = ธาตุ แปลว่า ธรรมชาติใดทรงไว้ซึ่งสภาพของตนฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ธาตุ^๕

คัมภีร์อรรถกถาอิตฺตฺตฺตคฺค ปราภุขฺวํข้อความเกี่ยวกับธาตุว่า ชื่อว่า

๑) ธาตุ เพราะหมายความว่า ทรงไว้ซึ่งผล และสภาวะของตน เพราะว่า บรรดาผล และสภาวะทั้ง ๒ อย่างนี้ สิ่งที่เกิดผล

๒) ชื่อว่าธาตุ เพราะหมายความว่า ทรงไว้ซึ่งผลของตน และสภาวะของตน นอกจากนี้

๓) ชื่อว่า ธาตุ เพราะหมายความว่า ทรงไว้ เฉพาะสภาวะอย่างเดียวย^๖

^๑ อัง.ติก. (ไทย) อุปาทสูตร ๒๑/๓๒๒/.

^๒ ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๒๕/๑๖๑.

^๓ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๓ - ๑๘๔/๑๔๒ - ๑๔๖.

^๔ ฉันทนา อุตสาหลักษณ์, พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนธัชการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๙๑.

^๕ พระสังฆมณฑลสังฆมณฑล ธรรมมาจริยะ รจนา, ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๕๐), หน้า ๑๕๖.

^๖ ขุ.อิตฺ.อ. (ไทย) ๑/๔/ - /๓๔๓.

ธาตุ หมายถึง สิ่งที่ทรงสภาวะของตนอยู่เอง คือ มีอยู่โดยธรรมดา เป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่มีผู้สร้าง ไม่มีอดีต มิใช่สัตว์ มิใช่ชีวะ ไม่มีผู้สร้างผู้บันดาล และมีรูปลักษณะกิจการเป็นแบบเฉพาะตัว อันพึงกำหนดเอาเป็นหลักได้แต่ละอย่าง^๗

ธาตุ แปลว่า วัตถุเดิม สิ่งที่เราเห็นอยู่ทั่วไป ทางศาสนาเรียกว่าสังขาร เพราะมีหลายอย่างมาผสมกันเข้า ส่วนต่างๆ ที่มาผสมกันนั้นเรียกว่าธาตุ พุทธอีกที่ธาตุ คือ พื้นเดิมของแต่ละสิ่งนั่นเอง^๘

โดยสรุป ธาตุ แปลว่า สภาวะที่ทรงลักษณะเฉพาะของตัวไว้ หมายถึงสิ่งที่ดำรงอยู่ตามสภาพของตน หรือตามธรรมดาของเหตุปัจจัย สิ่งที่เป็นมูลเดิม หรือสิ่งที่ถือเป็นส่วนสำคัญที่คุ้มกันเป็นร่างของคน สัตว์ สิ่งมีชีวิตทั้งหลาย อันได้แก่ ธาตุ ๔ ธาตุ ๖ และธาตุ ๑๘ สภาพความเป็นอยู่ของธาตุทั้ง ๑๘ เหล่านี้ เป็นธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งสภาพของตน ไม่มีการเปลี่ยนแปลง ทั้งเป็นธรรมชาติอันเป็นปกติของตนเอง ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา แต่ประการใด

ธาตุเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคทางแจกอายตนะออกไปเป็น ๗ ประการ ด้วยอำนาจแห่งวิญญานธาตุทั้ง ๗ แล้วจึงตรัสไว้ ๑๘ อย่าง รวมกับอายตนะ ๑๑ ที่เหลือ คือ

(๑) จักขุธาตุ จักขุ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่รูปรามณ์มากระทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ จักขุปสาท^๙

(๒) โสตธาตุ โสตะ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่สัททารมณ์มากระทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ โสตปสาท

(๓) ฆานธาตุ ฆานะ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่คันธารมณ์มากระทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ ฆานปสาท

(๔) ชิวหาธาตุ ชิวหา ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่รสารมณ์มากระทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ ชิวหาปสาท

(๕) กายธาตุ กายะ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่โณภูริัพพารมณ์มากระทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ กายปสาท

(๖) รูปธาตุ รูปารมณ์ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับจักขุปสาทได้ องค์ธรรม ได้แก่ สีต่างๆ

(๗) สัทธาธาตุ สัททารมณ์ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับโสตปสาทได้ องค์ธรรม ได้แก่ เสียงต่างๆ

(๘) คันธธาตุ คันธารมณ์ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับฆานปสาทได้ องค์ธรรม ได้แก่ กลิ่นต่างๆ

(๙) รสธาตุ รสารมณ์ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับชิวหาปสาทได้ องค์ธรรม ได้แก่ รสต่างๆ

^๗ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๓๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๘), หน้า ๒๖๖.

^๘ พันเอก ปิ่น มุทุกันต์, **ประมวลศัพท์ศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๔๕), หน้า ๒๑๘.

^๙ พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), **วิปัสสนาภูมิ**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๘-๑๙.

(๑๐) โผฏฐัพพชาตุ โผฏฐัพพารมม์ ชื่อว่าชาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับกายปสาท ได้ องค์ธรรม ได้แก่ สัมผัสต่างๆ

(๑๑) จักขุวิญญานชาตุ จักขุวิญญาน ชื่อว่าชาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการเห็น องค์ธรรม ได้แก่ จักขุวิญญานจิต ๒ (การเห็นสิ่งที่ดี และไม่ดี)

(๑๒) โสตวิญญานชาตุ โสตวิญญาน ชื่อว่าชาตุ ทรงไว้ซึ่งการได้ยิน องค์ธรรม ได้แก่ โสตวิญญานจิต ๒ (การได้ยินสิ่งที่ดี และไม่ดี)

(๑๓) ฆานวิญญานชาตุ ฆานวิญญาน ชื่อว่าชาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้สึกกลิ่น องค์ธรรม ได้แก่ ฆานวิญญานจิต ๒ (การได้กลิ่นที่ดี และไม่ดี)

(๑๔) ชิวหาวิญญานชาตุ ชิวหาวิญญาน ชื่อว่าชาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้รส องค์ธรรม ได้แก่ ชิวหาวิญญานจิต ๒ (การรู้รสที่ดี และไม่ดี)

(๑๕) กายวิญญานชาตุ กายวิญญาน ชื่อว่าชาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้สัมผัส องค์ธรรม ได้แก่ กายวิญญานจิต ๒ (การสัมผัสที่ดี และไม่ดี)

(๑๖) มโนชาตุ จิต ๓ ดวง ได้แก่

๑) จิตที่พิจารณาอารมณ์ทางทวารทั้ง ๕ ทั้งฝ่ายดี และไม่ดี

๒) จิตที่รับอารมณ์ทั้ง ๕ ที่เป็นฝ่ายดี

๓) จิตที่รับอารมณ์ทั้ง ๕ ที่เป็นฝ่ายไม่ดี

มโนชาตุ ทรงไว้ซึ่งการรู้ปัญจอารมณ์สามัญธรรมตา องค์ธรรม ได้แก่ ปัญจทวาราวัจชนจิต ๑ สัมปฏิจฉันจิต ๒

(๑๗) มโนวิญญานชาตุ จิต ๗๖ ดวง ชื่อว่ามโนวิญญานชาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้ อารมณ์เป็นพิเศษ องค์ธรรม ได้แก่ จิต ๗๖ ดวง ที่นอกเหนือจากมโนชาตุ ๓ และจิตที่รับอารมณ์ทาง ทวาร ทั้ง ๕ ซึ่งเป็นอารมณ์ฝ่ายดี ๕ อย่าง ฝ่ายไม่ดี ๕ อย่าง รวมเป็นจิตอีก ๑๐ ชนิด^{๑๐}

(๑๘) ธัมมชาตุ สภาวธรรม ๖๙ ชื่อว่าธัมมชาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งสภาวลักษณะของตนๆ องค์ธรรม ได้แก่ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน^{๑๑}

สรุปว่า ธรรมชาติใดที่ทรงไว้ซึ่งสภาพของตนนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า ชาตุ คือ สิ่งที่ทรงสภาพของตนไว้โดยไม่มีการวิปริตหรือเปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่น เป็นต้นว่า สภาพที่ทรงไว้ ซึ่งความแข็งเรียกว่า ปฐวีธาตุ สภาพที่ทรงไว้ซึ่งการรับรู้อารมณ์ ก็เรียกว่า วิญญานชาตุ เป็นสภาพที่มี อยู่เองเป็นเอง ไม่มีสัตว์ มีบุคคล ตัวตน เราเขา ทำขึ้นหรือสร้างขึ้นมา

๔.๒.๒ ธาตุ ๑๘ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงสภาพธรรมต่างๆ โดยความเป็นธาตุ เพื่อเตือนให้เราระลึกว่า สังขารธรรมทั้งหลายไม่เที่ยงและไม่ใช่อัตน เมื่อกล่าวถึงธาตุ เรามักคิดถึงธาตุในวิชาเคมีหรือวิชา ฟิสิกส์สารสังเคราะห์เป็นธาตุต่างๆ อาจจะดูแปลกๆที่จะกล่าวว่าตาหรือการเห็นเป็นธาตุทั้งนี้เพราะ เรายึดสภาพธรรมเหล่านี้ว่าเป็นตัวตน สิ่งที่เรายึดถือว่าเป็นตัวตนนั้น ความจริงเป็นแต่เพียงนามธาตุ และรูปธาตุที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยที่เหมาะสมแล้วก็ดับไป จักขุปสาทเป็นแต่เพียงธาตุอย่างหนึ่งที่มี

^{๑๐} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), **วิปัสสนาภูมิ**, หน้า ๑๘-๑๙.

^{๑๑} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๓ - ๑๘๔/๑๔๒ - ๑๔๕.

ลักษณะเฉพาะของธาตุนั้นและไม่ใช้ตัวตน จักขุประสาทเป็นรูปซึ่งเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยแล้วก็ดับไป การเห็นเป็นธาตุอย่างหนึ่งซึ่งมีลักษณะเฉพาะของธาตุนั้น ไม่ใช้ตัวตน การเห็นเป็นนามธาตุที่เกิดขึ้น เพราะปัจจัยแล้วก็ดับไป

ในมัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก สติปัญฐานสูตร ธาตุบรรพ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงรูป ภายใต้อนัยของธาตุว่า

"ภิกษุทั้งหลายอีกประการหนึ่ง ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายนี้แหละ ซึ่งตั้งอยู่ตามที่ตั้งอยู่ ตามปกติ โดยความเป็นธาตุว่า มีอยู่ในกายนี้ ธาตุดิน (ความแข็ง) ธาตุน้ำธาตุไฟ ธาตุลม คนฆ่าโค หรือลูกมือของคนฆ่าโคผู้ฉลาดฆ่าแม่โคแล้ว แบ่งออกเป็นส่วนๆ นิ่งอยู่ที่หนทางใหญ่ ๔ แพร่ง ฉันไค ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมพิจารณาเห็นกายนี้แหละ ซึ่งตั้งอยู่ตามที่ตั้งอยู่ตามปกติโดย ความเป็นธาตุว่า มีอยู่ในกายนี้ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกาย ภายในบ้าง ฯลฯ ภิกษุทั้งหลาย แม้อย่างนี้ ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นกายในกายอยู่"^{๑๒}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค สมาธิทเทศ มีข้อความอธิบายว่า เมื่อนายโคฆาตกร์เลี้ยงโคอยู่ที่ดี นำมาสู่ที่ฆ่าก็ดี จูงมาผูกไว้ในที่ฆ่านั้นก็ดี ฆ่าอยู่ที่ดี เห็นโคที่ฆ่าแล้วตายแล้วก็ดี ความสำคัญหมายว่า แม่โคยังไม่สูญหาย トラบเท่าที่ยังไม่ได้ฆ่าแหละโคนั้นแบ่งออกเป็นชิ้นๆ แต่เมื่อเธอแบ่งออกแล้วนั่งอยู่ ความหมายว่าแม่โคยอมหายไป กลายเป็นความหมายว่าเนื้อ เธอหาคิดอย่างนี้ไม่ว่า เราขายแม่โค คน เหล่านี้ซื้อแม่โคไป อันที่แท้เธอยอมคิดอย่างนี้ว่า เราขายเนื้อ แม่ชนเหล่านี้ซื้อเนื้อไป ฉันไค แม้เมื่อ ภิกษุนี้ ครึ่งก่อนคือในเวลาเป็นปุถุชนคนโง่ จะเป็นคลุหส์ถ์ก็ตาม บรรพชีก์ก็ตาม ความสำคัญหมาย ว่า สัตว์ ว่าสัตว์เลี้ยง หรือว่าบุคคล ยังไม่หมดสิ้นไป トラบเท่าที่ยังมิได้ทำการแยกก่อน พิจารณากายนี้ ตามที่ตั้งอยู่แล้ว ตามที่ตำรงอยู่แล้วโดยความเป็นธาตุ แต่เมื่อพระโยคีพิจารณาโดยความเป็น ธาตุ ความสำคัญหมายว่าเป็นสัตว์ยอมสิ้นไป จิตยอมตั้งมั่นอยู่ในสภาพที่เป็นธาตุฝ่ายเดียว^{๑๓} อาจจะไม่ชอบใจเลยที่จะรู้ว่าร่างกายเป็นธาตุ เราคิดถึงบุคคลต่างๆ ว่าเป็น "ผู้ชายคนนี้" หรือ "ผู้หญิงคนนั้น" เราไม่ชินกับการวิเคราะห์สิ่งที่เราถือว่า "คน" อย่างที่เราวิเคราะห์วัตถุเช่นในวิชาฟิสิกส์ บางคนอาจจะ คิดว่า ออกจะหยาบที่จะคิดว่าร่างกายถูกฆ่าแหละเหมือนวัวที่ถูกคนขายเนื้อฆ่าแหละ อย่างไรก็ตาม ถ้าพิจารณาร่างกายตามความเป็นจริง ร่างกายก็เป็นแต่เพียง ธาตุเท่านั้น ไม่จริงหรือที่มีแต่สภาพแข็ง เกาะกุ่ม เย็น ร้อน และตึงไหว สภาพเหล่านี้เป็นตัวตนหรือเป็นธาตุที่ไม่ใช่ตัวตน

ในมัชฌิมนิกาย อุปริปณณาสก พุทธาคุกสูตร ขณะที่พระผู้มีพระภาคประทับที่พระ เขตวัน อารามของท่านอนาถปิณฑิกเศรษฐี พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ความกลัว ความ ทุกข์ยาก ความเสื่อมทั้งหลายเกิดแต่คนโง่ ไม่เกิดกะบุคคลที่มีปัญญา และตรัสว่า

"ภิกษุทั้งหลาย ภัยไม่ว่าชนิดใดๆที่เกิดขึ้น อุปัทวะไม่ว่าชนิดใดๆที่เกิดขึ้น อุปสรรคไม่ว่า ชนิดใดๆที่เกิดขึ้น ทั้งหมดนั้นย่อมไม่เกิดขึ้นแต่บัณฑิต ภิกษุทั้งหลาย เพราะฉะนั้นแล พวกเธอพึง ศึกษาไว้อย่างนี้เถิดว่าจักเป็นบัณฑิต"

^{๑๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๑/๑๐๗.

^{๑๓} พระพุทธโฆสเถระ วจนา, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๖๑๘.

เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้แล้ว ท่านพระอานนท์ได้ทูลพระผู้มีพระภาคว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ จะควรเรียกว่า ภิกษุเป็นบัณฑิต มีปัญญาพิจารณา ด้วยเหตุเท่าไรหนอแลฯ" พระพุทธองค์ตรัสว่า

"อานนท์ เพราะภิกษุเป็นผู้ฉลาดในธาตุ ฉลาดในอายตนะ ฉลาดในปฏิจสมุปบาท และฉลาดในฐานะและอฐานะ ด้วยเหตุเท่านี้ จึงควรเรียกได้ว่า ภิกษุเป็นบัณฑิต มีปัญญาพิจารณา"

พระอานนท์ทูลถามว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ก็ควรจะเรียกว่า ภิกษุผู้ฉลาดในธาตุด้วยเหตุเท่าไรฯ

พระพุทธองค์ตรัสว่า "อานนท์ ธาตุนี้มี ๑๘ อย่างแล ได้แก่ ธาตุคือจักขุ ธาตุคือรูป ธาตุคือจักขุวิญญาณ ธาตุคือโสต ธาตุคือเสียง ธาตุคือโสตวิญญาณ ธาตุคือขานะ ธาตุคือกลิ่น ธาตุคือขานวิญญาณ ธาตุคือชีวหา ธาตุคือรสธาตุคือชีวหาวิญญาณ ธาตุคือกาย ธาตุคือโณ ธาตุคือกายวิญญาณ ธาตุคือมโน ธาตุคือธัมมารมณฺ์ ธาตุคือมโนวิญญาณ อานนท์ เหล่านี้แล ธาตุ ๑๘ อย่าง ด้วยเหตุที่ภิกษุรู้ที่อยู่เห็นอยู่ จึงควรเรียกได้ว่าภิกษุผู้ฉลาดในธาตุ"^{๑๔}

ฉะนั้น ธาตุ ๑๘ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา จึงเป็นสิ่งที่ เป็นต้นเดิม เป็นมูลเดิม สิ่งที่ทรงสภาวะของมันอยู่เองตามธรรมชาติของเหตุของปัจจัย คือ ธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งสภาพของตน เป็นสภาวะแท้ๆ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ

๔.๓ ลักษณะของธาตุ ๑๘ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

ลักษณะของธาตุ ๑๘ เป็นวัตถุเดิมที่เราเห็นอยู่ทั่วไป ทางศาสนาเรียกว่าสังขาร เพราะมีหลายอย่างมาผสมกันเข้า ส่วนต่างๆ ที่มาผสมกันนั้นเรียกว่าธาตุ พุทธอีกที่ธาตุ คือ พื้นเดิมของแต่ละสิ่งนั่นเอง ผู้เขียนจะได้นำเสนอดังต่อไปนี้

๔.๓.๑ ลักษณะของธาตุ ๑๘ ที่กระทบ ๖ ธาตุ

ลักษณะของธาตุ ๑๘^{๑๕} ที่กระทบ ๖ ธาตุ ได้แก่

(๑) **รูปธาตุ** มีหน้าที่กระทบตา องค์ธรรมได้แก่ รูปารมณฺ์ คือ รูปภาพหรือสีต่างๆ ที่อาศัยแสงสว่างแล้วสะท้อนไปกระทบประสาทตา มีลักษณะที่หนาที่บดด้วยเม็ดปรมาณูของมหาภูตรูป (ดิน น้ำ ไฟ ลม) ซึ่งแสงสว่างลอดไม่ได้ มีสภาพแตกดับอยู่ตลอดเวลา เมื่อแสงสว่างเกิดขึ้นสะท้อนไปกระทบกับสี สีจะสะท้อนไปกระทบกับประสาทตามีอายุ ๑๗ ขณะจิตแล้วแตกดับไป เกิดดับตลอดสุดแล้วแต่เหตุปัจจัย

รูปธาตุนี้เมื่อเกิดขึ้นแล้วย่อมทำให้เกิดบาปหรือบุญก็ได้ เช่น เวลาเห็นรูปภาพสีสวยๆ อยากได้ โลกเกิด เห็นรูปไม่ดีไม่ชอบ โทสะเกิด หลงรูป โมหะเกิด สิ่งเหล่านี้เป็นบาป ถ้าเวลาเห็นรูปสีอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วมีสติระลึกทันปัจจุบันอยู่ ก็เลสไม่เกิดเช่นนี้เป็นบุญ

(๒) **สัทธาธาตุ** เป็นรูปธรรมมีหน้าที่กระทบโสตธาตุ องค์ธรรมได้แก่ สัทธารมณฺ์ มีสภาวะเป็นคลื่นปรมาณูในอากาศ มีลักษณะสุขุมประณีตมาก พระพุทธองค์ทรงกำหนดมาตราไว้ดังนี้

^{๑๔} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๒๕/๑๖๒.

^{๑๕} มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ, คู่มือการศึกษาหลักสูตรจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๔๐), หน้า ๗๖.

- ๑) รตเรณู (เม็ดฝุ่น) เท่ากับ ๓๖ ตัซซารีฐลี
- ๒) ตัซซารีฐลี (ละอองเห็นขณะแสงแดดส่อง) เท่ากับ ๓๖ อณู
- ๓) อณู (เล็กมองเห็นด้วยตาเปล่าไม่ได้) เท่ากับ ๓๖ ปริมาณ
- ๔) ปริมาณ (เล็กมาก) เท่ากับ ๑ อวินิพโกครูป
- ๕) อวินิพโกครูป (รูปที่แยกกันไม่ได้) เท่ากับรูป ๘ ชนิด

รูป ๘ ชนิดนั้น คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม สี กลิ่น รส โอชา ละเอียดที่เป็นเม็ดปริมาณกระจายอยู่ทั่วไปหนาที่บในท่ามกลางบรรยากาศ ดังนั้นเสียงจึงสามารถไปได้รวดเร็วและไกลตามขนาดของเสียง ถ้ามีไฟฟ้าเป็นสื่อก็จะไปได้ไกลมาก สามารถข้ามไปอีกมุมโลกได้

สัทธาตุนี้ มีลักษณะแตกดับเหมือนลูกคลื่นที่ทยอยเข้ากระทบฝั่งแล้วแตกกระจายไป ฉะนั้น เมื่อเสียงวิ่งไปปะทะใบหูจึงวิ่งเข้าสู่ช่องหูอย่างรวดเร็ว กระทบกับขนสีแดงจึงจะสะท้อน ถึงวงแหวนของประสาทหู เกิดความรู้สึกขึ้นโดยมีไฮโดรยูน्यानไต้ยีนเสียงขึ้น จะตั้งอยู่ได้ ๑๗ ขณะจิต แล้วจึงดับไป เสียงอันเป็นธาตุกระทบนี้ ย่อมเป็นอารมณ์ให้จิตกุศลหรืออกุศลเกิดขึ้นได้

(๓) **คันธธาตุ** เป็นรูปธรรม มีหน้าที่กระทบประสาทจมูก องค์ธรรมได้แก่ คันธารมณ์ มีลักษณะเหมือนน้ำมันระเหย ล่องลอยไปตามสายลมมาปะทะจมูกเข้าแล้วทำให้เกิดขานวิญญานรู้กลิ่นขึ้นได้ คันธธาตุมีธรรมชาติแตกดับเป็นธรรมดาโดยผ่านมากับสายลม กระทบกับจมูกแล้วก็ผ่านไป เช่นนี้อยู่เนืองๆ

(๔) **รสธาตุ** เป็นรูปธรรม มีหน้าที่กระทบลิ้นให้ปรากฏแก่ชีวหาวิญญาน ความรู้รสทางลิ้น องค์ปรഥัตถธรรมได้แก่ รสารมณ์ มีลักษณะเหมือนยางเหนียวอยู่ในอาหารทุกชนิด เมื่อบริโภค อาหารเข้าไปผสมกับน้ำลาย เป็นต้น รสก็สามารถกระทบกับประสาทลิ้นทำให้การลิ้มรสรู้มีขึ้นได้ รสธาตุมีอาการแตกสลายอยู่เสมอ บรรดาสรรพสิ่งทั้งหลายไม่ว่าเปรี้ยว หวาน มัน เค็ม เผ็ด ร้อน ประการใด เมื่อกระทบประสาทลิ้นล่างล้าคองลงไปแล้วย่อมหายไปสิ้น ถ้าไปเห็นรสตาม ความเป็นจริงว่า กระทบลิ้นแล้วดับไปก็จะเกิดความทุกข์ไม่สิ้นสุด

(๕) **โณภูฏัพพธาตุ** เป็นรูปธรรม มีหน้าที่กระทบสัมผัสกาย องค์ธรรมได้แก่ ปฐวี เตโช วาโย อาโป หมายถึง สภาวะของดิน ไฟ ลม สภาวะของดินได้แก่ แข็งกับอ่อน สภาวะของไฟได้แก่ ร้อนกับเย็น สภาวะของลมได้แก่ หย่อนกับตึง เวลากระทบกายย่อมผลัดเปลี่ยนกันกระทบ สุดแต่ว่าอันไหนจะเด่นชัดขึ้นเป็นใหญ่อันนั้นก็กระทบแรง ให้เกิดความรู้สึกขึ้นเฉพาะอันนั้น เช่น ฤดูหนาว เย็น กระทบ ฤดูร้อน ร้อนกระทบ ผันแปรไปตามอุตุนิยมซึ่งไม่มีอะไรมาห้ามปรามได้ มีสภาพแตกดับอยู่เสมอ ธาตุดินกระทบแล้ว ธาตุไฟก็กระทบ แล้วก็ธาตุลมกระทบอีกทำให้กายวิญญาน รู้สึกร้อน เย็น อ่อน แข็ง หย่อน ตึง แตกดับแปรปรวนเปลี่ยนแปลงกัน ไม่ขาดระยะ ถ้าไม่ได้ใช้ปัญญาพิจารณาให้เข้าใจสภาวะนั้น ก็เลสก็จะเกิดขึ้นให้ยินดีในเครื่องสัมผัส เกิดโลภะ โทสะ โมหะ ล้วนแต่ก่อให้เกิดทุกข์ภัยทั้งสิ้น

(๖) **ธัมมธาตุ**^{๑๖} มีหน้าที่กระทบใจให้มีความนึกคิดต่างๆ และทรงไว้ซึ่งสภาพของตน เป็นธาตุที่พิสูจน์ได้ องค์ธรรมได้แก่ สุขุมรูป ๑๖ เจตสิก ๕๒ นิพพาน ๑

^{๑๖} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), **วิปัสสนาภูมิ**, หน้า ๑๘ - ๑๙.

๑) นิพพานนั้น หมายถึง ลักษณะว่าเป็นสันติ คือ กิเลสสงบโดยสิ้นเชิงและดับทุกข์โดยสิ้นเชิง

๒) ฌัมมธาตุเป็นทั้งรูปทั้งนาม โดยสังเคราะห์ดังนี้

๑. สุขุมรูป ๑๖ เป็นรูปธรรม

๒. เจตสิก ๕๒ เป็นนามธรรม

๓. นิพพาน ๑ เป็นนามวิมุตติ (ดับขันธ)

ฌัมมธาตุนี้ถ้าไม่กำหนดพิจารณาให้เห็นตามที่มีอยู่แล้ว ก็จะทำให้กิเลสกำเริบ เพราะมีอวิชชา ไม่รู้สภาวะของรูปและเจตสิกที่เกิดดับ และไม่รู้นิพพานที่พ้นจากการเกิดดับ

๔.๓.๒ ลักษณะของธาตุ ๑๘ ที่รับ ๖ ธาตุ

ลักษณะของธาตุ ๑๘^{๑๗} ที่รับ ๖ ธาตุ ได้แก่

(๑) **จักขุธาตุ** เป็นธาตุแท้อันที่ ๑ ที่มีหน้าที่รับสี องค์ธรรมได้แก่ จักขุปสาท คือ ประสาทตามีสันฐานใสขนาดเท่าศีรษะเส้น ตั้งอยู่ใจกลางตาสามารถรับสีต่างๆ ได้ เมื่อแสงสว่างสะท้อนจากสีส่งมากระทบทำให้สำเร็จการเห็นได้ จักขุธาตุนี้เป็นรูปธรรมมีสภาพแตกสลายอยู่เสมอ ประสาทตาที่ดีใช้ประกอบการเห็น รูปภาพสีต่างๆ ได้อยู่นี้ เพราะอาศัยสันตติของจักขุประสาทซึ่งเกิดดับติดต่อกันไม่ขาดสายเพราะกรรมยังไม่สิ้น

(๒) **โสตธาตุ** เป็นรูปธรรม มีหน้าที่รับเสียง องค์ธรรมได้แก่ โสตปสาท คือ ประสาทหู มีรูปร่างสันฐานคล้ายวงแหวน มีขนสีแดงขึ้นอยู่โดยรอบ สำหรับรับเสียงเท่านั้น มีสภาพแตกดับอยู่เสมอ ในขณะใดมีเสียงกระทบแล้วก็จะแตกดับไป แต่กรรมยังไม่สิ้นยังเป็นปัจจัยให้โสตประสาท เกิดอีก เกิดแล้วหมดอายุก็ดับไปอีก ถ้าขาดการพิจารณาให้เห็นภาพตามความเป็นจริงแล้วก็จะเกิดอุปาทาน แต่ถ้ามีสติปัญญาไม่ใส่ใจอุปาทานก็ไม่เกิด

(๓) **ฆานธาตุ** เป็นรูปธรรม มีหน้าที่รับกลิ่น องค์ธรรมได้แก่ ฆานปสาท ประสาทจมูกมีธรรมชาติใสสำหรับรับกลิ่น มีสันฐานคล้ายกีบเท้าแพะเรียงกันอยู่ในรูจมูก ทำหน้าที่รับให้ฆานวิญญาณ รู้กลิ่นได้ ฆานธาตุมีลักษณะแตกสลายและเกิดขึ้นเพราะมีกรรมเป็นปัจจัยส่งผล

(๔) **ชีวหาธาตุ** เป็นรูปธรรม มีหน้าที่รับรสให้สำเร็จการลิ้มรส องค์ธรรมได้แก่ ชิวหาปสาท ประสาทลิ้มรสมีรูปร่างสันฐานใสเหมือนกลีบบัววางซ้อนกันเป็นชั้นๆ ในเวลารับประทานอาหารเข้าไป รสก็จะปรากฏที่นั่น ชิวหาธาตุมีสภาพแตกสลายอยู่เสมอ เมื่อรสอาศัยน้ำเป็นสื่อไปกระทบประสาทลิ้น เมื่อประสาทลิ้นรับรสแล้วก็จะแตกดับไป กรรมเป็นปัจจัยให้ประสาทลิ้นเกิดขึ้น

(๕) **กายธาตุ** เป็นรูปธรรม มีหน้าที่รับสัมผัสโณภูฐัพพะที่มากกระทบกาย องค์ธรรมได้แก่ กายปสาท มีรูปร่างสันฐานคล้ายใยสาลีที่แผ่บางๆ แล้วซับน้ำมันซ้อนกันหลายๆ ชั้น สำหรับรับเครื่องกระทบ เช่น ความร้อนหนาว เป็นต้น เป็นปัจจัยให้เกิดกายวิญญาณ ตั้งอยู่ทั่วสรรพางค์กาย เว้นแต่ที่ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง ที่ไม่มีประสาทและที่กระดูก มีลักษณะแตกดับตามธรรมชาติโดยอาศัยกรรมเป็นปัจจัยให้เกิด เมื่อเกิดขึ้นรับสัมผัสแล้วแตกทำลายไป อานาจรกรรมปรุงแต่งให้เกิดขึ้นอีก ก็แตก

^{๑๗} มุลนิธิสัทธัมมโชติกะ, คู่มือการศึกษาหลักสูตรจุฬารัตนบัณฑิต, หน้า ๗๖.

ทำลายไปอีก เป็นเช่นนี้และจะเป็นไปอีกตลอดเวลา ถ้าไม่เห็นแจ้งในกายธาตุตามความเป็นจริงแล้ว ก็จะมีอุปาทานยึดถือว่ากายของเรา เป็นเช่นนี้ย่อมทำให้เกิดทุกข์อย่างไม่มีที่สิ้นสุด

(๖) มโนธาตุ^{๑๘} เป็นนามธรรม ที่โน้มไปหาอารมณ์ทั้ง ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส มีหน้าที่รับอารมณ์และพิจารณาอารมณ์ทางทวารทั้งห้า องค์ธรรมได้แก่ อเหตุกจิต ๓ ดวง คือ สัมปฏิจฉนจิต ๒ ดวง ที่รับรู้อารมณ์ที่ดีเป็นผลของบุญดวงหนึ่ง ที่รับรู้อารมณ์ที่ไม่ดีเป็นผลของบาปดวงหนึ่ง ปัญจทวาราวชชนจิต ๑ ดวง เป็นจิตที่พิจารณาอารมณ์ทางปัญจทวาร ทั้ง ๓ ดวงนี้ต่างรับและพิจารณารูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ เป็นอารมณ์อยู่เสมอมิได้ขาดระยะ มีสภาพเกิดและดับอยู่เสมอ กล่าวคือ เมื่ออารมณ์ทั้ง ๕ มากระทบประสาททั้ง ๕ คู่ ทาง ปัญจทวาราวชชนจิตก็จะเกิดขึ้นมาพิจารณาอารมณ์ทั้ง ๕ นั้น อารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง คือพิจารณาสี เสียง กลิ่น รส เครื่องสัมผัส สัมปฏิจฉนจิตเป็นจิตที่รับอารมณ์ทั้ง ๕ ต่อจากปัญจทวาราวชชนจิตทั้ง ๕

- ๑) ถ้าจักขุวิญญาณเห็นรู้แล้ว สัมปฏิจฉนจิตก็รับรู้รูปต่อไป
- ๒) ถ้าโสตวิญญาณได้ยินเสียงแล้ว สัมปฏิจฉนจิตรับรู้เสียงต่อไป
- ๓) ถ้าฆานวิญญาณรับรู้กลิ่นแล้ว สัมปฏิจฉนจิตก็รับรู้กลิ่นต่อไป
- ๔) ถ้าชีวหาวิญญาณรู้รสแล้ว สัมปฏิจฉนจิตก็รับรู้รสต่อไป
- ๕) ถ้ากายวิญญาณรู้สึกสัมผัสแล้ว สัมปฏิจฉนจิตก็รับรู้สัมผัสต่อไป

เมื่อมโนธาตุเกิดขึ้นแล้ว ไม่มีญาณเข้าไปรู้แจ้งตามความเป็นจริง ก็จะเป็นเหตุให้มีอุปาทานยึดถือธาตุใจว่าเราคิด เราพิจารณา เรารับรู้อารมณ์ เป็นต้น จมอยู่ภายใต้โอวิชา ความมืดมน อนุการไม่รู้ตามความเป็นจริง ในที่สุดก็จะนำไปสู่ความทุกข์ไม่รู้จบ

๔.๓.๓ ลักษณะของธาตุ ๑๘ ที่รู้ ๖ ธาตุ

ลักษณะของธาตุ ๑๘^{๑๙} ที่รู้ ๖ ธาตุ ได้แก่

(๑) จักขุวิญญาณธาตุ เป็นนามธรรม มีหน้าที่เห็นรูป คือ รู้สี องค์ธรรมได้แก่ จักขุวิญญาณจิต ๒ ดวง คือ ดวงบุญและดวงบาป มีลักษณะรู้รูปารมณ์ คือ รู้สีเท่านั้น มีสภาพโน้มไปหารูปารมณ์ รู้สีแล้วดับไปตามธรรมชาติ เมื่อมีแสงสว่างไปกระทบสี สีก็สะท้อนไปกระทบประสาทตา เมื่อมีมนสิการ คือ เอาใจใส่ จักขุวิญญาณก็จะเห็นรูป รู้สีขึ้น ถ้าไม่มีแสงสว่าง ไม่มีสี ไม่มีประสาทตา ไม่มีมนสิการ คือ ไม่เอาใจใส่ จักขุวิญญาณก็เกิดขึ้นไม่ได้ เมื่อมีจักขุวิญญาณเกิดขึ้นแล้ว ถ้าปราศจากสติก็มีโลภะอยากเห็น มีอุปาทานยึดมั่นว่า เราเห็น ทำให้เกิดทุกข์ภัยไม่มีที่สิ้นสุด

(๒) โสตวิญญาณธาตุ เป็นนามธรรม มีหน้าที่รับรู้เสียงเท่านั้น องค์ธรรมได้แก่ โสตวิญญาณจิต ๒ ดวง คือ ดวงบุญและดวงบาป โสตวิญญาณธาตุ เป็นนามธรรมที่โน้มไปในทางอารมณ์ คือ เสียง เมื่อเสียงหรือได้ยินเสียง ก็ดับไปตามธรรมชาติของสังขารธรรม หากผู้ไม่มีสติปัญญากำกับก็ยึดมั่นถือมั่น ส่วนผู้มีสติปัญญากำกับก็ไม่ยึดมั่นถือมั่น

(๓) ฆานวิญญาณธาตุ เป็นนามธรรม มีหน้าที่รับกลิ่น องค์ธรรมได้แก่ ฆานวิญญาณจิต ๒ ดวง คือ ดวงบุญและดวงบาป เกิดขึ้นได้ เพราะมีคันธารมณ์กระทบกับฆานประสาท มีลมและ

^{๑๘} วัดปากน้ำ ภาษีเจริญ และสมาคมศิษย์หลวงพ่อดปากน้ำ, มรดกธรรมของหลวงวัดปากน้ำ (พระมงคลเทพมุนี), (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์ แอน พับลิชชิ่ง, ๒๕๓๙), หน้า ๑๕๖-๑๕๙.

^{๑๙} มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ, คู่มือการศึกษาหลักสูตรจุฬารัตนวิจิตร, หน้า ๗๖.

มนสิการเป็นสื่อสัมพันธ์ให้ขานวิญญาณ ความรู้กลิ่นจึงเกิดขึ้นได้ ดังนั้น เมื่อสายลมพากลิ่นไปถูก
ประสาทจมูกพร้อมกับเอาใจใส่ การรับรู้กลิ่นก็เกิดขึ้น เมื่อกลิ่นกับสายลมผ่านไปความรู้กลิ่นก็หายไป
ด้วยตามสภาพ

(๔) **ชีวหาวิญญาณธาตุ** เป็นนามธรรม มีหน้าที่รับรู้รส ประกอบด้วยชีวหาวิญญาณธาตุ
๒ ดวง คือ ดวงบุญและดวงบาป เกิดขึ้นได้เพราะมีรสารมณฺ์มากระทบชีวหาปสาท กายวิญญาณธาตุ
เป็นนามธรรม มีหน้าที่รู้โผฏฐัพพารมณฺ์อย่างเดี่ยว องค์ธรรมได้แก่ กายวิญญาณจิต ๒ ดวง คือ ดวง
บุญและดวงบาป ถ้าวรณ เย็น อ่อน แข็ง หย่อน ตึง ที่ดีละเอียดประณีตมาก มากกระทบ ก็เป็นโอกาส
ให้กายวิญญาณที่เป็นผลของบุญเกิดขึ้น ถ้าวรณ เย็น อ่อน แข็ง หย่อน ตึง ที่หยาบคายมากกระทบก็
เป็นโอกาสให้กายวิญญาณที่เป็นผลของบาปเกิดขึ้นเปลี่ยนอยู่เสมอ มีสภาพแตกดับเปลี่ยนแปลงอยู่ทุก
ขณะ หากไม่มีปัญญารู้ทันก็จะเกิดอุปาทาน ทำให้ เกิดทุกข์ไม่มีสิ้นสุด

(๖) **มโนวิญญาณธาตุ**^{๒๐} เป็นนามธรรม มีหน้าที่รู้นึกคิดอารมณ์ต่างๆ องค์ธรรมได้แก่ จิต
๗๖ หรือ ๑๐๘ ดวง คือ

- ๑) โลกมุขจิต จิตอกุศลที่มีโลภะเป็นมูล ๘ ดวง
- ๒) โทสมุขจิต จิตอกุศลที่มีโทสะเป็นมูล ๒ ดวง
- ๓) โมหจิต จิตอกุศลที่มีโมหะเป็นมูล ๒ ดวง
- ๔) อเหตุกจิต จิตที่ไม่ประกอบเหตุ พิจารณาอารมณ์ทางปัญจทวาร ๓ ดวง
พิจารณาตัดสินอารมณ์ทางมโนทวาร ๑ ดวง และจิตยัมของพระอรหันต์ ๑ ดวง
- ๕) มหากุศลจิต จิตบุญ ๘ ดวง
- ๖) มหาวิปากจิต จิตเป็นผลของบุญ ๘ ดวง
- ๗) มหาภิกขิต จิตภิกขาที่พระอรหันต์บำเพ็ญบุญภิกขาวัตถุ ๘ ดวง
- ๘) รูปาวจรกุศลจิต จิตที่ได้รูปฌาน ๕ ดวง
- ๙) รูปาวจรวิปากจิต จิตที่เป็นผลของรูปฌาน ๕ ดวง
- ๑๐) รูปาวจรภิกขิต จิตที่ได้รูปฌานของพระอรหันต์ ๕ ดวง
- ๑๑) อรูปาวจรกุศลจิต จิตที่ได้รูปฌาน ๔ ดวง
- ๑๒) อรูปาวจรวิปากจิต จิตที่เป็นผลของรูปฌาน ๔ ดวง
- ๑๓) อรูปาวจรภิกขิต จิตที่ได้รูปฌานของพระอรหันต์ ๔ ดวง
- ๑๔) โลกุตตรกุศลจิต จิตที่สำเร็จจอร์ยมรรคทั้ง ๔ รวมทั้งที่ได้ฌาน ๕ เป็น ๒๐
ดวง

๑๕) โลกุตตรวิปากจิต จิตที่สำเร็จจอร์ยผลทั้ง ๔ รวมทั้งที่ได้ฌาน ๕ เป็น ๒๐ ดวง
สรุปว่า ธาตุ ๑๘ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาโดยสัตว์ทั้งหลายที่เกิดอยู่ในโลกนี้ ย่อมมีการเห็น
การได้ยิน การได้กลิ่น การรับรู้รส การสัมผัสถูกต้อง การคิดนึกอยู่ด้วยกันทั้งสิ้น ซึ่งกิจการต่างๆ เหล่านี้
เกิดขึ้นได้ เพราะมีการประชุมร่วมกันระหว่างของ ๓ อย่าง คือ

๑) ทวาร โดยปกติแปลว่า ประตู ทาง ช่องตามร่างกาย แต่ในที่นี้หมายถึง ทาง
รับรู้อารมณ์ มี ๖ ทาง คือ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ อันเป็นอายตนะภายใน

^{๒๐} วัดปากน้ำ ภาษีเจริญ และสมาคมศิษย์หลวงพ่อดปากน้ำ, มรดกธรรมของหลวงวัดปากน้ำ
(พระมงคลเทพมุนี), หน้า ๑๕๖-๑๕๗.

๒) อารมณ์ หมายถึง เครื่องยึดเหนี่ยวของจิตใจ สิ่งที่ยึดเหนี่ยว สิ่งที่ถูกรู้หรือถูก
รับรู้ ได้แก่อายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์

๓) วิญญาณ หมายถึง ความรู้แจ้งในอารมณ์ คือความรู้ที่เกิดขึ้นเมื่ออายตนะ
ภายนอกและภายในกระทบ มี ๖ อย่างเหมือนกันคือ การรู้อารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ

๔.๔ ธาตุ ๑๘ กับรูป-นามที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

ธาตุ ๑๘ กับรูป-นามที่เป็นภูมิของวิปัสสนา ได้แก่ ความเป็นรูป-นามของธาตุ ๑๘^{๒๑}
ผู้เขียนจะได้นำเสนอต่อไปนี้

ธาตุ ๑๘ เป็นรูป-นาม ได้ดังนี้

จักขุธาตุ รูปธาตุ โสตธาตุ สัทธาตุ ฆานธาตุ คันธธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ กายธาตุ และ
โผฏฐัพพธาตุ เป็นรูปชั้น จัดเป็นรูป เพราะเป็นสภาวะธรรมที่เป็นรูป มีลักษณะแตกสลายเปลี่ยนแปลง
เสื่อมสลายไป เมื่อถูกความร้อนหรือความเย็นมากระทบ จึงจัดเป็นรูป

จักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ มโนธาตุ
กายวิญญาณธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ เป็นวิญญาณชั้น จัดเป็นนาม เพราะเป็นสภาวะธรรมที่เป็น
นาม มีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ และเสวยอารมณ์ ความรู้สึก จึงจัดเป็นนาม

ส่วนอัมมธาตุ ยกเว้นพระนิพพาน สงเคราะห์ได้เป็น ๔ ชั้น รูปชั้น เวทนาชั้น
สัญญาชั้น และสังขารชั้น จัดเป็นทั้งรูป และนาม เพราะเป็นสภาวะธรรมที่เป็นรูป มีลักษณะ
แตกสลายเปลี่ยนแปลงเสื่อมสลายไป เมื่อถูกความร้อนหรือความเย็นมากระทบ จึงจัดเป็นรูป และ
เป็นสภาวะธรรมที่เป็นนาม มีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ และเสวยอารมณ์ ความรู้สึก
จึงจัดเป็นนาม

ตารางแสดงการจัดธาตุ ๑๘ เป็นรูป-นาม

ธาตุ ๑๘	รูป / นาม	
	รูป	นาม
จักขุธาตุ	รูป	
โสตธาตุ	รูป	
ฆานธาตุ	รูป	
ชิวหาธาตุ	รูป	
กายธาตุ	รูป	
มโนธาตุ		นาม
รูปธาตุ	รูป	
สัทธาตุ	รูป	

^{๒๑} พระพุทธโฆสเถระ วจนา, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร),
พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๙๘๐-๙๘๕.

คันธธาตุ	รูป	
รสธาตุ	รูป	
โผฏฐัพพธาตุ	รูป	
ฉัมมธาตุ	รูป	นาม
จักขุวิญญาณธาตุ		นาม
โสตวิญญาณธาตุ		นาม
ฆานวิญญาณธาตุ		นาม
ชีวหาวิญญาณธาตุ		นาม
กายวิญญาณธาตุ		นาม
มโนวิญญาณธาตุ		นาม

ธาตุ มี ๑๘ ก็ด้วยการเกิดขึ้นของวิญญาณ โดยอำนาจ แห่งอายตนะภายใน คือ ทวาร ๖ รับกระทบ ได้แก่ จักขุธาตุ โสตธาตุ ฆานธาตุ ชิวหาธาตุ กายธาตุ มโนธาตุกับอายตนะภายนอก คือ อารมณ์ ๖ ธาตุกระทบ ได้แก่ รูปธาตุ สัทธาธาตุ คันธธาตุ รสธาตุ โผฏฐัพพธาตุ ฉัมมธาตุ จึงทำให้เกิด วิญญาณ ๖ ธาตุรู้ ได้แก่ จักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กาย วิญญาณธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ เป็นหมวดๆ^{๒๒}

ตารางแสดงการจัด ธาตุ ๑๘ แยกเป็นธาตุรับ ธาตุกระทบ และธาตุรู้

ทวาร (ธาตุรับ)	อารมณ์ (ธาตุกระทบ)	วิญญาณ (ธาตุรู้)
๑ จักขุธาตุ คือ ประสาทตา	๑ รูปธาตุ คือ สีต่างๆ	๑ จักขุวิญญาณธาตุ คือ ธาตุที่เห็นรูป
๒ โสตธาตุ คือ ประสาทหู	๒ สัทธาธาตุ คือ เสียงต่างๆ	๒ โสตวิญญาณธาตุ คือ ธาตุที่ได้ยินเสียง
๓ ฆานธาตุ คือ ประสาทจมูก	๓ คันธธาตุ คือ กลิ่นต่างๆ	๓ ฆานวิญญาณธาตุ คือ ธาตุที่รู้กลิ่น
๔ ชิวหาธาตุ คือ ประสาทลิ้น	๔ รสธาตุ คือ รสต่างๆ	๔ ชิวหาวิญญาณธาตุ คือ ธาตุที่รู้รส
๕ กายธาตุ คือ ประสาทกาย	๕ โผฏฐัพพธาตุ คือ เครื่องกระทบกายต่างๆ	๕ กายวิญญาณธาตุ คือ ธาตุที่รู้สัมผัส
๖ มโนธาตุ คือ ใจที่รับอารมณ์ และพิจารณาอารมณ์ทวารทั้ง ๕	๖ ฉัมมธาตุ คือ เครื่องกระทบ ใจต่างๆ	๖ มโนวิญญาณธาตุ คือ ธาตุที่รู้ความรู้สึกนึกคิด

^{๒๒} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๘๘-๙๒.

๔.๕ ธาตุ ๑๘ กับไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

ธาตุ ๑๘ กับไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา คือ ธาตุ ๑๘ คือ จักขุธาตุ โสตรธาตุ ฆานธาตุ ชิวหาธาตุ กายธาตุ รูปธาตุ สัทธาธาตุ คันธธาตุ รสธาตุ โผฏฐัพพธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ และอัมมธาตุ กับความเป็นไตรลักษณ์ ดังนี้

(๑) การกำหนดรู้ในขณะเห็น (การพิจารณาจักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ) การปฏิบัติวิปัสสนา หยั่งเห็นรูป-นาม ธาตุตามความเป็นจริงย่อมรับรู้สภาวะการเห็น และรูปอันเป็นที่อาศัยของจิต (วิญญาณธาตุ) พร้อมทั้งรูปธาตุที่เกิดจากจิตในขณะนั้นๆ การพิจารณาในขณะเห็น เมื่อวิปัสสนาญาณหยั่งเห็น รูป-นาม และกำหนดรู้ปัจจัยซึ่ง เรียกว่า ญาตปริญญา ได้แก่ การหยั่งเห็นด้วยการกำหนดพิจารณา เป็นการรับรู้สภาวะธรรม ๕ ประการ เกิดขึ้นแล้วดับไปเมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นจะรับรู้การเกิดดับอย่างรวดเร็วเห็นไตรลักษณ์ว่า สภาวะทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน^{๒๓}

(๒) การกำหนดรู้ในขณะได้ยิน (การพิจารณาโสตรธาตุ สัทธาธาตุ โสตวิญญาณธาตุ) การพิจารณาในขณะได้ยิน หมายถึง โสตรธาตุ (โสตรปสาท) สัทธาธาตุ (สัททารมณ) สภาวะได้ยิน การกระทบกันระหว่าง โสตรธาตุกับสัทธาธาตุ และโสตวิญญาณธาตุ ที่ประกอบด้วยความดีใจหรือความเสียใจหรือความรู้สึกเฉยๆ เมื่อก้าวโดยสรุปแล้ว การพิจารณาในขณะได้ยิน เป็นการรับรู้สภาวะธรรม ๕ ประการ ตามสมควร ได้แก่ โสตรธาตุ สัทธาธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ผัสสะ (โสตสัมผัสสะ) เวทนา ๓ สุขหรือทุกข์หรืออูเบกขา (โสตสัมผัสสะเวทนา) จนเห็นการเกิดขึ้น แล้วดับไปของสภาวะธรรม เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นจะรับรู้การเกิดดับอย่างรวดเร็วเห็นไตรลักษณ์ว่า สภาวะทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน

(๓) การกำหนดรู้ในขณะดมกลิ่น (การพิจารณาฆานธาตุ คันธธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ) การพิจารณาในขณะดมกลิ่น หมายถึง ฆานธาตุ (ฆานปสาท) คันธธาตุ (คันธารมณ) สภาวะได้กลิ่น การกระทบกันระหว่างฆานธาตุกับคันธธาตุ และฆานวิญญาณธาตุ ที่ประกอบด้วยความดีใจหรือประกอบด้วยความเสียใจหรือประกอบด้วยความรู้สึกเฉยๆ เมื่อก้าวโดยสรุปแล้ว การพิจารณาในขณะดมกลิ่น เป็นการรับรู้สภาวะธรรม ๕ ประการ ตามสมควร ได้แก่ ฆานธาตุ คันธธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ผัสสะ (ฆานสัมผัสสะ) เวทนา ๓ สุขหรือทุกข์หรืออูเบกขา (ฆานสัมผัสสะเวทนา) จนเห็นการเกิดขึ้น แล้วดับไปของสภาวะธรรม เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นจะรับรู้การเกิดดับอย่างรวดเร็วเห็นไตรลักษณ์ว่า สภาวะทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน

(๔) การกำหนดรู้ในขณะลิ้มรส (การพิจารณาชิวหาธาตุ รสธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ) การพิจารณาในขณะลิ้มรส หมายถึง ชิวหาธาตุ (ชิวหาปสาท) รสธาตุ (รสารมณ) สภาวะได้ลิ้มรส การกระทบกันระหว่างชิวหาธาตุกับรสธาตุ และชิวหาวิญญาณธาตุ ที่ประกอบด้วยความดีใจหรือประกอบด้วยความเสียใจหรือประกอบด้วยความรู้สึกเฉยๆ เมื่อก้าวโดยสรุปแล้ว การพิจารณาในขณะลิ้มรส เป็นการรับรู้สภาวะธรรม ๕ ประการ ตามสมควร ได้แก่ ชิวหาธาตุ รสธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ ผัสสะ (ชิวหาสัมผัสสะ) เวทนา ๓ สุขหรือทุกข์หรืออูเบกขา (ชิวหาสัมผัสสะเวทนา) จน

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๘-๘๙.

เห็นการเกิดขึ้น แล้วดับไปของสภาวะธรรม เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นจะรับรู้การเกิดดับอย่างรวดเร็ว เห็นไตรลักษณ์ว่า สภาวะทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน

(๕) การกำหนดรู้ในขณะสัมผัส (การพิจารณากายธาตุ ใญ่ภูฐัพพธาตุ กายวิญญูณธาตุ) การพิจารณาในขณะสัมผัส หมายถึง กายธาตุ (กายปสาท) ใญ่ภูฐัพพธาตุ (ใญ่ภูฐัพพารมณ) สภาวะได้สัมผัส การกระทบกันระหว่างกายธาตุ กับใญ่ภูฐัพพธาตุ และกายวิญญูณธาตุ ที่ประกอบด้วยความดีใจ หรือประกอบด้วยความเสียใจ หรือประกอบด้วยความรู้สึกเฉยๆ เมื่อก้าวโดยสรุปแล้ว การพิจารณาในขณะสัมผัส เป็นการรับรู้สภาวะธรรม ๕ ประการ ตามสมควร ได้แก่ กายธาตุ ใญ่ภูฐัพพธาตุ กายวิญญูณธาตุ ผัสสะ (กายสัมผัสสะ) เวทนา ๓ สุขหรือทุกข์หรืออเบกขา (กายสัมผัสสะขาเวทนา) จนเห็นการเกิดขึ้นแล้วดับไปของสภาวะธรรม เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นจะรับรู้การเกิดดับอย่างรวดเร็วเห็นไตรลักษณ์ว่า สภาวะทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน

(๖) การกำหนดรู้มโนทวาร (การพิจารณามโนธาตุ) ในขณะที่ผู้เจริญวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้น อาจารย์ก็ว่าไม่ต่อเนื่องๆ บางขณะอาจมีช่องว่างทำให้สำคัญว่าอารมณ์ที่รับรู้ไม่ต่อเนื่อง ความจริงแล้วเป็นลักษณะของภวังคจิตคั่นระหว่างอยู่ การรับรู้ความขาดช่วงเป็นการรับรู้ภวังคจิต ที่แสดงไตรลักษณ์ว่า สภาวะทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน^{๒๔}

ฉะนั้น ธาตุ ๑๘ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา นักศึกษาจะได้เรียนรู้วิปัสสนาภูมิที่เรียกว่า ธาตุ ซึ่งเราอาจจะนึกถึงธาตุต่างๆ ที่มีอยู่ในโลก หลายร้อยธาตุ แต่สำหรับธาตุในวิปัสสนาภูมิ มีความแตกต่างจากธาตุที่เข้าใจกันนั้นน้อยเพียงใด

๔.๖ สรุปท้ายบท

ธาตุ ๑๘ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาคือ ทวาร ๖ อารมณ ๖ และวิญญูณ ๖ รวม ๑๘ นี้เอง เรียกว่า ธาตุ ๑๘ ดังนั้น ความเป็นไปทั้งมวลในสรรพสิ่งที่มีชีวิต จึงเป็นเพียงการประชุมพร้อมกันของธาตุทั้ง ๑๘ เรื่องอื่นๆ นอกเหนือจากนี้ไม่มี สภาพความเป็นอยู่ของธาตุ ๑๘ เหล่านี้กล่าวได้ว่าเป็น “นิสสัตตะ คือ ไม่ใช่เป็นสัตว์ เป็นบุคคลความเป็นไปทั้งมวลในสิ่งที่มีชีวิต จึงเป็นเพียงการประชุมพร้อมกันของธาตุทั้ง ๑๘ สภาพของตนมีคุณสมบัติเช่นใด ก็รักษาสภาพของตนไว้อย่างนั้นเสมอ ไม่เปลี่ยนแปลง เช่น จักขุธาตุ มีสภาพใสสมควรให้สีต่างๆ มาปรากฏขึ้นเมื่อได้รับการกระทบ เมื่อจักขุธาตุนี้เกิดอยู่กับใครก็ตาม ไม่ว่าคน สัตว์ เทวดา จักขุธาตุย่อมคงสภาพใสเป็นปกติ รับสีต่างๆ ได้ ไม่สามารถเปลี่ยนแปลงเอาจักขุธาตุไปรับเสียงแทนโสตธาตุ หรือรับกลิ่นแทนฆานธาตุได้ ความใสของจักขุธาตุรับสีได้เพียงอย่างเดียวตลอดเวลา ไม่ว่าจะเป็นจักขุธาตุที่เกิดกับผู้ใด หรือ รูปธาตุ (สี) มีสภาพแสดงสี ให้ปรากฏได้ในทางตา ก็คงทรงสภาพแสดงสีอยู่ ดังนั้นไม่มีเปลี่ยนแปลง ไม่สามารถแสดงสีให้ปรากฏในทางหู หรือจมูกได้ หรือจักขุวิญญูณธาตุ ทรงไว้ซึ่งสภาพเห็น จักขุวิญญูณธาตุจะเกิดขึ้นกับใครก็ตาม ย่อมทำหน้าที่ได้ประการเดียวเท่านั้น คือ การเห็น จะบังคับไม่ให้เห็น บังคับให้ไปได้ยิน หรือได้กลิ่นแทน เป็นไปไม่ได้ ธาตุ ๑๘ นี้เป็นความเป็นไปทั้งมวลในสรรพสิ่งที่มีชีวิต จึงเป็นเพียงการประชุม พร้อมกันของธาตุทั้ง ๑๘ เรื่องอื่นๆ นอกเหนือจากนี้ไม่มี และการจะรู้ว่าธาตุนั้น ตกอยู่

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๘-๘๙.

ภายใต้กฎไตรลักษณ์ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตน ได้อย่างชัดๆ ก็ต้องเห็นอย่างชัดเจน การที่จะเห็นได้อย่างชัดเจนนั้น ก็ต้องเห็นด้วยธรรมจักษุ

๔. ๗ คำถามท้ายบท

๑. จงบอกธาตุ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามีเท่าไร อะไรบ้าง
๒. จงอธิบายความหมายของธาตุ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามาโดยสังเขป
๓. จงอธิบายธาตุ ๑๒ กับกับรูป-นาม ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามาโดยสังเขป
๔. จงอธิบายธาตุ ๑๘ กับไตรลักษณ์ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามาโดยสังเขป

๔.๘ เอกสารอ้างอิง

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปี ๒๕๐๐**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____. **อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๙.

_____. **ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๙.

_____. **ปกรณ์วิเสสบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๙.

ฉันทนา อุดสาหลักษณ์. **พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนรัชการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒.

ปิ่น มุฑุกันต์, พันเอก. **ประมวลศัพท์ศาสนา**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๔๕.

พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี). **วิปัสสนาภูมิ**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๘.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๓๐. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๘.

พระพุทโธสเถระ รัตน. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. แปลโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร). พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔.

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ รัตน. **ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธิ, ๒๕๕๐.

มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ. **คู่มือการศึกษาหลักสูตรจุฬารามภริธรรมิกะโท**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ทิพยวิสุทธิ, ๒๕๔๐.

วัดปากน้ำ ภาษีเจริญ และสมาคมศิษย์หลวงพ่อดาวตม. **มรดกธรรมของหลวงวัดปากน้ำ (พระมงคลเทพมุนี)**. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์ แอน พับลิชชิ่ง, ๒๕๓๙.

บทที่ ๕ อินทรี ๒๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

พระมหาชิต ฐานชิต, ดร.

ป.ธ.๗, ศน.บ. (การศึกษา), M.A. (Sanskrit), Ph.D. (Vedic Studies)

วัตถุประสงค์ประจำบท

- เพื่อให้ผู้เรียนสามารถบอกเนื้อหาสาระสำคัญของอินทรี ๒๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาได้โดยสังเขป
- เพื่อให้ผู้เรียนสามารถอธิบายเรื่องอินทรี ๒๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาได้โดยสังเขป
- เพื่อให้ผู้เรียนสามารถวิเคราะห์หลักอินทรี ๒๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาที่กำหนดให้อธิบายเพิ่มเติมได้โดยสังเขป

ขอบข่ายเนื้อหารายวิชา

- ๕.๑ ความนำ
- ๕.๒ อินทรี ๒๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา
- ๕.๓ ลักษณะของอินทรี ๒๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา
- ๕.๔ อินทรี ๒๒ กับรูป-นามที่เป็นภูมิของวิปัสสนา
- ๕.๕ อินทรี ๒๒ กับไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา
- ๕.๖ สรุปท้ายบท
- ๕.๗ คำถามท้ายบท
- ๕.๘ เอกสารอ้างอิง

๕.๑ ความนำ

คำว่า อินทรีย์ นั้นมีความหมายว่า ความเป็นใหญ่ สภาพที่เป็นใหญ่ในกิจของตน ธรรมที่เป็นเจ้าของในการทำหน้าที่อย่างหนึ่ง เช่น ตาเป็นใหญ่ในการเห็น หูเป็นใหญ่ในการฟัง เป็นต้น^๑ คือ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตนๆ สิ่งอื่นๆ จะทำหน้าที่แทนไม่ได้ หรืออาจกล่าวได้ว่าอินทรีย์เป็นชื่อของความเป็นใหญ่ ซึ่งอินทรีย์ทั้ง ๒๒ มีหน้าที่ต่างกันไปตามหน้าที่ของตน ไม่แทรกแซงกันและกัน เช่น ตา มีหน้าที่เห็น หูนั้นจะมาทำหน้าที่แทนตาไม่ได้เลย ในขณะที่เดียวกันตาก็จะมาทำหน้าที่ฟังไม่ได้ เรียกว่า เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน แต่ละสภาวะเป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน เขาจึงเรียกว่า อินทรีย์ อินทรีย์ทั้ง ๒๒^๒ มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องและเชื่อมต่อกันไปเป็นลำดับ ดังที่กล่าวไว้ในอภิธรรมภาชนีย์กถาคือ

(๑) ในลำดับนั้น การได้เฉพาะซึ่งอริยมุมิ ย่อมมีด้วยการกำหนดรู้ธรรมอันเป็นภายใน เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงทรงแสดงจักขุนทรีย์ เป็นต้น ซึ่งนับเนื่องด้วยอตภาพก่อน

(๒) อตภาพนั้นอาศัยธรรมใด ย่อมถึงการนับว่า เป็นหญิง หรือเป็นชายเพื่อทรงชี้แจงแสดงว่า ธรรมนั้นคือ อตภาพนี้

(๓) ถัดจากนั้นจึงทรงแสดงอิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์

(๔) เพื่อให้ทราบว่ อตภาพแม้ทั้ง ๒ นั้นมีความเป็นไปเนื่องด้วยชีวิตินทรีย์ ถัดจากนั้น จึงทรงแสดงชีวิตินทรีย์

(๕) トラบใดที่ชีวิตินทรีย์นั้นยังเป็นไปอยู่ トラบนั้นความไม่หยุดยั้งแห่งอารมณ์ที่เสวย แล้ว (เวทนา) เหล่านั้นก็มีอยู่

(๖) เพื่อให้ทราบว่ สุขและทุกข์ทั้งหมดนั้นอย่างใดอย่างหนึ่งที่เสวยแล้ว ถัดจากนั้นจึงทรงแสดงสุขินทรีย์ เป็นต้น

(๗) อนึ่งเพื่อทรงแสดงข้อปฏิบัติว่า ธรรมเหล่านี้พึงเจริญเพื่อความดับสุขินทรีย์เป็นต้นนั้น

(๘) ถัดจากนั้น จึงทรงแสดงคำว่า สัทธา เป็นต้น เพื่อทรงแสดงความไม่เป็นโมฆะแห่ง ข้อปฏิบัติว่า ด้วยข้อปฏิบัตินี้ เอกธรรมย่อมปรากฏในตนก่อน

(๙) ถัดจากนั้น จึงทรงแสดงอนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์ พระองค์ทรงแสดงอัญญินทรีย์ไว้ ต่อจากอนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์นั้น เพราะความที่อัญญินทรีย์นั้นเป็นผลของอนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์นั้นนั่นเอง และเป็นอินทรีย์ที่พึงเจริญในลำดับต่อจากอนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์นั้น

(๑๐) เบื้องหน้าแต่นี้ เพื่อให้รู้ว่า “การบรรลุอินทรีย์นี้ได้ด้วยภาวนา (การเจริญ) ก็แล เมื่อบรรลุอินทรีย์นี้แล้ว อินทรีย์อะไรๆ ที่พึงกระทำให้อยู่ขึ้นไปอีกย่อมไม่มี” จึงตรัสอัญญาตาวินทรีย์อันเป็นความโล่งใจอย่างยิ่งไว้ในข้อสุดท้ายนี้เป็นลำดับในอินทรีย์เหล่านี้

๕.๒ อินทรีย์ ๒๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

^๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๘), หน้า ๒๖๗.

^๒ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๑/๒๐๒.

อินทรี ๒๒^๓ อินทรี มีอรรถว่า เป็นเครื่องหมายแห่งความเป็นใหญ่ อันผู้เป็นใหญ่ (จอม) แสดงแล้ว เห็นแล้ว ประกาศแล้ว เสพแล้ว ตามความเหมาะสม เรียกว่า อินทรี “เป็นผู้ปกครอง หมายความว่า สามารถทำให้สภาวะธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกันกับตนนั้น ต้องเป็นไปตามอำนาจของตน”^๔

อินทรี ๒๒ หมายถึง ความเป็นใหญ่หรือเป็นผู้ปกครองในสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกันกับตน หรือเป็นใหญ่ในกิจการนั้นๆ^๕ วจนัตถะของคำว่า อินทรี คือ อินฺทฺหฺนฺติ ปรมอิสฺสรียํ กโรนฺตีติ อินฺทฺรียานิ แปลว่า ธรรมเหล่าใด เป็นผู้ปกครอง คือ ย่อมกระทำให้ตนเป็นอิสระ ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า อินทรี มี ๒๒ คือ

- (๑) จักขุนทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเห็น องค์ธรรม ได้แก่ จักขุปสาท^๖
- (๒) โสตินทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการได้ยิน องค์ธรรม ได้แก่ โสตปสาท
- (๓) ฆานินทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้กลิ่น องค์ธรรม ได้แก่ ฆานปสาท
- (๔) ชิวหินทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้รส องค์ธรรม ได้แก่ ชิวหาปสาท
- (๕) กายินทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการสัมผัส องค์ธรรม ได้แก่ กายปสาท
- (๖) อิตถินทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเป็นหญิง ได้แก่ อิตถีการูป
- (๗) ปุริสินทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเป็นชาย ได้แก่ ปุริสกาารูป
- (๘) ซีวิตินทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรักษารูปและนาม องค์ธรรม ได้แก่ ซีวิตรูป และซีวิตินทรีเจตสิก

(๙) มนินทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรับอารมณ์ ได้แก่ จิตทั้งหมด

(๑๐) สุขินทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความสุขกาย องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในสุขสหคตกายวิญญูณจิต ๑

(๑๑) ทุกخينทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยทุกข์กาย องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในทุกขสหคตกายวิญญูณจิต ๑

(๑๒) โสมนัสสินทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความสุขใจ องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในโสมนัสสหคตจิต ๖๒

(๑๓) โทมนัสสินทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความทุกข์ใจ องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในโทสมูลจิต ๒

(๑๔) อุเปกخينทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยอารมณ์เป็นกลาง องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในอุเบกขาสหคตจิต ๕๕

(๑๕) สัทธินทรี คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเชื่อต่อสิ่งที่ควรเชื่อ องค์ธรรม ได้แก่ สัทธาเจตสิกที่ในโสภณจิต ๙๑

^๓ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๑/๒๐๒.

^๔ พระสังฆมณฑลสังฆคณาจารย์, **ปรมัตถโคตติกะ ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธี, ๒๕๕๐), หน้า ๑๑๔.

^๕ ฉันทนา อุตสาหลักษณ์, **พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนธการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๙๓.

^๖ พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), **วิปัสสนาภูมิ**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๙-๒๑.

(๑๖) วิริยอินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเพียร ได้แก่ วิริยเจตสิกที่ในวิริยสัมปยุตตจิต ๑๐๕

(๑๗) สตินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการระลึกชอบ ได้แก่ สติเจตสิกที่ในโสภณเจตสิก ๙๑

(๑๘) สมาธินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการตั้งมั่นในอารมณ์อันเดียววงศ์ธรรม ได้แก่ เอกัตตเจตสิกที่ในจิต ๗๒ (เวทนาวิริยจิต ๖๒ วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑)

(๑๙) ปัญญินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้ตามความเป็นจริง ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในญาณสัมปยุตตจิต ๔๗ หรือ ๗๙

(๒๐) อนัญญัตถัญญัสสามีตินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ที่ตนไม่เคยรู้ องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในโสดาปัตติมรรคจิต ๑

(๒๑) อัญญินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ที่ตนเคยรู้องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในมรรคจิตเบื้องบน ๓ และผลจิตเบื้องต่ำ ๓

(๒๒) อัญญาตาวินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ สิ้นสุดแล้ว ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในอรหัตตผลจิต ๑^๗

๕.๓ ลักษณะของอินทรีย์ ๒๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

ลักษณะของอินทรีย์ ๒๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา โดยอินทรีย์ ๒๒ มีลักษณะที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน ผู้เขียนจะได้นำเสนอพอเป็นตัวอย่างดังต่อไปนี้

๕.๓.๑ จักขุอินทรีย์

จักขุอินทรีย์ มีหน้าที่รับสี ได้แก่ จักขุประสาทรูป เป็นรูปธรรม จักขุประสาท เป็นสุขุมรูป มีสัณฐานน้อยเท่าหัวเหา ประดิษฐานอยู่ในท่ามกลางแห่งตาดำ แวดล้อมด้วยปริมณฑลแห่งตาขาว จักขุประเทศนี้ มีสัณฐานดังกลีบดอกกุหลาบเขียว อาภรณ์ด้วยโลมชาติมีสีดำ เนื้อจักขุมีสัณฐานเป็น กลีบๆ เป็นชั้นๆ นับได้ ๗ ชั้น จักขุประสาทนั้น ชาบตลอดทั้ง ๗ ชั้น เปรียบประดุกปุยสำลี ที่บุคคลนำมารวมซ้อนๆ กันให้ได้ ๗ ชั้น แล้วเอาน้ำมันหอมชั้นหยอดลงในท่ามกลาง น้ำมันก็จะซึมซาบเข้าไปในสำลีทั้ง ๗ ชั้น จักขุประสาทเปรียบประดุกน้ำมันหอมชั้นที่หยอดลงในท่ามกลางนั้น

จักขุประสาท มีธาตุ ๔ เป็นผู้อุปการะบำรุงรักษา เปรียบประดุก ชัตติยราชกุมารที่นางนมทั้ง ๔ ทำอุปการะบำรุงบำเรอ นางนมคนหนึ่งอุ้มไว้ คนหนึ่งตักเอาน้ำมาสร่งให้ คนหนึ่งนำเครื่องประดับมาประดับให้ คนหนึ่งนำเอาพัดมาพัดให้ ปฐวีธาตุ ทรงไว้ซึ่งจักขุประสาท ประดุกนางนมที่อุ้มชู อาโปธาตุบำรุงให้สดชื่นประดับประคองไว้ ประดุกนางนมที่ตักน้ำมาสร่ง เตโชธาตุบำรุงมิให้เน่าเปื่อย ประดุกนางนมที่เอาเครื่องประดับมาประดับ วาโยธาตุบำรุงให้กลับกลอกได้ ประดุกนางนมเอาพัดมาพัดให้นอกเหนือจากธาตุ ๔ ยังมีตัวอุปการะจักขุประสาทอีก คือ จิตและอาหาร เป็นผู้ช่วยอุปถัมภ์

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙-๒๑.

^๘ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑๙/๑๙๗ - ๒๐๒.

อายุเป็นผู้เลี้ยงดู สี กลิ่นและรส เป็นต้น เป็นบรืวารแวดล้อม จักขุปสาทเป็นวัตถุที่เกิดแห่งจักขุวิญญาน และเป็นพนักงานที่ให้เห็นรูปทั้งปวง^๙

๕.๓.๒ โสตินทริย

โสตินทริย มีหน้าที่รับเสียง ได้แก่ โสตปสาทรูป เป็นรูปธรรม โสตปสาท เป็นสุขุมรูป ตั้งอยู่ในประเทศอันมีสัณฐานดุจวงแหวน เป็นที่อกขึ้นแห่งโลมชาติเส้นเล็กๆ สีแดง อยู่ภายในช่องหู โสตปสาทมีธาตุ ๔ เป็นผู้อุปการะ มีจิตและอาหารเป็นผู้อุปถัมภ์ มีอายุเป็นผู้เลี้ยง มีสี กลิ่น รส โอชา เป็นบรืวารแวดล้อม เป็นวัตถุที่เกิดแห่งโสตวิญญานให้ได้รับเสียงทั้งปวง

๕.๓.๓ ฆานินทริย

ฆานินทริย^{๑๐} มีหน้าที่รับกลิ่น ได้แก่ ฆานปสาทรูป เป็นรูปธรรม ฆานปสาท เป็นสุขุมรูป ตั้งอยู่ในประเทศมีสัณฐานดุจเท้าแพะ ภายในช่องจมูก มีธาตุ ๔ เป็นผู้อุปการะ มีจิตและอาหารเป็นผู้อุปถัมภ์ มีอายุเป็นผู้เลี้ยง มีสี กลิ่น รส โอชา เป็นบรืวารแวดล้อม เป็นวัตถุที่เกิดแห่งฆานวิญญาน ให้ได้รับกลิ่นทั้งปวง

๕.๓.๔ ชิวหินทริย

ชิวหินทริย มีหน้าที่รับรส ได้แก่ ชิวหาปสาทรูป เป็นรูปธรรม ชิวหาปสาทเป็นสุขุมรูป ตั้งอยู่ในประเทศมีสัณฐานดังปลายกลีบดอกอุบล อยู่เบื้องบนแห่งลิ้น ในท่ามกลางลิ้นนั้น ชิวหาปสาทมีธาตุ ๔ เป็นผู้อุปการะ มีจิตและอาหารเป็นผู้อุปถัมภ์ มีอายุเป็นผู้เลี้ยง มีสี กลิ่น รส โอชา เป็นบรืวารแวดล้อม เป็นวัตถุที่เกิดแห่งชิวหาวิญญานให้ได้รับรสทั้งปวง

๕.๓.๕ กายินทริย

กายินทริย มีหน้าที่รับสัมผัส ได้แก่ กายปสาทรูป เป็นรูปธรรม กายปสาทเป็นสุขุมรูป ซึมซาบอยู่ทั่วร่างกาย ประดุงน้ำมันอาบอยู่ในปุยฝ้ายที่บุคคลประชิดแล้ว กายปสาท มีธาตุ ๔ เป็นผู้อุปการะ มีจิตและอาหารเป็นผู้อุปถัมภ์ มีอายุเป็นผู้เลี้ยง มีสี กลิ่น รส โอชา เป็นบรืวารแวดล้อมเป็นวัตถุที่เกิดแห่งกายวิญญานให้ได้รับสัมผัสทั้งปวง

กายปสาทนี้แทรกอยู่ในอุปาทินนกรุปทั้งหมด คือ เฉพาะส่วนที่เป็นเนื้อหยิกเจ็บ ส่วนที่เป็นปลายเล็บ ผม ขน ฟัน ซึ่งพ้นจากเนื้อ หยิกไม่เจ็บนั้น เป็นอนุปาตินนกรุป ในอนุปาตินนกรุปนี้ ไม่มีกายปสาท กายปสาทจะแทรกอยู่ในอุปาทินนกรุปทั้งสิ้น ซึ่งเป็นปัจจัยให้รู้ โณภูฐัพพารมณ ให้รู้จักสัมผัสว่าอ่อน กระด้าง ถ้ากายปสาทวิบัติแล้ว กายก็เป็นเหน็บ ไม่รู้สัมผัส สิ่งทั้งปวง

๕.๓.๖ มนินทริย

มนินทริย มีหน้าที่รู้อารมณ์ ได้แก่ จิตทั้งหมด เป็นนามธรรม^{๑๑}

^๙ พระธรรมธีรราชมหามุนี, วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์อมรินทร์ พรินต์ติ้งกรุ๊ป, ๒๕๓๒), หน้า ๕๖๘-๕๗๓.

^{๑๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑๙/๑๙๗ - ๒๐๒.

^{๑๑} พระธรรมธีรราชมหามุนี, วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒, หน้า ๕๖๘-๕๗๓.

๕.๓.๗ อิตถินทรีย์

อิตถินทรีย์ มีหน้าที่แสดงลักษณะของทรวตทรวงหญิง เครื่องหมายรู้ว่าหญิง กิริยาหญิง อากาทรหญิง สภาพหญิง ภาวะหญิง ได้แก่ อิตถิถาวรรูป เป็นรูปธรรม

อิตถิถาวรรูปนี้ เกิดต่อเนื่องในสันดานแห่งสตรีมิได้ขาดสาย อิตถิถาวรรูปนี้เป็นใหญ่ที่จะทำ ให้รูปกายเป็นสตรี มีกิริยามารยาทแห่งสตรี

เมื่ออิตถิถาวรรูปเกิดขึ้น รูปก็กลายเป็นสตรี กิริยาอาการก็เป็นสตรี แต่หญิงอาจกลับเป็น ชายได้ ในขณะที่เมื่อเพศกลายเป็นชาย อิตถิถาวรรูปดับไป ไม่เกิดขึ้นสิ้นภาวะ ๑๗ ขณะจิต เมื่ออิตถิ ถาวรรูปดับไปไม่เกิดถึง ๑๗ ขณะจิตแล้ว ปุริสถาวรรูปก็บังเกิดขึ้นในสันดาน ครั้นปุริสถาวรรูปบังเกิด ก็ กลายเป็นบุรุษในตอนนั้น

๕.๓.๘ ปุริสอินทรีย์

ปุริสอินทรีย์^{๑๒} มีหน้าที่แสดงลักษณะของทรวตทรวงชาย เครื่องหมายให้รู้ว่าชาย กิริยา อากาทรชาย ภาวะของชาย ได้แก่ ปุริสถาวรรูป เป็นรูปธรรม

ปุริสถาวรรูป เกิดต่อเนื่องในสันดานแห่งบุรุษมิได้ขาดสาย ปุริสถาวรรูปนี้เป็นใหญ่ในที่จะทำ ให้รูปกายเป็นบุรุษ กิริยามารยาทอาการทั้งปวงเป็นกิริยามารยาทแห่งบุรุษ

ถ้าบุรุษจะกลายเป็นสตรี ขณะเมื่อเพศจะกลับเป็นสตรีนั้น ปุริสถาวรรูปดับไป ไม่ได้เกิดขึ้น สิ้นสภาวะ ๑๗ ขณะจิต เมื่อปุริสถาวรรูปดับไปแล้ว ไม่บังเกิดล่วงไปถึง ๑๗ ขณะจิตแล้ว อิตถิถาวรรูปก็ จะบังเกิดขึ้น

๕.๓.๙ ชีวิตินทรีย์

ชีวิตินทรีย์ ได้แก่ ชีวิตรูป มีหน้าที่รักษารูปและนาม มี ๒ ประการ คือ รูปชีวิตินทรีย์ และอรูปชีวิตินทรีย์

รูปชีวิตินทรีย์ คือ อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ อาการที่สืบเนื่อง กันอยู่ ความประพตติเป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ ชีวิตินทรีย์ คือ ชีวิตของรูปธรรมนั้นๆ ได้แก่ อาการ ๓๒ ที่ประชุมกัน อาการ ๓๒ เมื่อเรียกแต่ละอย่างๆ ก็มีชื่อต่างๆ กัน ชื่อว่า ผม เล็บ ฟันเป็น ต้น ครั้นจัดเป็นหมวดๆ ก็เรียก ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ครั้นว่าธาตุทั้ง ๔ ประการ ประชุมกันเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ก็เรียกว่า รูปชีวิตินทรีย์ มีตัวอย่างคือ รถนั้น เมื่อเรียก แต่ละสิ่ง ก็เรียกว่า งอน แอก ดุม เพลา กำ กง ครั้นเรียกรวมกันก็เรียกว่า ราชรถ

อรูปชีวิตินทรีย์ คือ อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ อาการที่ สืบเนื่องกันอยู่ ความประพตติเป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยง ชีวิตินทรีย์ คือชีวิตของนามธรรมนั้นๆ ซึ่ง ได้แก่ จิตและเจตสิก^{๑๓}

๕.๓.๑๐ สุขินทรีย์

^{๑๒} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑๙/๑๙๗ - ๒๐๒.

^{๑๓} พระธรรมธีรราชมหามุนี, วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒, หน้า ๕๖๘-๕๗๓.

สุขินทรีย์ มีหน้าที่สบาย คือ ความสบายทางกาย ความสุขทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่สบาย เป็นสุขอันเกิดแต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่กายสัมผัส ได้แก่ สุขเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม

๕.๓.๑๑ ทุกชินทรีย์

ทุกชินทรีย์^{๑๔} มีหน้าที่ไม่สบาย คือ ความไม่สบายกาย ความทุกข์ทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายสัมผัส ได้แก่ ทุกขเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม

๕.๓.๑๒ โสมนัสสินทรีย์

โสมนัสสินทรีย์ มีหน้าที่ดีใจ คือ ควบสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส ได้แก่ โสมนัสเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม

๕.๓.๑๓ โทมนัสสินทรีย์

โทมนัสสินทรีย์ มีหน้าที่เสียใจ คือ ความไม่สบายทางใจ ความทุกข์ทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย เป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย เป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส ได้แก่ โทมนัสเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม

๕.๓.๑๔ อุpekขินทรีย์

อุpekขินทรีย์ มีหน้าที่วางเฉย คือ ความสบายทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจก็ไม่ใช่ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส ได้แก่ อุpekขาเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม

๕.๓.๑๕ สัทธินทรีย์

สัทธินทรีย์ คือ ศรัทธา กิริยาที่เชื่อ ความปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง สัทธินทรีย์ คือ ศรัทธา สัทธาพละ ได้แก่ สัทธาเจตสิก เป็นใหญ่ในสัมปยุตตธรรม ด้วยสภาวะครอบงำซึ่งมีฉาวิโมกข์ คือ ความเลื่อมใสศรัทธาหยั่งลงในที่ผิด และเป็นนามธรรม^{๑๕}

๕.๓.๑๖ วิริยินทรีย์

วิริยินทรีย์ คือ การปรารถนาความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคับประคองธุระ วิริยินทรีย์คือ วิริยะ วิริยะพละ สัมมาวายามะ ได้แก่ วิริยเจตสิก เป็นใหญ่ที่ครอบงำโกสัชชะ คือ กุศลจิตตูปบาท มีถิ่นมิทระเป็นประธาน และเป็นนามธรรม

^{๑๔} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑๙/๑๙๗ - ๒๐๒.

^{๑๕} พระธรรมธีรราชมหามุนี, วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒, หน้า ๕๖๘-๕๗๓.

๕.๓.๑๗ สตินทรีย์

สตินทรีย์^{๑๖} คือ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลื่อนลอย ความไม่สับสน อื่นทรีย์คือสติ สติพละ สัมมาสติ ได้แก่ สติเจตสิกเป็นเจตสิกที่เป็นใหญ่ที่จะครอบงำอกุศลธรรมอันประพตเป็นไปด้วยความประมาทหลงลืมสติและเป็นนามธรรม

๕.๓.๑๘ สมาธินทรีย์

สมาธินทรีย์ คือ ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบอินทรีย์คือ สมาธิ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก เป็นใหญ่ที่จะครอบงำอกุศลอันเป็นฝักฝ่ายให้ฟุ้งซ่าน คือ อุทธัจจะ และเป็นนามธรรม

๕.๓.๑๙ ปัญญินทรีย์

ปัญญินทรีย์ มีหน้าที่คือ กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฎฐิ ได้แก่ ปัญญาเจตสิก (โลกีย์) เป็นใหญ่ในสัมปยุตธรรมด้วยสภาวะครอบงำความหลง และเป็นนามธรรม

๕.๓.๒๐ อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์

อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ มีหน้าที่คือ กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฎฐิ ธรรมวิจยสัม-โพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค เพื่อรู้ธรรมที่ยังไม่เคยรู้ เพื่อเห็นธรรมที่ยังไม่เคยเห็น เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่เคยบรรลุ เพื่อทราบธรรมที่ยังไม่เคยทราบ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยัง ไม่เคยทำให้แจ้งนั้นๆ หรือรู้พระนิพพาน ตัดอกุศลได้ ๕ ชนิด ได้แก่ ปัญญาเจตสิก (โลกุตตระ) เป็นนามธรรม^{๑๗}

๕.๓.๒๑ อัญญินทรีย์

อัญญินทรีย์^{๑๘} มีหน้าที่คือ กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฎฐิ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค เพื่อรู้ธรรมที่รู้แล้ว เพื่อเห็นธรรมที่เห็นแล้ว เพื่อบรรลุธรรมที่บรรลุแล้ว เพื่อทราบธรรมที่ทราบแล้ว เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ทำให้แจ้งแล้วนั้นๆ หรือรู้พระนิพพาน ตัดอกุศลไปตามลำดับญาณ ได้แก่ ปัญญาเจตสิก(โลกุตตระ) เป็นนามธรรม

๕.๓.๒๒ อัญญาตาวินทรีย์

อัญญาตาวินทรีย์ คือ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฎฐิ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค เพื่อรู้ธรรมที่รู้แล้ว เพื่อเห็นธรรมที่เห็นแล้ว เพื่อบรรลุธรรมที่บรรลุแล้ว เพื่อทราบธรรมที่ทราบแล้ว เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ทำให้แจ้งแล้วนั้นๆ

^{๑๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑๙/๑๙๗ - ๒๐๒.

^{๑๗} พระธรรมธีรราชมหามุนี, วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒, หน้า ๕๖๘-๕๗๓.

^{๑๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑๙/๑๙๗ - ๒๐๒.

หรือรู้พระนิพพาน ตัดอกุศลได้ ๑๒ ชนิดทั้งโดยสิ้นเชิง ได้แก่ ปัญญาเจตสิก(โลกุตตระ) เป็นนามธรรม^{๑๙}

ตารางสรุปอินทรีย์ ๒๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

อินทรีย์ ๒๒	ผู้เป็นใหญ่ใน	องค์ธรรม	หน้าที่	ลักษณะ
๑.จักขุอินทรีย์	การเห็น	จักษุประสาท	รับสี	ห้วหา สีใส
๒.โสตอินทรีย์	การได้ยิน	โสตประสาท	รับเสียง	วงแหวนกั้น หอย
๓.ฆานินทรีย์	การรู้กลิ่น	ฆานประสาท	รับกลิ่น	กีบเท้าแพะ
๔.ชีวหินทรีย์	การรู้รส	ชีวหาประสาท	รับรส	กลีบดอกบัว
๕.กายินทรีย์	การสัมผัส	กายประสาท	รับสัมผัส	ซึ่มซาบทั่ว ร่างกาย
๖.มโนอินทรีย์	การรับอารมณ์	จิตทั้งหมด	รู้อารมณ์	นามปรมัตถ์
๗.อิตถินทรีย์	ความเป็นหญิง	อิตถิภาวะรูป	ทรงไว้ลักษณะ กิริยา อาการหญิง	ภาวนารูป
๘.ปุริสอินทรีย์	ความเป็นชาย	ปุริสภาวะรูป	ทรงไว้ลักษณะ กิริยา อาการชาย	ภาวนารูป
๙.ชีวิตินทรีย์	การรักษารูปและนาม	ชีวิตรูปและชีวิตินทรีย์ เจตสิก	รักษารูปและนาม	รูปและนาม
๑๐.สุขินทรีย์	การเสวยความสุข กาย	เวทนา-สุขสหคตกาย วิญญูณจิต๑	สบายกาย	นามปรมัตถ์
๑๑.ทุกขินทรีย์	การเสวยความ ทุกข์กาย	เวทนา-ทุกขสหคต กายวิญญูณจิต๑	ทุกข์กาย	นามปรมัตถ์
๑๒.โสมนัสสิน ทรีย์	การเสวยความสุข ใจ	เวทนา-โสมนัสสหคต จิต๖๒	ดีใจ	นามปรมัตถ์
๑๓.โทมนัสสิน ทรีย์	การเสวยความ ทุกข์ใจ	เวทนา-โทสมุจจิต ๒	เสียใจ	นามปรมัตถ์
๑๔.อุเบกขินทรีย์	การเสวยอารมณ์ ที่เป็นกลาง	เวทนา-อุเบกขาสหคต จิต๕๕	วางเฉย	นามปรมัตถ์
๑๕.สัทธินทรีย์	ความเชื่อ	สัทธา โสภณจิต ๙๑	เลื่อมใสในสิ่งที่ควร	นามปรมัตถ์

^{๑๙} พระธรรมธีรราชมหามุนี, วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒, หน้า ๕๖๘-๕๗๓.

๑๖.วิริยีนทรีย์	ความเพียร	วิริยะ-วิริยสัมปยุตตจิต ๑๐๕	ความเพียร	นามปรมัตถ์
๑๗.สตินทรีย์	การระลึกรู้ชอบ	สติ-โสภณจิต ๙๑	ความระลึกได้	นามปรมัตถ์
๑๘.สมาธิินทรีย์	การตั้งมั่นแห่งจิต	เอกัคคตา-จิต ๗๒	ตั้งมั่นแน่วแน่น	นามปรมัตถ์
๑๙.ปัญญาิณทรีย์	การรู้ตามความจริง	ปัญญา-ญาณสัมปยุตตจิต	รู้ไตรลักษณ์	นามปรมัตถ์
๒๐.อ นั ญ ญ ตั ญ ญ ส สามิ ติน ท รีย ์	การรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ที่ตนไม่เคยรู้	ปัญญา-โสดาปัตติมรรคจิต	รู้นิพพานตตอกุศล ๕	นามปรมัตถ์
๒๑.อ ัญ ญิ น ท รีย ์	การรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ที่ตนรู้	ปัญญา-โสดาปัตติผล อรหัตตมรรค	รู้นิพพานตตอกุศลไปในลำดับญาณ ปัญญาเจตสิก	นามปรมัตถ์
๒๒.อ ัญ ญ ตา วิ น ท รีย ์	การรู้แจ้งอริยสัจ ๔ สิ้นสุดแล้ว	ปัญญา-อรหัตตผล	รู้นิพพานตตอกุศลทั้ง ๑๒ ชนิดโดยสิ้นเชิง	นามปรมัตถ์

๕.๔ อินทรีย์ ๒๒ กับรูป-นามที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

๕.๔.๑ อินทรีย์ ๒๒กับรูป-นามที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

อินทรีย์ ๒๒^{๒๐} เป็นรูป - นาม ดังนี้ จักขุณทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ อิตถินทรีย์ และปริสินทรีย์ เป็นรูปชั้นร์ จัดเป็นรูป และมนินทรีย์ เป็นวิญญานชั้นร์ ส่วน สุขินทรีย์ ทุกชินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ อุปกชินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยีนทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิินทรีย์ ปัญญาิณทรีย์ อนัญญาตัญญุสสามิตินทรีย์ อัญญาิณทรีย์ และอัญญาตาวินทรีย์ เป็นสังขารชั้นร์ จัดเป็นนาม ชิวิตินทรีย์ เป็น ๒ ชั้นร์ คือ ชิวิตรูปเป็นรูปชั้นร์ ส่วนชิวิตินทรีย์ เจตสิก เป็นสังขารชั้นร์ อยู่ในฝ่ายนามธรรม จึงเป็นได้ทั้งรูป และนาม

(๑) จักขุณทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเห็น องค์ธรรม ได้แก่ จักขุปสาท หมายถึง ความเป็นใหญ่ของตา มีหน้าที่รับสี ได้แก่ จักขุปสาทรูป เป็นรูปธรรม^{๒๑}

(๒) โสตินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการได้ยิน องค์ธรรม ได้แก่ โสตปราสาท หมายถึง มีหน้าที่เอาไว้รับเสียง ได้แก่ โสตปสาทรูป เป็นรูปธรรม

(๓) ฆานินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้กลิ่น องค์ธรรม ได้แก่ ฆานปราสาท หมายถึง มีหน้าที่เอาไว้รับกลิ่น ได้แก่ ฆานปสาทรูป เป็นรูปธรรม

(๔) ชิวหินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้รส องค์ธรรม ได้แก่ ชิวหาปสาท หมายถึง ความเป็นใหญ่ในเรื่องของลิ้น มีหน้าที่รับรสต่างๆ เอาไว้ ได้แก่ ชิวหาปสาทรูป เป็นรูปธรรม

^{๒๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑๙/๑๙๗ - ๒๐๒.

^{๒๑} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๙๖.

(๕) กายินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการสัมผัส องค์ธรรม ได้แก่ กายปสาท หมายถึง ความเป็นใหญ่ในกาย มีหน้าที่รับสัมผัสต่างๆ ที่พบเจออยู่ปัจจุบัน ได้แก่ กายปสาทรูป เป็นรูปธรรม

(๖) มนินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรับอารมณ์ ได้แก่ จิตทั้งหมดที่จำแนกเป็น ๘๘ หรือ ๑๒๑ ก็ตาม หมายถึง ความเป็นใหญ่ของใจ มีหน้าที่รู้อารมณ์ ได้แก่ จิตทั้งหมด เป็นนามธรรม^{๒๒}

(๗) อิตถินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเป็นหญิง ได้แก่ อิตถิภาวรูป หมายถึง ความเป็นใหญ่ของหญิง มีหน้าที่ แสดงลักษณะกิริยาอาการต่างๆ ของหญิง ได้แก่ อิตถิภาวรูป เป็นรูปธรรม

(๘) บุริสินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเป็นชาย ได้แก่ บุริสภาวรูป หมายถึง ความเป็นใหญ่ของชาย มีหน้าที่ แสดงลักษณะอาการของผู้ชาย ได้แก่ บุริสภาวรูป เป็นรูปธรรม

(๙) ชีวิตินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรักษารูป-นาม องค์ธรรม ได้แก่ ชีวิตรูป และชีวิตินทรีย์เจตสิก หมายถึง ความเป็นใหญ่ของชีวิต มีหน้าที่ รักษา รูปนาม ได้แก่ ชีวิตรูป ชีวิตนาม เป็นทั้งรูปธรรม และนามธรรม

(๑๐) สุขินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความสุขกาย องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในสุขสหคตกายวิญญานจิต ๑ คือ สุขเวทนา หมายถึง ความเป็นใหญ่เรื่อง สุขเวทนา มีหน้าที่สบาย ได้แก่ สุขเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม

(๑๑) ทุกخينทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยทุกข์กาย องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในทุกขสหคตกายวิญญานจิต ๑ คือ ทุกขเวทนา หมายถึง ความเป็นใหญ่ทาง ทุกขเวทนา มีหน้าที่ คือ ไม่สบาย ได้แก่ ทุกขเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม

(๑๒) โสมนัสสินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความพอใจ องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในโสมนัสสหคตจิต ๖๒ คือ โสมนัสสเวทนา หมายถึง ความเป็นใหญ่ทางโสมนัสเวทนา มีหน้าที่ดีใจ ได้แก่ โสมนัสเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม

(๑๓) โทมนัสสินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยความทุกข์ใจ องค์ธรรม ได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในโทสมูลจิต ๒ คือ โทมนัสสเวทนา หมายถึง ความเป็นใหญ่ทางโทมนัสเวทนา มีหน้าที่เสียใจ ได้แก่ โทมนัสเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม

(๑๔) อุเบกخينทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการเสวยอารมณ์เป็นกลาง องค์ธรรม เวทนาเจตสิกที่ในอุเบกขาสหคตจิต ๕๕ คือ อุเบกขาเวทนา หมายถึง ความเป็นใหญ่ทาง อุเบกขาเวทนา มีหน้าที่วางเฉย ได้แก่ ไม่สุข ไม่ทุกข์ อุเบกขาเจตสิก เป็นนามธรรม

(๑๕) สัทธินทรีย์ คือ สัทธินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเชื่อต่อสิ่งที่ควรเชื่อ องค์ธรรม ได้แก่ สัทธาเจตสิกที่ในโสภณจิต ๙๑ คือ ศรัทธา หมายถึง ความเป็นใหญ่ในเรื่องของ ศรัทธา มีหน้าที่เชื่อ เลื่อมใสในสิ่งที่ควร ได้แก่ ศรัทธาเจตสิก เป็นนามธรรม

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๘.

(๑๖) วิริยินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในความเพียร ได้แก่ วิริยเจตสิกที่ในวิริยสัมปยุตตจิต ๑๐๕ คือ วิริยะ หมายถึง ความเป็นใหญ่ของวิริยะ มีหน้าที่เพียรพยายามในสิ่งที่ควร ได้แก่ วิริยเจตสิก เป็นนามธรรม

(๑๗) สตินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการระลึกชอบ ได้แก่ สติเจตสิกที่ในโสภณเจตสิก ๙๑ คือ สติ หมายถึง ความเป็นใหญ่ของสติ มีหน้าที่รู้ทันปัจจุบันหรือระลึกในสิ่งที่ควร ได้แก่ สติเจตสิก เป็นนามธรรม

(๑๘) สมาธินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการตั้งมั่นในอารมณ์อันเดียว องค์ธรรม ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิกที่ในจิต ๗๒ (เวณอวิริยจิต ๖๒ วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑) คือ สมาธิ ได้แก่ เอกัคคตา หมายถึง ความเป็นใหญ่ในเรื่องของสมาธิ มีหน้าที่ คือ ความแน่วแน่ตั้งมั่น ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก เป็นนามธรรม

(๑๙) ปัญญินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้ตามความเป็นจริง ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในญาณสัมปยุตตจิต ๔๗ หรือ ๗๙ คือ ปัญญา หมายถึง ความเป็นใหญ่ทางปัญญามีหน้าที่รู้ไตรลักษณ์ ได้แก่ ปัญญาเจตสิก (โลกียะ) เป็นนามธรรม

(๒๐) อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในโสดาปัตติมรรคจิต ๑ เป็นอินทรีย์แห่งผู้ปฏิบัติด้วยมุงรู้สัจจธรรม ได้แก่ โสดาปัตติมรรคญาณ คือ ความเป็นใหญ่ในเรื่องของโสดาปัตติมรรคญาณ มีหน้าที่เพื่อรู้พระนิพพาน เพราะเกิดแก่บุคคลผู้ปฏิบัติด้วยมุงว่า เราจักรู้มตบพ หรือว่าซึ่งสัจจธรรม ๔ ที่ยังไม่รู้ในบุพภาค คือ ก่อนโสดาปัตติมรรค เพราะมีอรรถ คือ สภาวะแห่งความเป็นอินทรีย์ใหญ่อยู่พร้อมด้วย สามารถตัดอกุศลได้ ๕ ชนิด ได้แก่ ปัญญาเจตสิก (โลกุตตระ) เป็นนามธรรม^{๒๓}

(๒๑) อัณญินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้อริยสัจ ๔ ที่เคยรู้ องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ในมรรคจิตเบื้องบน ๓ และผลจิตเบื้องต่ำ ๓ คือ ปัญญาอันรู้ ญาณ ๖ ในท่ามกลาง คือ โสดาปัตติผลญาณ ถึงอรหัตตมรรคญาณ หมายถึง ความเป็นใหญ่ของโสดาปัตติผลญาณ ถึงอรหัตตมรรคญาณ มีหน้าที่รู้พระนิพพาน รู้ชัดด้วยมรรค เพราะมีอรรถแห่งความเป็นอินทรีย์อยู่สามารถตัดอกุศลไปตามลำดับญาณ ได้แก่ ปัญญาเจตสิก (โลกุตตระ) เป็นนามธรรม

(๒๒) อัณญาตาวินทรีย์ คือ ธรรมชาติที่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ สิ้นสุดแล้ว ได้แก่ ปัญญาเจตสิกในอรหัตตผลจิต ๑ คือ อินทรีย์แห่งผู้รู้แล้ว คือ ปัญญาของพระอรหันต์ ได้แก่ อรหัตตผลญาณ หมายถึง ความเป็นใหญ่ของอรหัตตผลญาณ มีหน้าที่รู้พระนิพพาน ว่าญาณกิจในอริยสัจ ๔ สำเร็จแล้ว มีอรรถแห่งความเป็นอินทรีย์ และตัดอกุศลจิตทั้ง ๑๒ ชนิดโดยสิ้นเชิง ได้แก่ ปัญญาเจตสิก (โลกุตตระ) เป็นนามธรรม^{๒๔} ซึ่งสามารถทำเป็นตารางเพื่อให้เข้าใจได้ง่าย ดังนี้

^{๒๓} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๑๐๓.

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙-๒๑.

ตารางแสดงการจัด อินทรีย์ ๒๒ เป็น รูป - นาม

อินทรีย์ ๒๒	รูป / นาม	
	รูป	นาม
จักขุอินทรีย์	รูป	
โสตอินทรีย์	รูป	
ฆานินทรีย์	รูป	
ชีวหินทรีย์	รูป	
กายินทรีย์	รูป	
อิตถินทรีย์	รูป	
ปุริสินทรีย์	รูป	
ชีวิตินทรีย์	รูป	
มณินทรีย์		นาม
สุชินทรีย์		นาม
ทุกชินทรีย์		นาม
โสมนัสสินทรีย์		นาม
โทมนัสสินทรีย์		นาม
อุpekชินทรีย์		นาม
สัทธินทรีย์		นาม
วิริยอินทรีย์		นาม
สตินทรีย์		นาม
สมาธินทรีย์		นาม
ปัญญาอินทรีย์		นาม
อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์		นาม
อัญญินทรีย์		นาม
อัญญาตาวินทรีย์ ^{๒๕}		นาม

๕.๔.๒ อินทรีย์ ๒๒ ที่เป็นภูมิวิปัสสนาและไม่ใชภูมิวิปัสสนา

อินทรีย์ที่จะนำมาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาภาวนานั้น ต้องอินทรีย์ ๒๒ หรือ รูป-นาม ที่เป็นปัจจุบัน คือ ที่ปรากฏขึ้นเฉพาะหน้าเท่านั้น ที่เป็นอดีตหรืออนาคต เป็นอารมณ์วิปัสสนาไม่ได้ เพราะสิ่งที่เป็นอดีต และอนาคตนั้นไม่ใช่วิสัยของวิปัสสนาปัญญา ไม่สามารถพิจารณาเห็นได้

อินทรีย์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาต้องเป็นรูป-นาม ที่เป็นโลกียภูมิ คือ กามาวจรอินทรีย์ ได้แก่ จักขุอินทรีย์ โสตอินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ มณินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ และกามรูป อรูปโลกุตตรอินทรีย์ ได้แก่ ชีวิตินทรีย์ มณินทรีย์ อุpekชินทรีย์

^{๒๕} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑๙/๑๙๗ - ๒๐๒.

สัทอินทรีย์ วิริอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาอินทรีย์ ปัญญินทรีย์ กามรูปโลกุตตรอินทรีย์ ได้แก่ โสมนัส สินทรีย์

อินทรีย์ที่ไม่ใช่ภูมิวิปัสสนานั้นเป็นรูป-นาม ที่เป็นโลกุตตรภูมิ คือ โลกุตตรอินทรีย์ ได้แก่ อนัญญุตัญญูสสามิตินทรีย์ อัญญินทรีย์ อัญญาตาวินทรีย์^{๒๖}

๕.๕ อินทรีย์ ๒๒ กับไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

อินทรีย์ ๒๒ กับไตรลักษณ์^{๒๗} ในการปฏิบัติ เริ่มต้นด้วยการกำหนดรู้ธรรมในตนของตน พระพุทธเจ้าได้มีตรัสในอินทรียภาวนา มัชฌิมนิคาย อุปริปัณณาสก์ iva อินทรียภาวนา คือ การเจริญอินทรีย์ตามหลักคำสอนของพระพุทธเจ้ามี ๓ ขั้นตอน ดังนี้

(๑) ภาวเห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องโผฏฐัพพะ รู้แจ้งอัมมารมณแล้ว ความชอบใจหรือไม่ชอบใจเกิดขึ้น ก็รู้ชัดว่าเกิดจากเหตุปัจจัยจึงมีอุเบกขาวางเฉย จนความชอบใจและไม่ชอบใจเหล่านั้นดับไป

(๒) พระเสขะผู้ปฏิบัติตามข้อ ๑ ย่อมเบื่อหน่าย รังเกียจความชอบใจ และไม่ชอบใจนั้น

(๓) เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมสามารถกำหนดรู้ว่าสิ่งไหนปฏิกุศล สิ่งไหนไม่ปฏิกุศล เป็นต้น แล้วมีอุเบกขามีสติสัมปชัญญะก็จะชื่อว่า เป็นพระอริยะผู้อบรมอินทรีย์แล้ว^{๒๘}

อินทรีย์ ๒๒ กับไตรลักษณ์ การกำหนดอินทรีย์ ๒๒ เข้าสู่ไตรลักษณ์ ดังนี้

(๑) จักขุอินทรีย์ คือ รับสี ได้แก่ จักขุปสาทรูป เป็นรูปธรรม จักขุปสาท เป็นสุขุมรูป ความสำคัญ คือ จักขุปสาทเป็นวัตถุที่เกิดแห่งจักขุวิญญาน และเป็นให้ให้เห็นรูป มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๒) โสตินทรีย์^{๒๙} มีหน้าที่รับเสียง ได้แก่ โสตปสาทรูป เป็นรูปธรรม โสตปสาท เป็นสุขุมรูป ความสำคัญ คือ เป็นวัตถุที่เกิดแห่งโสตวิญญาน รับเสียงทั้งปวง มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๓) ฆานินทรีย์ มีหน้าที่รับกลิ่น ได้แก่ ฆานปสาทรูป เป็นรูปธรรม ฆานปสาท เป็นสุขุมรูป ความสำคัญ คือ เป็นวัตถุที่เกิดแห่งฆานวิญญาน รับกลิ่นทั้งปวง มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๔) ชิวหินทรีย์ มีหน้าที่รับรส ได้แก่ ชิวหาปสาทรูป เป็นรูปธรรม ชิวหาปสาทเป็นสุขุมรูป สำคัญ คือ เป็นวัตถุที่เกิดแห่งชิวหาวิญญานให้ได้รับรสทั้งปวง มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๕) กายินทรีย์ มีหน้าที่รับสัมผัส ได้แก่ กายปสาทรูป เป็นรูปธรรม กายปสาทเป็นสุขุมรูป ความสำคัญ คือ เป็นที่เกิดแห่งกายวิญญานให้ได้รับสัมผัสทั้งปวง มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็น

^{๒๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑๙/๑๙๗-๒๐๒.

^{๒๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๕๔-๓๕๖.

^{๒๘} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๕๓-๔๖๓/๕๐๔-๕๑๐.

^{๒๙} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๐/๒๐๑.

อนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๖) มนินทรีย์ มีหน้าที่รู้อารมณ์ ได้แก่ จิตทั้งหมด เป็นนามธรรม มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไป เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๗) อิตถินทรีย์ มีหน้าที่แสดงลักษณะของความเป็นหญิง เครื่องหมายรู้ว่าหญิง กิริยาหญิง อาการหญิง สภาพหญิง ภาวะหญิง ได้แก่ อิตถิภาวะรูป เป็นรูปธรรม มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไป เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๘) ปุริสินทรีย์ มีหน้าที่แสดงลักษณะของทรวงทรงชาย เครื่องหมายรู้ว่าชาย กิริยาชาย อาการชาย ภาวะของชาย ได้แก่ ปุริสภาวะรูป เป็นรูปธรรม มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๙) ชีวิตินทรีย์ ได้แก่ ชีวิตรูป มีหน้าที่รักษารูป และนาม มี ๒ ประการ คือ รูปชีวิตินทรีย์ และอรูปชีวิตินทรีย์

๑) รูปชีวิตินทรีย์ คือ อายุ การดำรงอยู่ การเป็นอยู่ กิริยาที่เป็นอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ ชีวิตินทรีย์ คือ ชีวิตของรูปธรรม ได้แก่ อากาศ ๓๒ ที่ประชุมรวมกัน เมื่อเรียก แต่ละอย่างๆ ก็มีชื่อต่างกัน เช่น ผม เล็บ ฟัน เป็นต้น ถ้าจัดเป็นหมวดๆ เรียกว่า ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ เมื่อธาตุทั้ง ๔ ประชุมกันเข้าเป็นหนึ่งเดียว เรียกว่า รูปชีวิตินทรีย์

๒) อรูปชีวิตินทรีย์ คือ อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ ชีวิตินทรีย์ คือ ชีวิตของนามธรรมนั้นๆ

องค์ธรรม ได้แก่ จิต และเจตสิก มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๑๐) สุขินทรีย์^{๓๐} มีหน้าที่สบาย คือ ความสบายกาย ความสุขกาย ความเสวยอารมณ์ที่สบาย เป็นสุขอันเกิดแต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่กายสัมผัส องค์ธรรม ได้แก่ สุขเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๑๑) ทุกخينทรีย์ มีหน้าที่ไม่สบาย คือ ความไม่สบายกาย ความทุกข์กาย ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายสัมผัส องค์ธรรม ได้แก่ ทุกขเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๑๒) โสมนัสสินทรีย์ มีหน้าที่ดีใจ คือ ความสบายใจ ความสุขใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบาย เป็นสุขอันเกิดแต่เจตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจตสัมผัส องค์ธรรม ได้แก่ โสมนัสเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๑๓) โทมนัสสินทรีย์ มีหน้าที่เสียใจ คือ ความไม่สบายใจ ความทุกข์ใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย เป็นทุกข์อันเกิดแต่เจตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย เป็นทุกข์อันเกิดแต่เจตสัมผัส องค์ธรรม ได้แก่ โทมนัสเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไป เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

^{๓๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๐/๒๐๑.

(๑๔) อุpekขินทรีย์ มีหน้าที่วางเฉย คือ ความสบายใจก็ไม่ไข้ ความไม่สบายใจก็ไม่ไข้ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส องค์ธรรม ได้แก่ อุเบกขาเวทนาเจตสิก เป็นนามธรรม มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไป เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๑๕) สัทธินทรีย์ คือ ศรัทธา กิริยาที่เชื่อ ความปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง องค์ธรรม ได้แก่ สัทธาเจตสิก เป็นนามธรรม มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๑๖) วิริยินทรีย์ คือ การปรารถนาความเพียรทางใจ ความพยายาม ความอุตสาหะ ความเข้มแข็ง ความก้าวไปอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความประคับประคองระงับ องค์ธรรม ได้แก่ วิริยเจตสิก เป็นนามธรรม มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๑๗) สตินทรีย์ คือ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลื่อนลอย ความไม่ลืมสติ อินทรีย์ คือ สติ สติผละ องค์ธรรม ได้แก่ สติเจตสิก เป็นนามธรรม มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๑๘) สมาธินทรีย์ คือ ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบอินทรีย์ คือ สมาธิ สมาธิผละ องค์ธรรม ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก เป็นนามธรรม มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๑๙) ปัญญินทรีย์ มีหน้าที่ คือ กิริยาที่รู้ชัด ความศึกษา ความเลือกสรร ฯลฯ ความไม่หลง ความศึกษาธรรม สัมมาทิฏฐิ องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก (โลกีย์) เป็นนามธรรม มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา เป็นการเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา^{๓๑}

(๒๐) อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์ มีหน้าที่ คือ กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความศึกษาธรรม สัมมาทิฏฐิ ัมมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค เพื่อรู้ธรรมที่ยังไม่เคยรู้ เพื่อเห็นธรรมที่ยังไม่เคยเห็น เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่เคยบรรลุ เพื่อทราบธรรมที่ยังไม่เคยทราบ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยัง ไม่เคยทำให้แจ้งนั้นๆ หรือรู้พระนิพพาน ต่อกุศลได้ ๕ ชนิด องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก (โลกุตตระ) เป็นนามธรรม

(๒๑) อัญญินทรีย์ คือ กิริยาที่รู้ชัด ความไม่หลง ความศึกษาธรรม สัมมาทิฏฐิ ัมมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค เพื่อรู้ธรรมที่รู้แล้ว เพื่อเห็นธรรมที่เห็นแล้ว เพื่อบรรลุธรรมที่บรรลุแล้ว เพื่อทราบธรรมที่ทราบแล้ว เพื่อทำให้แจ้งธรรม ที่ทำให้แจ้งแล้วนั้นๆ หรือรู้พระนิพพาน ต่อกุศลตามลำดับญาณ องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก (โลกุตตระ) เป็นนามธรรม

(๒๒) อัญญาตาวินทรีย์^{๓๒} คือ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความไม่หลง ความศึกษาธรรม สัมมาทิฏฐิ ัมมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค เพื่อรู้ธรรมที่รู้แล้ว เพื่อเห็นธรรมที่เห็นแล้ว

^{๓๑} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๙๔ - ๓๙๖.

^{๓๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๐/๒๐๑.

เพื่อบรรลุธรรมที่บรรลุแล้ว เพื่อทราบธรรมที่ทราบแล้ว เพื่อแจ้งธรรมที่แจ้งแล้วหรือรู้พระนิพพาน ตัด
อกุศลได้ ๑๒ ชนิดทั้งโดยสิ้นเชิง องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก (โลกุตตระ) เป็นนามธรรม

๕.๖ สรุปท้ายบท

อินทรีย์ ๒๒ ซึ่งเป็นวิปัสสนาภูมิจึงมีลักษณะคล้ายประมวลรวมเรื่องของชั้นธัมม อายตนะ
ธาตุ มาอยู่ในนี้ด้วยกัน แต่มีองค์ประกอบหลายกลุ่มที่จัดเข้าเป็นหมวดกันได้ และมีลักษณะเป็นเรื่อง
พื้นฐานจนกระทั่งถึงขั้นอรหัตตผล ซึ่งเป็นสิ่งที่น่าสนใจเกี่ยวกับความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน อินทรีย์
๒๒ ที่เป็นภูมิวิปัสสนา และไม่ใช่วิปัสสนา อินทรีย์ที่จะนำมาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาภาวนาต้อง
เอาอินทรีย์ ๒๒ หรือรูป-นาม ที่เป็นปัจจุบัน คือ ที่ปรากฏขึ้นเฉพาะหน้าเท่านั้นที่เป็นอดีตหรืออนาคต
ใช้เป็นอารมณ์วิปัสสนาไม่ได้ เพราะสิ่งที่เป็นอดีต และอนาคตนั้นไม่ใช่วิสัยของวิปัสสนาปัญญา ไม่
สามารถพิจารณาเห็นได้

๕.๗ คำถามท้ายบท

๑. จงบอกอินทรีย์ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามีเท่าไร อะไรบ้าง
๒. จงอธิบายความหมายของอินทรีย์ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามาโดยสังเขป
๓. จงอธิบายอินทรีย์ ๒๒ กับกับรูป-นาม ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามาโดยสังเขป
๔. จงอธิบายอินทรีย์ กับไตรลักษณ์ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามาโดยสังเขป

๕.๘ เอกสารอ้างอิง

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปี ๒๕๐๐. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____. อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๙.

_____. ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๙.

_____. ปกรณ์วิเสสบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๙.

ฉันทนา อุตสาหลักษณ์. พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนรัชการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒.

พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี). วิปัสสนาภูมิ. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๘.

พระธรรมธีรราชมหามุนี. วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์อมรินทร์ พรินติ้ง กรุ๊ป, ๒๕๓๒

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๓๐. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๘.

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๓ และปริเฉทที่ ๗. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธ, ๒๕๕๐.

บทที่ ๖
ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

พระมหาชิต ฐานชิต, ดร.

ป.ธ.๗, ศน.บ. (การศึกษา), M.A. (Sanskrit), Ph.D. (Vedic Studies)

วัตถุประสงค์ประจำบท

- เพื่อให้นิสิตสามารถบอกเนื้อหาสาระสำคัญของปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาได้โดยสังเขป
- เพื่อให้นิสิตสามารถอธิบายเรื่องปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาได้โดยสังเขป
- เพื่อให้นิสิตสามารถวิเคราะห์หลักปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาที่กำหนดให้อธิบายเพิ่มเติมได้โดยสังเขป

ขอบข่ายเนื้อหาวิชา

- ๖.๑ ความนำ
- ๖.๒ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา
- ๖.๓ ความสัมพันธ์ของปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา
- ๖.๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ กับรูป-นามที่เป็นภูมิของวิปัสสนา
- ๖.๕ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ กับไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา
- ๖.๖ สรูปทัยบพ
- ๖.๗ คำถามทัยบพ
- ๖.๘ เอกสารอ้างอิง

๖.๑ ความนำ

ปฏิจจสมุปปาตที่พระพุทธองค์ตรัสไว้จะเห็นได้ว่ามีหลักฐานที่ชัดเจนในพระไตรปิฎก อย่างไรก็ตาม การศึกษาหลักปฏิจจสมุปปาตในฐานะอิทัปปัจจยตานั้น แสดงความจริงตามกระแสแห่งเหตุปัจจัย มีสภาวะเกิดขึ้น ดำรงอยู่ และดับไป มีความสำคัญเพื่อแสดงกระบวนการสภาวะธรรมหลักอิทัปปัจจยต

ปฏิจจสมุปปาต^๑ เป็นหลักธรรมที่สำคัญในทางพระพุทธศาสนา เพราะเป็นหลักธรรมที่กล่าวถึงกระบวนการของธรรมชาติที่เกิดขึ้น และดับไป อย่างมีเหตุปัจจัยที่ส่งเสริมกันและกัน จะเกิดขึ้น และดับไปเรื่อยๆ หรือโดยบังเอิญไม่ได้ แต่เป็นหลักที่มีอยู่โดยธรรมชาติ พระพุทธเจ้าเป็นแต่เพียงผู้ค้นพบ แล้วทรงนำมาแสดงเปิดเผยแก่สาวกของพระองค์ การแสดงปฏิจจสมุปปาตเพื่อให้เห็นตามความเป็นจริงของสภาวะธรรมว่า เป็นไปเพราะเหตุปัจจัย จะได้มีใครมาดลบันดาลให้เป็นไปก็หาไม่ ทั้งนี้เพื่อจะได้ละความเห็นผิดว่ามีอัตตา สักกายทิฏฐิ เป็นต้น ส่วนกระบวนการเกิดและดับ วงจรปฏิจจสมุปปาตแบ่งออกเป็น

(๑) ปฏิจจสมุปปาต คือ การเกิดขึ้นร่วมกันของธรรม ๑๒ ประการ คือ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะ

(๒) ความสัมพันธ์ของปฏิจจสมุปปาต มีทั้งสายเกิด และสายดับ โดยสายเกิดนั้น อวิชชาทำให้เกิดสังขาร สังขารทำให้เกิดวิญญาณ วิญญาณทำให้เกิดนามรูป นามรูปทำให้เกิดสฬายตนะ สฬายตนะทำให้เกิดผัสสะ ผัสสะทำให้เกิดเวทนา เวทนาทำให้เกิดตัณหา ตัณหาทำให้เกิดอุปาทาน อุปาทานทำให้เกิดภพ ภพทำให้เกิดชาติ ชาติทำให้เกิดชรามรณะ ส่วนสายดับก็ดับย้อนกลับ

(๓) ปฏิจจสมุปปาต สามารถจัดเข้าในวงจรของวัฏฏะได้ดังนี้ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน จัดเป็นกิเลสวัฏฏะ สังขาร และภพ เป็นกรรมวัฏฏะ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ภพชาติ ชรามรณะ เป็นวิปากวัฏฏะ กระบวนการดับอวิชชา เริ่มตั้งแต่ อวิชชา จนถึงชรามรณะ

๖.๒ ปฏิจจสมุปปาต ๑๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

๖.๒.๑ ความหมายของปฏิจจสมุปปาต

การศึกษาหลักปฏิจจสมุปปาตให้เกิดความเข้าใจได้ถูกต้องนั้น จำเป็นต้องศึกษาคำจำกัดความและความหมายขององค์ประกอบแต่ละหัวข้อให้รู้ชัดเจนเสียก่อน เพื่อจะได้ไม่เข้าใจผิดในเรื่องกระบวนการที่เกิดขึ้นและดับไปของสรรพสิ่ง จนทำให้หลักพุทธธรรมถูกทำลายและไร้ค่า

ปฏิจจสมุปปาต มาจากคำบาลีว่า “ปฏิจจสมุปปาต” ซึ่งประกอบด้วยคำ ปฏิจจ กับ คำว่า สมุปปาต ปฏิจจ แปลว่า อาศัย สมุปปาต (แยกเป็น สัม + รวณ + อุปปาต เกิดขึ้น) แปลว่า การเกิดขึ้นร่วมกัน^๒ เมื่อรวมคำทั้ง ๒ เข้าด้วยกัน จึงแปลได้ว่า การเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัยกันการเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัยกันนี้คือ การเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัยกันของอวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะธรรม ๑๒ ประการนี้ต่างเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัย

^๑ วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๑.

^๒ อธิวัตร บำเพ็ญบุญบารมี, “หลักปฏิบัติพิจารณาปฏิจจสมุปปาต”, (โครงการธรรมศึกษาวิจัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๕.

กันเกิดขึ้น ไม่ใช่ต่างฝ่ายต่างเกิดด้วยตัวเองโดดๆ ซึ่งปฏิจจสมุปบาทที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ก็ทรงมุ่งหมายที่จะทรงแสดงถึง ภาวะที่ต่างฝ่ายต่างเป็นปัจจัยให้กันและกันเกิดขึ้น ดังจะเห็นได้จากพระพุทธานุชาตที่ตรัสไว้ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ปฏิจจสมุปบาทคืออะไร คือ การที่อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป และนามรูปเป็นปัจจัยให้เกิดสฬายตนะ สฬายตนะเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ ผัสสะเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน อุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพ ภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดชรามรณะ”^๓

จากนั้นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสถึงผลที่เกิดจากการที่ธรรมทั้งหลายได้อาศัยกันเกิดขึ้น “โสภปริเทวทุกขโทมนัสและอุปายาส ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วย”

ในปัจจยสูตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสว่า พระตถาคตทั้งหลายเสด็จอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่เสด็จอุบัติขึ้นก็ตาม ธาตุอันนั้นคือ ัมมฉฐิตี ัมมณิยาม อิทัปปัจจย ก็ยังดำรงอยู่ พระตถาคตย่อมตรัสรู้ย่อมตรัสรู้ทั่วถึงธาตุอันนั้น ครั้นแล้วย่อมตรัสบอก ทรงแสดงบัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก กระทำให้ตื่น และตรัสว่า ท่านทั้งหลาย จงดูดังนี้ “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร ภิกษุทั้งหลาย ความจริงแท้ ความไม่คลาดเคลื่อน ความไม่เป็นอย่างอื่น มูลเหตุอันแน่นอนในธาตุอันนั้น ดังพรรณนามาฉะนี้แล เราเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท”^๔

จากพุทธานุชาตนี้สรุปได้ว่า ปฏิจจสมุปบาท นี้มีชื่อเรียกอื่นๆ ได้อีก ดังนี้ คือ

๑. ัมมฉฐิตตา หรือ ัมมฉฐิตี แปลว่า ความดำรงอยู่แห่งธรรม
๒. ัมมณิยามตา หรือ ัมมณิยาม แปลว่า ความแน่นอนแห่งธรรม ความแน่นอนตามธรรม
๓. อิทัปปัจจยตา แปลว่า ความมีสิ่งนี้เป็นปัจจัย
๔. ตถตา แปลว่า ความเป็นเช่นนั้นเอง
๕. อวิตถตา แปลว่า ความไม่ผิดจากความเป็นเช่นนั้น
๖. อนัญญถตา แปลว่า ความไม่เป็นอย่างอื่น
๗. ปัจจยการ แปลว่า อากาโรแห่งปัจจัย^๕

นอกจากนี้ในกัจจानโคตตสูตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสว่า “กัจจานะ ส่วนสุดข้อที่ ๑ นี้ว่า สิ่งทั้งปวงมีอยู่ ส่วนสุดข้อที่ ๒ นี้ว่า สิ่งทั้งปวงไม่มี ตถาคตแสดงธรรมโดยสายกลางไม่เข้าไปใกล้ส่วนสุดทั้งสองนั้นว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารเพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ... ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ เพราะอวิชชานั้นแหละดับ ด้วยการสำรอกโดยไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ... ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้”^๖

^๓ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๒.

^๔ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๗/๕๒.

^๕ บรรจบ บรรณรุจิ, กระบวนธรรมเพื่อความเข้าใจชีวิตปฏิจจสมุปบาท, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๓๕), หน้า ๔.

^๖ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๔๔/๗๓.

จากพุทธพจน์นี้ทำให้ทราบว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสถึงสุดโต่ง ๒ ส่วน ส่วนแรกจัดเป็นสัสสตทิฏฐิ เพราะเห็นว่าสิ่งทั้งปวงมีอยู่ตลอดกาล ส่วนที่ ๒ จัดเป็นอุจเฉททิฏฐิ เพราะเห็นว่าสิ่งทั้งปวงไม่มีอยู่ตลอดกาล ทิฏฐิทั้ง ๒ นี้เป็นมิจฉาทิฏฐิ คือ ความเห็นผิด

คำว่า สิ่งทั้งปวง ในที่นี้ก็คือ นามรูปนั่นเอง ซึ่งฝ่ายที่เป็นสัสสตทิฏฐิก็มีความเห็นว่า เป็นของเที่ยงแท้ ยั่งยืน จึงมีอยู่ตลอดไป ฝ่ายที่เป็นอุจเฉททิฏฐิก็มีความเห็นว่า เป็นของไม่เที่ยงแท้ ไม่ยั่งยืน จึงถือว่ามิได้อยู่ตลอดไปขาดสูญได้ เพื่อให้พ้นจากความเห็นสุดโต่งทั้ง ๒ นี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงทรงแสดงธรรมสายกลางให้พิจารณาว่า สิ่งทั้งปวงคือ นามรูปนั้นจะมีหรือไม่มีขึ้นอยู่กับปัจจัยต่างๆ เป็นสำคัญ กล่าวคือ หากมีปัจจัยอยู่ สิ่งทั้งปวงก็ยังคงมีอยู่ หากไม่มีปัจจัย สิ่งทั้งปวงก็ไม่มี ด้วยเหตุนี้จึงมีผู้เรียกปฏิจจนุปบาทว่า มัชฌิมนธัมมเทสนา คือ ธรรมเทศนาทางสายกลาง^๗

๖.๒.๒ องค์แห่งปฏิจจนุปบาท

ปฏิจจนุปบาท มีองค์ประกอบซึ่งเป็นหลักการสำคัญทั้งหมด ๑๒ ข้อ แต่ละข้อมีประเด็นควรศึกษาให้ทราบไว้เป็นเบื้องต้น ดังนี้

(๑) อวิชชา^๘ หมายถึง ความไม่รู้ ตรงข้ามกับวิชา ความไม่รู้ในที่นี้คือ ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย (เหตุเกิดแห่งทุกข์) ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ (ความดับแห่งทุกข์) ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งทุกข์)

(๒) สังขาร^๙ หมายถึง สิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง ความจงใจที่ประกอบด้วยเจตนาอันแสดงออกทางกาย เรียกว่า กายสังขาร (สภาวะที่ปรุงแต่งกาย) แสดงออกทางวาจา เรียกว่า วจีสังขาร (สภาวะที่ปรุงแต่งวาจา) แสดงออกทางใจ เรียกว่า จิตตสังขาร (สภาวะที่ปรุงแต่งใจ)

ความคิดที่ปรุงแต่งเกิดขึ้นนี้อาจจะมีทั้งที่เป็นส่วนดี เป็นบุญ เรียกว่า ปุญญาภิสังขาร ส่วนที่ไม่ดี เป็นบาป เรียกว่า อปุญญาภิสังขาร ความคิดที่ปรุงแต่งจิตอันมั่นคงของผู้ที่ได้บรรลุอุปสมาสภาติ เรียกว่า อาเนชญาภิสังขาร ซึ่งความคิดที่ปรุงแต่งกายสังขารและวจีสังขาร เป็นปุญญาภิสังขาร และอปุญญาภิสังขาร แต่ในจิตตสังขารเป็นสังขารได้ทั้ง ๓ ประการ

(๓) วิญญาณ หมายถึง ความรู้แจ้งอารมณ์ต่างๆ อันได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกาย และสัมผัสทางใจ ตามติดให้เกิดการรับรู้ต่างๆ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ มี ๖ ประการ คือ

- ๑) จักขุวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา)
- ๒) โสทวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางหู)
- ๓) ฆานวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก)
- ๔) ชิวหาวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น)
- ๕) กายวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางกาย)
- ๖) มโนวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางใจ)^{๑๐}

^๗ บรรจบ บรรณรุจิ, กระบวนธรรมเพื่อความเข้าใจชีวิตปฏิจจนุปบาท, หน้า ๙.

^๘ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, ๒๕๕๔), หน้า ๕๒๐.

^๙ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๑๑.

^{๑๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๑/๙๖, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๗.

ในวงจรปฏิจสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติ มีปรากฏในคัมภีร์อิทธิธรรมและคัมภีร์อรรถกถารุ่นหลัง เช่น วิสุทธิมรรค แบ่งวิญญานออกเป็น ๒ ชนิด คือ วิถีวิญญาน ได้แก่ วิญญาน ๖ ซึ่งเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ปวัตติวิญญาน และวิญญานอีกชนิดหนึ่ง ทำหน้าที่เชื่อมต่อ ภพ เรียกว่า ปฏิสนธิวิญญาน^{๑๑}

(๔) นามรูป คือ นามธรรม ๕ อย่าง ได้แก่

๑) เวทนา (ความเสวยอารมณ์)

๒) สัญญา (ความจำได้หมายรู้)

๓) เจตนา (ความตั้งใจ)

๔) ผัสสะ (ความกระทบหรือสัมผัส)

๕) มนสิการ (ความกระทำไว้ในใจ) หรือนามชั้น ๓ คือ เวทนาชั้น สัญญาชั้น

สังขารชั้น (เจตนา ผัสสะ มนสิการ จัดเป็น สังขารชั้น)

รูป ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป (อุปาทายรูป) ๒๔ และมหาภูตรูป ๔ คือ ธาตุ ๔^{๑๒} ได้แก่

๑) ปฐวีธาตุ คือ ธาตุดิน มีลักษณะแข็งแน่น

๒) อาโปธาตุ คือ ธาตุน้ำ มีลักษณะเหลว

๓) เตโชธาตุ คือ ธาตุไฟ มีลักษณะร้อน

๔) วาโยธาตุ คือ ธาตุลมมีลักษณะพัดไปมา

(๕) สหายนะ คือ แดนติดต่อกัน ๖ แดน ดังนี้

๑) จักขวยตนะ (อายตนะคือตา)

๒) โสตายตนะ (อายตนะคือหู)

๓) ฆานายตนะ (อายตนะคือจมูก)

๔) ชิวหายตนะ (อายตนะคือลิ้น)

๕) กายายตนะ (อายตนะคือกาย)

๖) มนายตนะ (อายตนะคือใจ)^{๑๓}

ที่ต่อ ๖ อย่างนี้ เรียกว่า อายตนะภายใน เพื่อต่อกับอายตนะภายนอก ๖ คือ ตาต่อกับรูป หูต่อกับเสียง จมูกต่อกับกลิ่น ลิ้นต่อกับรส กายต่อกับสัมผัส ใจต่อกับธรรมารมณ์

(๖) ผัสสะ คือ ความถูกต้องหรือกระทบ หมายถึง อากาโรที่จิตหรือวิญญานถูกต้องหรือกระทบกับอารมณ์คือสิ่งเร้าแล้วเป็นปัจจัยให้เกิดความรู้สึกเป็นสุขเป็นทุกข์หรือเฉยๆ ผัสสะมี ๖ อย่าง คือ

๑) จักขุสัมผัส (ความกระทบทางตา)

๒) โสตสัมผัส (ความกระทบทางหู)

๓) ฆานสัมผัส (ความกระทบทางจมูก)

๔) ชิวหาสัมผัส (ความกระทบทางลิ้น)

^{๑๑} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๗/๔๘๗.

^{๑๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๐/๙๕

^{๑๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๙/๙๔, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๖-๗.

๕) กายสัมผัส (ความกระทบทางกาย)

๖) มโนสัมผัส (ความกระทบทางใจ)^{๑๔}

ความสัมผัส ๓ อย่างนี้ จะต้องมิตถธรรม ๓ อย่างมาประจวบกัน เช่น จักขุสัมผัสจะต้อง มี จักขุปสาท รูป และจักขุวิญญาณ มาประจวบกัน ถ้าเป็นแต่เพียงจักขุปสาทกระทบกับรูปเฉยๆ ยังไม่ เกิดจักขุวิญญาณ ก็ยังไม่เป็นผัสสะ ผัสสะอื่นๆ ก็ทำนองเดียวกัน

(๗) เวทนา หมายถึง ความเสวยอารมณ์ คือ ความรู้สึกเป็นสุขเป็นทุกข์ หรือรู้สึกเฉยๆ การเสวยอารมณ์นี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากผัสสะ เมื่อองค์ทั้ง ๓ มาประจวบกัน จึงเกิดผัสสะ ต่อจาก ผัสสะก็เกิดเวทนา คือ การเสวยอารมณ์ที่ต่อจากสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เวณาดังกล่าว นั้นมี ๖ ประการตามแดนที่เกิด คือ

- ๑) จักขุสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางตา)
- ๒) โสตสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางหู)
- ๓) ฆานสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางจมูก)
- ๔) ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางลิ้น)
- ๕) กายสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางกาย)
- ๖) มโนสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางใจ)^{๑๕}

ว่าโดยลักษณะเวทนามี ๕ คือ

- ๑) ความรู้สึกเป็นสุขทางกาย (สุขเวทนา)
- ๒) ความรู้สึกเป็นสุขทางใจ (โสมนัสเวทนา)
- ๓) ความรู้สึกเป็นทุกข์ทางกาย (ทุกขเวทนา)
- ๔) ความรู้สึกเป็นทุกข์ทางใจ (โทมนัสเวทนา)
- ๕) ความรู้สึกเฉยๆ คือ รู้สึกเป็นกลางๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์ (อุเบกขาเวทนา)

เมื่อกล่าวโดยสรุปลแล้ว เวทนามี ๒ อย่าง คือ เวทนาทางกายและเวทนาทางใจ

(๘) ตัณหา คือ ความทะยานอยาก เมื่อแบ่งตามแดนที่เกิดแล้ว มี ๖ ประการ คือ

- ๑) รูปตัณหา (ความทะยานอยากได้ในรูป)
- ๒) สัทตตัณหา (ความทะยานอยากได้ในเสียง)
- ๓) คันธตัณหา (ความทะยานอยากได้ในกลิ่น)
- ๔) รสตัณหา (ความทะยานอยากได้ในรส)
- ๕) โภกฐัปปตัณหา (ความทะยานอยากได้ในโภกฐัปปะ)
- ๖) อัมมตัณหา (ความทะยานอยากได้ในธรรมารมณ์)^{๑๖}

เมื่อว่าโดยอาการที่เกิด แบ่งเป็น ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา

(๙) อุปาทาน คือ ความยึดมั่นถือมั่นในเวทนาที่ชอบหรือชัง จนเกิดความหลงติด มี ๔ ประการ คือ

- ๑) กามุปาทาน ความยึดมั่นในกาม

^{๑๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๘/๙๓, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๖.

^{๑๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๗/๙๒, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๖.

^{๑๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๖/๙๑, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๕.

๒) ทิฏฐุปาทาน ความยึดมั่นในทิฏฐิ เช่น ยึดมั่นในความเห็นว่าบุญไม่มี บาปไม่มี
 ๓) สีสัพพตูปาทาน ความยึดมั่นในศีลพรต ในข้อวัตรปฏิบัติของตน
 ๔) อัตตวาทุปาทาน ความยึดมั่นในวาทะว่ามีอัตตา คือ ถือว่าฉันท์ ๕ มีอัตตา
 เป็น ตัวตน เทียงแท้ เป็นต้น^{๑๗}

(๑๐) ภพ แปลว่า ความมีความเป็น ในที่นี้หมายถึง ภาวะแห่งชีวิต คือ ความมีฉันท์หรือมี
 นามรูป เพราะชีวิตต้องตกอยู่ในภพทั้ง ๓ อย่างใดอย่างหนึ่งเสมอ คือ

- ๑) กามภพ ภพที่เป็นกามาวจร
- ๒) รูปภพ ภพที่เป็นรูปาวจร
- ๓) อรูปภพ ภพที่เป็นอรูปาวจร^{๑๘}

นอกจากนี้ในอภิธรรม ยังกล่าวถึงอุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดกรรมภพ และอุปัตติภพ

กรรมภพ แปลว่า ภพคือกรรม ได้แก่ เจตนาและธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนา มีอภิขมา
 (ความละโมภ) เป็นต้น อันได้แก่ ปุณฺณยาสังขาร อปุณฺณยาสังขาร อาเนญยาสังขาร หรือจะกล่าวให้
 ง่ายก็คือ กรรมภพนั้น ได้แก่ กุศลกรรม และอกุศลกรรม อันจะนำไปสู่กามภพ รูปภพ อรูปภพ

อุปัตติภพ แปลว่า ภพคือภาวะที่เกิดขึ้น ปรากฏขึ้น ได้แก่ อุปาทานฉันท์ ซึ่งก็หมายถึง
 ภพทั้ง ๓ นั้นเอง

(๑๑) ชาติ คือ ความเกิด ว่าโดยสมมติได้แก่ความเกิดของสัตว์ โดยปรมาตถ์ ได้แก่ ความ
 ปรากฏแห่งฉันท์ หรือความเกิดขึ้นครั้งแรกของฉันท์ สรุปลแล้วชาติในที่นี้มีความหมายได้ ๒ นัย คือ
 หมายถึงการเกิดของฉันท์ ๕ ในแต่ละขณะจิต คือการเกิดปรากฏของอุปัตติภพใหม่ ได้แก่ รูป เวทนา
 สัญญา สังขาร วิญญาน ซึ่งถือว่าเป็นวิบาก หลังจากกรรมภพ คือ การทำความดีความชั่วสิ้นสุดลง
 การเกิดแบบนี้ปรากฏขึ้นในทุกขณะจิต ภาษาอภิธรรม เรียกว่า อุปาทะ และหมายถึงการเกิดของ
 ฉันท์ ๕ ในแต่ละภพแต่ละชาติ ได้แก่ การเกิดปรากฏเป็นตัวตนมีรูปร่างในภพภูมิต่างๆ เช่น เกิดเป็น
 มนุษย์ เกิดเป็นเทวดา เกิดเป็นพรหม เกิดเป็นสัตว์เดรัจฉาน ทั้งนี้แล้วแต่ผลของกรรม มีอายุยืนบ้าง
 สั้นบ้าง การเกิดแบบนี้ ภาษาอภิธรรม เรียกว่า ปฏิสนธิ

(๑๒) ชราและมรณะ ชรา คือ ความแก่ ความเฒ่า ความคร่ำคร่าของสัตว์ มีอาการที่
 ปรากฏ เช่น ฟันหลุด ผมหงอก หนังเหี่ยวยุ่น หย่อนยาน อายุและกำลังวังชาลดน้อยถอยลง^{๑๙}
 แบ่งเป็น ๒ อย่าง คือ ความเสื่อมโทรมของฉันท์ ๕ ในแต่ละขณะจิต และความเสื่อมโทรมของฉันท์ ๕
 ในแต่ละภพแต่ละชาติ

ความเสื่อมโทรมของฉันท์ ๕ ในแต่ละขณะจิต หมายถึง ความตั้งอยู่ได้ชั่วขณะหนึ่งของอุป
 ปัตติภพใหม่หลังจากการเกิดปรากฏ แล้วก่อนที่จะดับ กล่าวคือ ในแต่ละขณะจิต ฉันท์ ๕ เมื่อปรากฏ
 แล้วก็จะคงอยู่ได้ชั่วแวบหนึ่งแล้วก็จะดับลง ขณะที่คงอยู่ อภิธรรมเรียกว่า ลูติ แต่ก็เชื่อว่าคงที่อยู่
 อย่างนั้น มีความเสื่อมโทรมอันเป็นตัวแปรนำไปสู่ความแตกดับกำกับแทรกซ้อนอยู่ด้วย

^{๑๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๖/๙๑, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๕.

^{๑๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๔/๘๙, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๕.

^{๑๙} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๔.

ความเสื่อมโทรมของชั้น ๕ ในแต่ละภพแต่ละชาติ หมายถึง ความแก่ของรูปที่ปรากฏ ออกมาในลักษณะ อวัยวะหย่อนยาน หนังเหี่ยวยุ่น หูตาฝ้าฟาง ความแก่ของเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณที่ปรากฏออกมาในลักษณะ การรับรู้ต่างๆ ไม่ชัดเจน ความจำเสื่อม ความคิดไม่แจ่มชัด

มรณะ คือ ความจุติ ความเคลื่อนไป ความทำลายไป ความหายไป ความตาย ความแตก แห่งชั้น ความทอดทิ้งร่างกาย^{๒๐}

ความแตกทำลายของชั้น ๕ ซึ่งมี ๒ อย่าง คือ ความแตกดับของชั้น ๕ ในแต่ละขณะจิต และความแตกดับของชั้น ๕ ในแต่ละภพแต่ละชาติ ความแตกดับในแต่ละขณะจิต หมายถึง ความแตกดับของอุปปีติภพใหม่หลังจากเกิดขึ้น และตั้งอยู่แล้วชั่วระยะเวลาหนึ่ง ซึ่งภาษาอภิธรรม เรียกว่า ภังคะ ความแตกดับของชั้น ๕ ในแต่ละภพแต่ละชาติ หมายถึง ความตาย กล่าวคือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ แตกสลาย ไม่สามารถประชุมกันเป็นชีวิตเดิมได้อีก ภาษาอภิธรรม เรียกว่า จุติ^{๒๑}

๖.๓ ความสัมพันธ์ของปฏิจจนุปบาท ๑๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

๖.๓.๑ ความสัมพันธ์ของปฏิจจนุปบาท

ความสัมพันธ์ของปฏิจจนุปบาทแบ่งเป็น ๒ สาย คือ สายเกิด (ความเกิดขึ้นแห่งกอง ทุกข์) เรียกว่า สมุทวาร และสายดับ (ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมด) เรียกว่า นิโรธวารมีพระบาลี พุทธภาษิตโดยย่อ ดังนี้

(๑) ปฏิจจนุปบาทสายเกิด

ปฏิจจนุปบาทสายเกิด^{๒๒} เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น

- ๑) เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี
- ๒) เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี
- ๓) เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี
- ๔) เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี
- ๕) เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี
- ๖) เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี
- ๗) เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี
- ๘) เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี
- ๙) เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ชาติจึงมี^{๒๓}

เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส ความคับ แค้นใจจึงเกิดขึ้น พร้อมกองทุกข์ทั้งหมดจึงเกิดขึ้นประการฉะนี้

^{๒๐} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๗/๕๒.

^{๒๑} บรรจบ บรรณรุจิ, กระบวนธรรมเพื่อความเข้าใจชีวิต ปฏิจจนุปบาท, หน้า ๘๒.

^{๒๒} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๑๔/๒๐๓.

^{๒๓} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๒.

(๒) ปฏิจจสมุปบาทสายดับ

ปฏิจจสมุปบาทสายดับคือ เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้ก็ดับ

- ๑) เพราะอวิชชาสำรอกดับไปโดยไม่เหลือ สังขารจึงดับ
- ๒) เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ
- ๓) เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ
- ๔) เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ
- ๕) เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ
- ๖) เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ
- ๗) เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ
- ๘) เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ
- ๙) เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ
- ๑๐) เพราะภพดับชาติจึงดับ^{๒๔}

เพราะชาติดับ ชรามรณะจึงดับ ความโศก ความคร่ำครวญ รำพัน ทุกข์ โทมนัสความคับแค้นใจก็ดับ กองทุกข์ทั้งหมดก็ดับลงด้วยประการฉะนี้

๖.๓.๒ ความเป็นเหตุปัจจัยของปฏิจจสมุปบาท

ในที่นี้จะขอกล่าวถึงวงจรของสายเกิดอันเป็นปัจจัยแห่งการเกิดสังสารวัฏ การเวียนว่ายตายเกิดอย่างไม่มีที่สิ้นสุด โดยปฏิจจสมุปบาทแต่ละองค์มีความเกี่ยวข้องกันดังต่อไปนี้

(๑) อวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร

อวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร^{๒๕} อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร หมายความว่า อวิชชาเป็นปัจจัยให้ทำบุญทำบาป คืออวิชชา → สังขาร → กรรม (ดี-ชั่ว) → วิบาก (ดี-ชั่ว)

ดังที่ทราบแล้วว่า กรรมทางกาย วาจา ใจ ของมนุษย์เริ่มต้นจากเจตนา เจตนานี้มีทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล ซึ่งส่งผลให้เกิดการคิดดี พุทธดี ทำดี หรือคิดชั่ว พุทธชั่ว ทำชั่ว ซึ่งเป็นส่วนของสังขาร เจตนาตัวเองก็มีอวิชชาเป็นมูลฐาน ทำให้ประกอบสิ่งที่เป็นกุศล หรืออกุศล ซึ่งอธิบายในรายละเอียดดังนี้

๑) อวิชชาเป็นปัจจัยให้ทำดี โดยความดีนี้มี ๓ ระดับ คือ ระดับกามาวจร คือ ความดีที่ส่งผลให้ได้มนุษย์สมบัติและสวรรค์สมบัติ ความดีระดับนี้แบ่งออกเป็นความดีทางกาย วาจา และใจ ความดีทางกายและวาจาเริ่มต้นมาจากความดีทางใจเป็นพื้นฐาน เมื่อมีความดีทางใจ ก็เป็นปัจจัยให้เกิดความดีทางกายและทางวาจาติดตามมาจัดว่ามีอวิชชาเป็นปัจจัย เพราะทำโดยปรารถนา ให้ได้มนุษย์สมบัติ คือ เกิดเป็นมนุษย์ถึงพร้อมด้วยลาภยศเป็นเครื่องตอบแทน ยังปรารถนาการเวียนว่ายตายเกิดเพราะไม่รู้แจ้งนามรูปตามที่เป็นจริง

ระดับรูปาวจร คือ ความดีที่ส่งผลให้เกิดเป็นพรหมมีรูปร่าง ได้แก่ การได้รูปฌาน ๔ จัดว่ามีอวิชชาเป็นปัจจัย เพราะผู้ทำทำพร้อมทั้งปรารถนาการได้เกิดเป็นรูปพรหม นับว่ายังข้องอยู่ในนาม

^{๒๔} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๒-๓.

^{๒๕} วิสุทธิ. (ไทย) ๕๘๖/๘๗๘.

รูป

ระดับอุปาวจร คือ ความดีที่ส่งผลให้เกิดเป็นอรุปรพรม ได้แก่ การได้อรุปรมาณ ๔ จัดว่ามีอวิชาเป็นปัจจัยเพราะปรารณาการได้เป็นอรุปรพรม คือพรหมไม่มีรูปยังข้งอยู่ในนาม^{๒๖}

๒) อวิชาเป็นปัจจัยให้ทำชั่ว ความชั่วนี้มีทั้งความชั่วทางกาย วาจา และใจ โดยเริ่มต้นมาจากความชั่วทางใจเป็นพื้นฐาน โดยมีอวิชาเป็นปัจจัย เพราะไม่รู้จึงทำชั่ว ทั้งทางกาย วาจา และใจ

อวิชาเป็นปัจจัยแก่การทำชั่วหรือบาปอันส่งผลให้เกิดความทุกข์ และยังผลให้สัตว์ไปเกิดในอบายภูมิเป็นสิ่งที่เข้าใจได้โดยธรรมดา ส่วนอวิชาเป็นปัจจัยให้เกิดการทำดีหรือบุญซึ่งเป็นวิภูษคามมี คือ เพื่อจะได้ท่องเที่ยวเสวยสุขในวิภูษคาม เป็นสิ่งที่ค่อนข้างจะฝืนความรู้สึก คล้ายกับว่าอวิชาเป็นสิ่งที่ไม่ดี ไม่พึงปรารณา ส่วนบุญกุศล การเกิดในสวรรค์ ในพรหมโลก ถือว่าเป็นสิ่งพึงปรารณา ปัญหาจึงเกิดขึ้นว่า สิ่งที่ดีจะเกิดจากสิ่งที่ไม่ดีได้อย่างไร หรือสิ่งที่พึงปรารณาจะเกิดจากสิ่งที่ไม่พึงปรารณาได้อย่างไร คำตอบนั้นมีปรากฏให้เราเห็นอยู่ในสังคมทั่วไป เช่น ถ้าสมมติว่ากฎหมายเป็นสิ่งดีทำให้สังคมดำรงอยู่อย่างสงบสุข ก่อนจะมีกฎหมายก็ต้องมีคนไม่ดีก่อวณสังคมนมาก่อนกฎหมายจึงเกิดขึ้น เจตนาในการสร้างกฎหมายก็เพื่อป้องกันมิให้สิ่งไม่ดีเกิดขึ้น ตำรวจเกิดขึ้นก็เพราะมีโจรผู้ร้าย ศาลยุติธรรมเกิดขึ้นเพราะมีการทุจริต ในกรณีนี้สิ่งไม่ดีจึงเป็นปัจจัยให้เกิดสิ่งที่ดี^{๒๗}

บุญ สวรรค์ หรือพรหมโลก เป็นสิ่งที่ดีสำหรับผู้ที่ยังต้องเวียนว่ายตายเกิดเพื่ออยู่ในภพภูมิที่ดีได้เสวยสุข แต่ในแง่ของการตัดวงจรสังสารวัฏ ในฐานะของพระอรหันต์ผู้หมดกิเลส การมีบุญ สวรรค์ หรือพรหมโลก ก็ไม่ใช่สิ่งที่ดี เพราะพระอรหันต์คือผู้ละบุญและบาปได้แล้ว ดังที่พุทธพจน์ที่ว่า “ผู้ใดในโลกนี้ละบุญและบาปได้แล้ว ประพฤติพรหมจรรย์ด้วยการพิจารณา ผู้นั้นแลจัดว่าเป็นภิกษุ”^{๒๘}

สรุปแล้ว อวิชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร หมายถึง ความไม่รู้ทำให้คนทำดีทำชั่ว การทำดีทำชั่วนั้นย่อมต้องมีวิบาก เพราะฉะนั้น สังขาร คือ เจตนา จึงเป็นทั้งกรรมและวิบาก แล้วสังขารฝ่ายวิบาก (เจตนาฝ่ายวิบาก) นี้เองที่เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณต่อไป

(๒) สังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ

สังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ^{๒๙} เมื่อมีสังขารหรือเจตนาทางกาย ทางวาจา ทางใจ (ความคิด) เกิดขึ้นตามที่ได้เคยสั่งสมไว้ ในกระบวนการทางจิตจักมีวิญญาณมารู้สังขารหรือเจตนา นั้น วิญญาณจึงทำหน้าที่คล้ายๆ ระบบประสาทเป็นตัวเชื่อมต่อเพื่อแลกเปลี่ยนข้อมูลระหว่างกาย จิต และสิ่งแวดล้อม พระพุทธองค์จึงตรัสว่า “สังขารปจฺจยา วิญญาณํ วิญญาณมิมิเพราะปัจจัยคือสังขาร”^{๓๐} หมายความว่า สังขาร คือ บุญหรือบาปที่เราได้ทำไว้ จะเป็นชนกผู้ให้กำเนิดปฏิสนธิวิญญาณ พระพุทธองค์ยังได้กล่าวไว้ว่า เมื่อเวลาใกล้จะตาย สังขาร คือ บุญหรือบาปที่เป็นชนกนั้นก็จะ

^{๒๖} บรรจบ บรรณรุจิ, ภาวะบวรธรรมเพื่อความเข้าใจชีวิต ปฏิจจสมุปบาท, หน้า ๙๖.

^{๒๗} เพิ่ม รัฐไชย, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องหลักปฏิจจสมุปบาท”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒), หน้า ก.

^{๒๘} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๐๖/๒๕๘.

^{๒๙} วิสุทธิ. (ไทย) ๖๒๐/๙๑๐.

^{๓๐} วิสุทธิ. (ไทย) ๕๘๗/๘๘๑.

มาปรากฏเป็นอารมณ์ โดยเป็นกรรมนิमितหรือคตินิมิต ปรากฏในมโนทวาร จุติจิต คือ จิตที่ทำหน้าที่เคลื่อนจากภพก็จะเกิดขึ้น พอจุติจิตดับ ปฏิสนธิจิตจะถูกกรรมผลักดันให้เกิดขึ้นในภพใหม่ทันที

ที่กล่าวมานั้นเป็นสังขารทำให้เกิดปฏิสนธิวิญญาณ สำหรับสังขารเป็นปัจจัยให้เกิดปวัตติวิญญาณ คือ สังขารฝ่ายวิบากที่ดีเป็นปัจจัยให้เกิดการรับรู้ที่ดี คือ เจตนาฝ่ายวิบากที่ดีทำให้เกิดการรับรู้ผ่านทวารต่างๆ เป็นการรับรู้ที่ดี สังขารฝ่ายวิบากที่ชั่วเป็นปัจจัยให้เกิดการรับรู้ที่ไม่ดี คือ เจตนาฝ่ายวิบากที่ชั่ว ทำให้เกิดการรับรู้ผ่านทวารต่างๆ ที่ไม่ดี ซึ่งสังขารมีการปรุงแต่งเป็นลักษณะมีความพยายาม (เพื่อก่อปฏิสนธิ) เป็นรสมิเจตนาเป็นปัจจัยปฏิฐาน^{๓๑}

(๓) วิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป

วิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป คือ ปฏิสนธิวิญญาณ^{๓๒} เป็นจุดเริ่มต้นของชีวิตมนุษย์ในภพใหม่ นั่นคือส่วนของรูป ซึ่งจะค่อยๆ มีการพัฒนาไปตามลำดับ จนกระทั่งเติบโตดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า “รูปนี้เป็นกลละก่อน จากกลละเป็นอัพพุทะ จากอัพพุทะเกิดเป็นเปสิ จากเปสิเกิดเป็นขนะ จากขนะเกิดเป็น ๕ ปุ่ม (ปัญจสาขา) ต่อจากนั้น มีมมชนและเล็บ (เป็นต้น) เกิดขึ้น มารดาของสัตว์ในครรภ์ บริโภคขำน้ำโภชนาหารอย่างใด สัตว์ผู้อยู่ในครรภ์มารดานั้น ก็ยังอรรถภาพให้เป็นไปด้วยอาหารอย่างนั้นในครรภ์นั้น”^{๓๓}

กลละนี้ คือ ส่วนที่เป็นจุดเริ่มต้นของชีวิตใหม่ ในอรรถกถากล่าวว่า กลละมีประมาณเท่าหยาดน้ำมันงาซึ่งตั้งอยู่ที่ปลายเส้นด้ายที่ทำด้วยเส้นขนสัตว์ ๓ เส้น มีสีใสไม่ขุ่นมัว เหมือนหยาดน้ำมันงาหรือเนยใส^{๓๔}

เมื่อมนุษย์เจริญเติบโตขึ้นตามลำดับวัย ปวัตติวิญญาณสามารถทำหน้าที่ทางทวาร ๖ ได้อย่างเต็มที่ ช่วงนี้ทำให้เรามองเห็นความสัมพันธ์ของกรณีที่ว่า สังขารเป็นปัจจัยแก่วิญญาณวิญญาณเป็นปัจจัยแก่นามรูป ได้อย่างชัดเจน สังขาร คือ เจตนาทางกาย วาจา ใจ วิญญาณ ได้แก่วิญญาณ ๖ นามได้แก่ เจตสิก รูป ได้แก่ร่างกายส่วนที่เป็นรูปพร้อมทั้งคุณลักษณะอาการของรูปทั้งหมด เมื่อมนุษย์ทำสิ่งใดลงไป วิญญาณทางทวาร ๖ ทางใดทางหนึ่งก็เกิดขึ้น พร้อมกับองค์ประกอบของตน เช่นนี้ วิญญาณจึงเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป

(๔) นามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสฬายตนะ

นามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสฬายตนะ เมื่อมีนามรูปครบองค์ของชีวิต คือ ทำหน้าที่ได้อย่างสมบูรณ์แล้ว ย่อมทำให้สฬายตนะ คือ อวัยวะส่วนต่างๆ ของนามรูป ที่ใช้สื่อกับสิ่งต่างๆ ซึ่งมี ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ทั้ง ๖ หรือเรียกว่า อายตนะภายใน อันเกิดร่วมมาด้วยโดยธรรมชาติ มีการเริ่มทำหน้าที่ของตน พระพุทธองค์จึงตรัสว่า นามรูปเป็นปัจจัยให้เกิดหรือมีสฬายตนะ หรือก็คืออายตนะ ๖^{๓๕} นี้มีอยู่แล้ว แต่เริ่มทำงานตามหน้าที่คือ กระทบกับ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมารมณ์

^{๓๑} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๕๘๘/๘๘๓.

^{๓๒} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๖๒๘/๙๑๘.

^{๓๓} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓๕/๓๓๗.

^{๓๔} ส.ส.อ. (ไทย) ๒๔/๕๕/๘๑.

^{๓๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๙๓/๖๔๒.

ร่วมกับวิญญาน ทำให้เกิดการรับรู้^{๓๖}

(๕) สฬายตนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ

สฬายตนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ^{๓๗} เมื่อมีสฬายตนะแล้ว ย่อมต้องมีการผัสสะ คือ การประจวบกระทบกันกับสิ่งที่ถูกรู้ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ทั้ง ๖ หรือเรียกว่าอายตนะภายนอก และมีการรับรู้ (วิญญาน) เกิดขึ้น เช่น ตา+รูป+จักขุวิญญาน กระทบกัน >> ผัสสะสังเกตให้ตีว่า เป็นขบวนการธรรมชาติ เป็นธรรมดาที่เมื่อตากระทบรูป หูกระทบเสียง จมูกกระทบกลิ่น ลิ้นกระทบรสสัมผัส กายกระทบสัมผัส ย่อมเกิดวิญญานการรู้อย่างแจ้งในสิ่งที่สัมผัสหรือกระทบนั้น เป็นอาการธรรมดา แต่เป็นสาเหตุก่อให้เกิดทุกข์ขึ้น

(๖) ผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา

ผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา^{๓๘} เมื่อมีผัสสะเกิดขึ้น คือมีการกระทบกันของอายตนะภายในและภายนอก และมีการรับรู้ คือ วิญญาน ก็จะบังเกิดเป็นเวทนา คือการเสวยอารมณ์ คือรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส (โณฏฐัพพะ) ธรรมารมณ์ ที่มากระทบ โดยมีความจำ (สัญญา) มาจำแนกการรับรู้ นั้นว่าเป็นถูกใจ ไม่ถูกใจ หรือเฉยๆ จึงแยกเป็น สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุข หรือเฉยๆ ตามมาเป็นธรรมชาติ ผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา

(๗) เวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา

เวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา^{๓๙} เมื่อเกิดเวทนาขึ้นมาแล้ว จิตย่อมบังเกิดความรู้สึกภายในที่เป็นตัณหา คือ ความทะยานอยาก อันจำแนกให้เห็นได้ชัดๆ ง่ายๆ เป็นความอยากได้ในอารมณ์ ความอยากมี (ภวตัณหา) หรือไม่อยาก (วิภวตัณหา) หรือเฉยๆ ในเวทนานั้น เกิดขึ้นในขณะจิตนั่นเอง ต้องมีโยนิโสมนสิการถึงจักมองเห็นด้วยตาปัญญาหรือญาณ คือ เข้าใจ ถ้าเวทนานั้นเป็นเวทนาที่เป็นสุขก็อยากจะได้ อยากให้เกิด อยากให้เป็นไปตามสุขเวทนานั้นนานๆ หรือตลอดไป พยายามยึดไว้ ถ้าเวทนานั้นเป็นเวทนาที่รู้สึกเป็นทุกข์ ก็ไม่อยากจะให้เกิด ไม่อยากให้เป็น ไม่อยากให้มี จะเกิดอาการผลัดไส้ออกในจิตทันที พระพุทธองค์จึงตรัสว่า เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา อันเป็นต้นเหตุแห่งทุกข์

(๘) ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน

ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน^{๔๐} หมายความว่า ความยึดมั่นถือมั่นนั้นมีความอยากเป็นมูลฐาน เมื่ออยากจึงยึดมั่นถือมั่น ถ้าไม่อยากก็ไม่ยึด ทำนองเดียวกันเพราะหิวจึงกิน ถ้าไม่หิวก็ไม่กิน ตัณหากับอุปาทานนั้น แม้จะเป็นพวกโลภะด้วยกัน แต่ก็มี ความแตกต่างกันอยู่บ้างโดยที่ตัณหาเป็นเหตุ อุปาทานเป็นผลของตัณหา คือ ตัณหานั้นเป็นความอยาก ความปรารถนาอารมณ์ที่ยังไม่ได้ ยังมาไม่ถึง อุปาทานเป็นความยึดอารมณ์ที่ได้แล้ว ที่มาถึงแล้ว เช่น อยากเป็นนายพล เป็นตัณหา ครั้นได้รับยศเป็นนายพลแล้ว ก็ถือยศนายพลว่า ข้าคือนายพล นี่เป็นอุปาทานพระพุทธองค์ทรงเปรียบเทียบว่า ตัณหาเหมือนอาการที่ขโมยเหยียดมือออกไปควานหาในที่มืดอุปาทานเปรียบเหมือนอาการที่ขโมยเอา

^{๓๖} วิสุทธิ. (ไทย) ๖๔๑/๙๓๖.

^{๓๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๕๕/๒๔๐.

^{๓๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๕๗/๒๔๒.

^{๓๙} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๓๒/๒๒๑.

^{๔๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๓๓/๒๒๑.

มือจับของนั้นไว้ ไม่ยอมปล่อยให้หลุด อีกรายหนึ่ง ตัณหาอย่างอ่อนจัดเป็นตัณหาความอยาก ตัณหาอย่างแรงจัดเป็นกามุปาทาน ตัณหาตรงข้ามกับความปรารถนาน้อย อุปาทานตรงข้ามกับความสันโดษ อุปาทานนี้เองเป็นปัจจัยให้เกิดภพ

(๙) อุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ

อุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ^{๔๑} เมื่อมีอุปาทานความยึดมั่นถือมั่นในความพึงพอใจของตน ดังได้กล่าวแล้วว่าอุปาทาน มี ๔^{๔๒} อย่าง คือ

๑) กามุปาทาน คือ การยึดมั่น พึงพอใจติดพันในกาม ในสิ่งที่อยากได้ในกามหรือทางโลก เช่น ใน รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส

๒) ทิณรูปุปาทาน คือ การยึดมั่นถือมั่น ความพึงพอใจในทฤษฎีและความเชื่อ หรือทิณรูปอยากให้เป็น หรือไม่อยากให้เป็นตามที่ตนเชื่อ ตามที่ตนยึดถือ ยึดมั่น

๓) สีสัพพตูปาทาน คือ การยึดมั่นยินดียินร้ายในศีลและพรต (ข้อปฏิบัติ) ด้วยกิเลส อย่างมกมายผิดๆ เช่น การทรมานกายเพื่อให้บรรลุธรรม การถือศีลอย่างเดียวเชื่อว่าบรรลุธรรม เชื่อว่าหลัง ว่าศกดิ์สิทธิ์

๔) อัตตวาหุอุปาทาน คือ ความยึดมั่นในวาหะ (ถ้อยคำ) ว่าตัวตน เป็นความหลงผิดพื้นฐานที่เกิดในชีวิตประจำวันอยู่แล้ว และช่วยเสริมด้วยถ้อยคำภาษาสมมุติที่ใช้สื่อสารกัน ทำให้เกิดมองเห็นสิ่งต่างๆ แยกออกจากกัน เห็นเป็นของตนชัดเจนขึ้นในจิตเป็นประจำ เช่น ของผมของคุณ บ้านของผม รถของผม ลูกของผม จนไปยึดถือ ยินดียินร้าย หรือพึงพอใจโดยไม่รู้ตัวตลอดเวลาในทุกขณะจิตในชีวิตประจำวัน

เมื่อมีความยึดมั่นถือมั่น ก็ย่อมจะมีกรรมภพ คือ การทำบุญทำบาปได้ เช่น เมื่อมีความยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตน เป็นของตน หรือเป็นของเนื่องด้วยตน โดยความรัก ความหวงแหนความเห็นผิด จึงมีการกระทำเพื่อสิ่งที่ตนยึดมั่นถือมั่นนั้น ถ้าไม่มีการยึดมั่นถือมั่นก็ไม่มีการกระทำที่เป็นบุญและบาป ด้วยเหตุนี้ อุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดกรรมภพ จึงกล่าวโดยรวบยอดว่าอุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพ และกรรมภพนี้เองเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ

(๑๐) กรรมภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ

กรรมภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ^{๔๓} หมายความว่า กรรมทำให้เกิดชาติ คือ ให้ชั้นรปรากฏขึ้นอย่างเดียวกับไร่นาที่ทำให้พืชงอกงามเป็นลำต้นขึ้นได้ ฉะนั้น ถ้าไร่ดี นาดี พืชก็งาม ถ้าไร่ไม่ดี พืชก็ไม่งาม กรรมภพเปรียบเหมือนไร่นา ปฏิสันธิวิญญานที่ยึดกรรมเป็นอารมณ์เปรียบเหมือนพืชที่หว่านลงในไร่นา ตัณหาเปรียบเหมือนน้ำหล่อเลี้ยงพืช เมื่อวิญญานยึดกรรมเป็นอารมณ์ กรรมที่ทำให้วิญญานปฏิสันธิ คือ ให้เกิดขึ้นในภพใหม่ต่อไป ถ้ากรรมดีก็ทำให้ไปเกิดในสุคติ กรรมชั่วก็ทำให้ช่วยให้ไปเกิดในทุคติ พึงเห็นได้จากความแตกต่างกันของสรรพสัตว์ เช่น คนเราเกิดมา แม้จะมีบิดามารดาเดียวกัน อยู่ในสถานที่เดียวกัน มีความเป็นอยู่เสมอกัน แต่มีความแตกต่าง บางคนใจดี บางคนใจร้าย บางคนสวย บางคนไม่สวย เป็นต้น

^{๔๑} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๗๒/๒๗๕.

^{๔๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๓๘/๕๘๘.

^{๔๓} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๓๕/๒๒๑.

ที่เป็นเช่นนี้ เพราะคนเราทำกรรมมาต่างกัน จึงมีรูปร่าง หน้าตา อวัยวะและฐานะแตกต่างกัน อาจกล่าวได้ว่า ชีวิตของสรรพสัตว์นั้นเป็นไปตามกรรมลิขิตหรือกรรมนิमित ดังที่พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ว่า “กรรมย่อมจำแนกสรรพสัตว์ให้เลวและประณีตต่างๆ ได้”^{๔๔} สัตว์โลกย่อมเป็นไปตามกรรมด้วยเหตุนี้ จึงว่ากรรมภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ

(๑๑) ชาติเป็นปัจจัยให้มีชรามรณะ

ชาติเป็นปัจจัยให้มีชรามรณะ^{๔๕} หมายความว่า เมื่อมีเกิดจึงมีแก่และมีตาย ถ้าไม่เกิดก็ไม่มีความแก่และไม่ตาย ฉะนั้น ชรามรณะจึงนับเป็นองค์อันหนึ่งในปฏิจจสมุปบาท ส่วนความโศกเศร้า ความรำไรราพัน ความทุกข์กาย ทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ แม้จะเป็นผลของชาติ สืบเนื่องมาจากอวิชชา เพราะมีอาสวะเป็นเหตุให้เกิด แต่ก็มีได้นับเป็นองค์ในปฏิจจสมุปบาท เพราะไม่อาจมิได้เสมอไป เช่น พระพรหม เป็นต้น แม้จะมีอาสวะ แต่มิได้มีธรรมเหล่านี้เสมอไป

(๑๒) ชรามรณะและอัสวกิเลส

ชรามรณะและอัสวกิเลส เป็นปัจจัยให้เกิดอวิชชา วงจรย้อนกลับมาสู่ที่เดิมเพราะความทุกข์และอัสวะกิเลสที่นอนเนื่องหมักหมม ซึมซาบ ย่อมอยู่ในจิต ซึ่งทำให้จิตขุ่นมัว และเศร้าหมอง และจะไปกระตุ้นเร่งเร้าให้เกิดอวิชชาขึ้นใหม่ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า “เพราะอัสวะเกิดอวิชชาจึงเกิด เพราะอัสวะดับ อวิชชาจึงดับ”^{๔๖} และอวิชชาก็จะไปทำให้เกิดเป็นวงจรของปฏิจจสมุปบาท ซึ่งก็คือ ไปสร้างวิภวัญญะทุกข์ขึ้นใหม่ไม่รู้จักจบสิ้น

ผลของอัสวะกิเลสและอวิชชา ที่เห็นชัดแจ้งในยุคเทคโนโลยี ได้แก่ อาการที่แสดงหรือเป็นปัจจัยให้เกิดการป่วยทางจิตและทางกาย (ที่มีสาเหตุมาจากจิตมากมายจนนึกไม่ถึง) เหล่านี้ ล้วนมีผลมาจากอัสวะกิเลสที่ทำให้ขุ่นข้องคับแค้นใจ (อุปายาส) เศร้าใจ (โทมนัส) ใจหดหู่ (โสกะ)... ฯลฯ สะสมพอกพูนจนไม่สามารถทนรับได้อีก จึงแสดงผลทางกายออกมา เช่น ป่วยเป็นโรคต่างๆ โดยไม่ทราบหรือไม่มีสาเหตุ (เป็นทางกายสังขาร) หรือ ขุ่นมัวกราดเกรี้ยว ต่ำว่าไปทั่ว โดยไม่มีเหตุอันควร (เป็นทางวจีสังขาร) หรือแสดงผลทางจิต เช่น อาการฟุ้งซ่าน หดหู่ใจ ใจเหี่ยวแห้งอยู่ลึกๆ โดยไม่ทราบเหตุชัดเจนหรือแน่ชัดเป็นเวลานานๆ หรือเป็นโรคจิต (โรคทางมโนสังขาร) ก็เพราะอัสวะและอวิชชา นี้เอง เพราะทั้งจิตและกายต่างอาศัยพึ่งพาซึ่งกันและกัน ซึ่งกายอาศัยจิตและจิตก็อาศัยกาย ดังนั้น บางครั้งจึงเห็นอาการกายบังคับจิตและบางครั้งก็เห็นจิตบังคับกาย

๖.๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ กับรูป-นามที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

ความเป็นรูป-นามของปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ปฏิจจสมุปบาท เป็นรูป-นาม ผู้เขียนพอสรุปดังต่อไปนี้

^{๔๔} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๘๙/๓๕๐.

^{๔๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๖๓/๒๒๒.

^{๔๖} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๕๐/๙๘.

อวิชา สังขาร ผัสสะ ตัณหา และอุปาทาน เป็นสังขารชั้น เพราะมีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ และเป็นธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิต ที่เกิดปรุงแต่งจากเหตุปัจจัย ทั้งฝ่ายดี และฝ่ายไม่ดี จึงจัดเป็นนาม^{๔๗}

เวทนา เป็นเวทนาชั้น เพราะมีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ และเสวยอารมณ์ ความรู้สึกสุข ทุกข์ อุเบกขา โสมนัส จึงจัดเป็นนาม

วิญญาณ เป็นวิญญาณชั้น เพราะ มีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ และรู้อารมณ์ทั้ง กุศล และอกุศล จึงจัดเป็นนาม

ภพ เป็นสังขารชั้น เพราะมีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ และเป็นธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิต ที่เกิดปรุงแต่งจากเหตุปัจจัย ทั้งฝ่ายดี และฝ่ายไม่ดี จึงจัดเป็นนาม และเป็นรูปชั้น เพราะมีลักษณะแตกสลายเปลี่ยนแปลงเสื่อมสลายไป เมื่อถูก ความร้อนหรือความเย็น มากกระทบ จึงจัดเป็นรูป ดังนั้นจึงจัดเป็นได้ ทั้งรูป และนาม

ชาติ ขรา มรณะโสภะ ปริเทวะ ทุกขะโทมนัส และอุปายาส เป็นทั้งรูป และนาม เป็นชั้น ๔ คือ รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น และสังขารชั้น ที่จัดเป็นรูปชั้น เพราะมีลักษณะแตกสลายเปลี่ยนแปลงเสื่อมสลายไป เมื่อถูกความร้อนหรือความเย็นมากกระทบ จึงจัดเป็นรูป และเป็นนาม เพราะมีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ และเสวยอารมณ์ ความรู้สึกสุข ทุกข์ อุเบกขา โสมนัส รับรู้ อยู่ขณะปัจจุบัน ปรุงแต่งจิต ที่เกิดปรุงแต่งจากเหตุปัจจัย ทั้งฝ่ายดี และฝ่ายไม่ดี จึงจัดเป็นนาม ดังนั้นจึงจัดเป็นได้ ทั้งรูป และนาม

รูป-นาม โดย รูปเป็นรูปชั้น เพราะมีลักษณะแตกสลายเปลี่ยนแปลงเสื่อมสลายไป เมื่อถูกความร้อนหรือความเย็นมากกระทบ จึงจัดเป็นรูป ส่วนนามเพราะมีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ และเสวยอารมณ์ และความรู้สึกจึงจัดเป็นนาม และสฬายตนะ เป็นชั้น ๒ คือ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย เป็นรูปชั้น เพราะมีลักษณะแตกสลายเปลี่ยนแปลงเสื่อมสลายไป เมื่อถูกความร้อนหรือความเย็นมากกระทบ จึงจัดเป็นรูป ส่วนมโน เป็นวิญญาณชั้น เพราะมีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ และรู้อารมณ์ทั้งกุศล และอกุศล จึงจัดเป็นนาม ดังนั้นสฬายตนะ จึงเป็นได้ ทั้งรูป และนาม^{๔๘}

ตารางแสดงการจัด ปฏิจจสมุปบาท^{๔๙} เป็นรูป - นาม

ปฏิจจสมุปบาท ๑๒	รูป / นาม	
	รูป	นาม
อวิชา		นาม
สังขาร		นาม
วิญญาณ		นาม
นามรูป	รูป	นาม

^{๔๗} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๕- ๒๔๒/๒๑๙- ๒๒๓.

^{๔๘} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๕- ๒๔๒/๒๑๙- ๒๒๓.

^{๔๙} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑ - ๒/๑ - ๘.

สพายตนะ	รูป	นาม
ผัสสะ		นาม
เวทนา		นาม
ตัณหา		นาม
อุปาทาน		นาม
ภพ	รูป	นาม
ชาติ	รูป	นาม
ชรา มรณะ (โสกะ...อุปายาส)	รูป	นาม

ปฏิจจสมุปบาท มีลักษณะ รส ปัจจุปฏิฐาน ปทัฏฐาน และมีลักษณะที่จตุกะดังนี้

ชรา มรณะที่นี้ ธมมานัน ปจจยลกุชโณ	มีอุปการแห่งปัจจุปปันนธรรมทั้งหลาย มี ชรา มรณะ เป็นต้น เป็นลักษณะ
ทุกขานุพฺนธฺนโรโส	มีการทำให้สัตว์ทั้งหลายเกิดในวัฏฏสงสาร เนื่องๆ เป็นกิจ
กมฺมคคฺคปจฺจปฏฺฐาโน	เป็นทางเวียนว่ายในวัฏฏสงสารที่นำกลัว หรือ เป็นทางเดินที่ไม่ถูกต้อง คือ คดเคี้ยว และ เป็นทางที่ตรงกันข้ามกับทางไปพระนิพพาน เป็นอาการปรากฏ
อาสวปฏฺฐาโน	มีอาสวะ เป็นเหตุใกล้ ^{๕๐}

๖.๕ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ กับไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

ปฏิจจสมุปบาท ๑๒^{๕๑} กับไตรลักษณ์^{๕๒} ซึ่งปฏิจจสมุปบาท อธิบายสภาวะธรรมของชีวิต ตั้งแต่เกิดจนถึงตาย ชีวิตทุกชีวิตประกอบด้วยขั้น ๕ มีรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณหรือรูป และนาม ที่เป็นทุกข์ เป็นสภาวะธรรมอย่างหนึ่งที่มีการเวียนว่ายตายเกิด เมื่อเข้าใจในปฏิจจสมุปบาทนี้แล้ว จะเข้าใจเรื่อง นรก สวรรค์ บุญ บาป ชาตินี้ ชาติหน้า และนิพพานว่ามีอยู่จริง การศึกษาเรื่องปฏิจจสมุปบาทจะทำให้เข้าใจสภาวะธรรมชาติ จนทำให้เกิดสัมมาทิฐิ ที่เป็นคุณธรรมในการดำเนินชีวิตอันนำไปสู่ความหมดทุกข์ คือ ไม่มีการเวียนว่ายตายเกิดอีก เป็นการดับภพดับชาติที่ปรากฏ คือ พระนิพพาน ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ กับ ไตรลักษณ์ เป็นดังนี้

อวิชชา เกิด และดับ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เมื่ออวิชชาดับ สังขารจึงดับ^{๕๓}

^{๕๐} ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะที่จตุกะแห่งปรมัตถธรรม, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๕๑), หน้า ๓๙.

^{๕๑} วิ.ม. (ไทย) ๔/๓/๖.

^{๕๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๙๔ - ๓๙๖.

^{๕๓} วิ.ม. (ไทย) ๔/๓/๖.

สังขาร เกิด และดับ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน
เมื่อสังขารดับ วิญญาณจึงดับ

วิญญาณ เกิด และดับ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน
เมื่อวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ

นามรูป เกิด และดับ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน
เมื่อนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ

สฬายตนะ เกิด และดับ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่
ตัวตน เมื่อสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ

ผัสสะ เกิด และดับ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน
เมื่อผัสสะดับ เวทนาจึงดับ

เวทนา เกิด และดับ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน
เมื่อเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ

ตัณหา เกิด และดับ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน
เมื่อตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ

อุปาทาน เกิด และดับ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่
ตัวตน เมื่ออุปาทานดับ ภพจึงดับ

ภพ เกิด และดับ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เมื่อ
ภพดับ ชาติจึงดับ

ชาติ เกิด และดับ “จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่
ตัวตน”^{๕๔} “เมื่อชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส จึงดับ”^{๕๕}

สรุปว่า ปฏิจจสมุปบาท เป็นสภาวะธรรมของชีวิตตั้งแต่เกิดจนถึงตาย ชีวิตทุกชีวิต
ประกอบด้วยชั้น ๕ มีรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณหรือนาม รูป ที่เป็นทุกข์ เป็น
สภาวะธรรมอย่างหนึ่งที่มีการเวียนว่ายตายเกิด เมื่อเข้าใจในปฏิจจสมุปบาทนี้แล้ว จะเข้าใจเรื่อง นรก
สวรรค์ บุญ บาป ชาตินี้ ชาติหน้า และนิพพานว่ามีอยู่จริง การศึกษาเรื่องปฏิจจสมุปบาทจะทำให้
เข้าใจสภาวะธรรมชาติ จนทำให้เกิดสัมมาทิฐิ ที่เป็นคุณธรรมในการดำเนินชีวิตอันนำไปสู่ความหมด
ทุกข์ คือ ไม่มีการเวียนว่ายตายเกิดอีก เป็นการดับภพดับชาติที่ปรากฏ คือ พระนิพพานอันความดับ
แห่งกองทุกข์ตามหลัก ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา
ไม่ใช่ตัวตน เกิดเป็นเหตุ และผล มีได้ด้วยประการอย่างนี้

๖.๖ สรุปท้ายบท

ต้นตอแห่งความทุกข์ (ทุกข์สมุทัย) อยู่ที่ความไม่รู้แจ้งเห็นจริง (อวิชชา) เพราะความไม่รู้
แจ้งเห็นจริงนี้ ได้ก่อให้เกิดความเข้าใจผิดและความหลงผิดด้วยประการต่างๆ จนกระทั่งมาลงเอยที่
ความทุกข์ทรมานในที่สุด ซึ่งการทำลายอวิชชา โดยการทำความรู้แจ้งเห็นจริง (วิชชา) ให้เกิดขึ้น จะ

^{๕๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๙๔ - ๓๙๖.

^{๕๕} วิ.ม. (ไทย) ๔/๓/๖.

เป็นหนทางให้สามารถทำลายความเข้าใจผิดหลงผิดนั้นได้ กระทั่งสามารถทำลายความทุกข์ได้ในที่สุด เพื่อจะทำให้เกิดความรู้แจ้งเห็นจริงบังเกิดขึ้น ก็จะต้องปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ ๘ แล้ว ในที่สุดก็จะพบความรู้แจ้งเห็นจริง คือนิพพาน และการที่ได้ศึกษาปฏิบัติจนบรรลุถึงขั้นนี้ ทำให้ได้เห็นภาพรวมของวงจรสังสารวัฏ และจะเห็นภาพรวมของวิปัสสนาภูมิทั้งหมดว่า ที่แท้จริงแล้วก็รวมลงในปฏิจจนสมุปปาตน์นี้เอง ปฏิจจนสมุปปาตน์จึงถือเป็นหลักธรรมสำคัญในพระพุทธศาสนา และเป็นสิ่งที่เราควรศึกษาด้วยการเจริญ วิปัสสนาเพื่อให้รู้เห็นและเข้าใจวงจรนี้อย่างแท้

ปฏิจจนสมุปปาตน์ คือ การเกิดขึ้นร่วมกันของธรรม ๑๒ ประการ คือ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะ ซึ่งความสัมพันธ์ของปฏิจจนสมุปปาตน์ มีทั้งสายเกิด และสายดับ โดยสายเกิดนั้น อวิชชาทำให้เกิดสังขาร สังขารทำให้เกิดวิญญาณ วิญญาณทำให้เกิดนามรูป นามรูปทำให้เกิดสฬายตนะ สฬายตนะทำให้เกิดผัสสะ ผัสสะทำให้เกิดเวทนา เวทนาทำให้เกิดตัณหา ตัณหาทำให้เกิดอุปาทาน อุปาทานทำให้เกิดภพ ภพทำให้เกิดชาติ ชาติทำให้เกิดชรามรณะ ส่วนสายดับก็ดับย้อนกลับไป

ปฏิจจนสมุปปาตน์ สามารถจัดเข้าในวงจรของวัฏฏะได้ดังนี้ อวิชชา ตัณหา อุปาทานจัดเป็นกิเลสวัฏฏ์ สังขาร และภพ เป็นกรรมวัฏฏ์ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ภพ ชาติชรามรณะ เป็นวิปากวัฏฏ์ กระบวนการดับอวิชชา เริ่มตั้งแต่ อวิชชา จนถึงชรามรณะ เป็นการเริ่มต้นดับที่อวิชชา ก่อน เมื่ออวิชชาดับไปแล้ว วิชชา (ความรู้แจ้ง) ก็เกิดขึ้นแทน วิธีดับปฏิจจนสมุปปาตน์หรือปัจจยการนี้เป็นวิธีเดียวกันกับการดับตัณหาในอริยสัจ ๔ เพราะเป็นปัจจัยเกิดสืบเนื่องมาตามลำดับ เมื่อสามารถดับอวิชชาได้ มีผลให้ดับตัณหาได้ด้วย

๖.๗ คำถามท้ายบท

๑. จงบอกปฏิเสธสมุปบาท ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามีเท่าไร อะไรบ้าง
๒. จงอธิบายความหมายของปฏิเสธสมุปบาท ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามาโดยสังเขป
๓. จงอธิบายปฏิเสธสมุปบาทกับกับรูป-นาม ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามาโดยสังเขป
๔. จงอธิบายปฏิเสธสมุปบาทกับไตรลักษณ์ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามาโดยสังเขป

๖.๘ เอกสารอ้างอิง

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____. อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๙.

_____. ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๙.

_____. ปกรณ์วิเสสบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๙.

ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปทุมสุนทร). ลักษณะที่จุดกะแห่งปรมัตถธรรม. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๕๑.

ธีรวัสส์ บำเพ็ญบุญบารมี. “หลักปฏิบัติพิจารณาปฏิบัติสมุปปาต”. โครงการธรรมศึกษาวิจัย: มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

บรรจบ บรรณรุจิ. กระบวนธรรมเพื่อความเข้าใจชีวิตปฏิบัติสมุปปาต. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๓๕.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์. พิมพ์ครั้งที่ ๑๗. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, ๒๕๕๔.

เพิ่ม รัฐไชย. “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องหลักปฏิบัติสมุปปาต”. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒.

บทที่ ๗

อริยสัจ ๔ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

พระมหาชิต ฐานชิต, ดร.

ป.ธ.๗,ศน.บ. (การศึกษา), M.A. (Sanskrit), Ph.D. (Vedic Studies)

วัตถุประสงค์ประจำบท

- เพื่อให้ผู้เรียนสามารถบอกเนื้อหาสาระสำคัญของอริยสัจ ๔ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาได้โดยสังเขป
- เพื่อให้ผู้เรียนสามารถอธิบายเรื่องอริยสัจ ๔ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาได้โดยสังเขป
- เพื่อให้ผู้เรียนสามารถวิเคราะห์หลักอริยสัจ ๔ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาที่กำหนดให้อธิบายเพิ่มเติมได้โดยสังเขป

ขอบข่ายเนื้อหาวิชา

- ๗.๑ ความนำ
- ๗.๒ อริยสัจ ๔ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา
- ๗.๓ ความสำคัญของอริยสัจ ๔ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา
- ๗.๔ อริยสัจ ๔ กับรูป-นามที่เป็นภูมิของวิปัสสนา
- ๗.๕ อริยสัจ ๔ กับไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา
- ๗.๖ สรุปท้ายบท
- ๗.๗ คำถามท้ายบท
- ๗.๘ เอกสารอ้างอิง

๗.๑ ความนำ

เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณ คือ อริยสัจ ๔ ประการ อันได้แก่ ทุกข์ คือ ชาติ ชรา มรณะและทุกสิ่งที่เกี่ยวข้อง ซึ่งอยู่ภายใต้กฎธรรมชาตินี้ที่จะต้องผันแปรไปตามเหตุปัจจัย มีความบกพร่องไม่สมบูรณ์ในตัว พร้อมที่จะทำให้เกิดทุกข์เป็นปัญหาขึ้นมา สมุทัยอันได้แก่ ตัณหาความทะยานอยากเป็นเหตุให้เกิดภพใหม่เรื่อยๆ ไป นิโรธอันได้แก่ความดับทุกข์คือการที่ตัณหาดับไปไม่เหลือ มรรคอันได้แก่ทางไปสู่ความดับทุกข์ ซึ่งมี ๘ ประการมีสัมมาทิฏฐิเป็นต้นและสัมมาสมาธิเป็นที่สุด เมื่อพระพุทธองค์ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้วทรงรำลึกถึงอาจารย์แต่ทรงทราบด้วยพระญาณว่าอาจารย์ทั้งสองได้สิ้นชีวิตไปแล้วจึงได้นึกถึงปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ และก็ได้แสดงพระธรรมเทศนาครั้งแรก คือ อัมมจักรกัปปวัตตনสูตร^๑ แก่ปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ นั้น โดยความแห่งพระสูตรนั้นพระองค์ทรงแสดงส่วนที่สูงสุดสองอย่างที่พระพุทธศาสนาปฏิเสธ อันได้แก่ กามสุขัลลิกานุโยคและอัตตกลิมณานุโยค ทรงตรัสถึงมัชฌิมาปฏิปทา คือทางสายกลาง ได้แก่ มรรค ๘ และอริยสัจ ๔ พระพุทธองค์เมื่อทรงตรัสรู้อริยสัจแล้วจึงเริ่มประกาศพระศาสนา เพื่อที่จะอนุเคราะห์สรรพสัตว์ให้พ้นจากทุกข์ในวัฏฏะสงสารอันเป็นเหตุให้หมู่สัตว์ต้องเวียนว่าย ตายเกิดไม่มีที่สิ้นสุด ทุกข์ที่ปรากฏในอัมมจักรกัปปวัตตনสูตร มีปรากฏหลายประการ เช่นเกิด แก่ เจ็บ ตายล้วนเป็นทุกข์ทั้งสิ้นซึ่งในอัมมจักรกัปปวัตตনสูตร พระพุทธองค์ทรงจำแนกทุกข์ไว้ถึง ๑๑ อย่าง^๒ แต่โดยที่สุดแล้ว พระพุทธองค์ทรงสรุปว่า ทุกข์คือการยึดมั่นถือมั่นในอุปาทานชั้น ๕ ซึ่งก็คือยึดมั่นในรูปนามนั่นเอง

๗.๒ อริยสัจ ๔ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

พระพุทธเจ้าตรัสว่า “การพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อริยสัจ ๔ ว่าเป็นสภาวะธรรมอยู่ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา”^๓ ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในลักษณะนี้นั้น จะทำให้หยั่งเห็นอริยสัจ ๔ อันเป็นความจริงอันประเสริฐ ที่สามารถอำนวยประโยชน์ให้บรรลุผลเป็นทางดับทุกข์ได้ ผู้เขียนจะได้นำเสนอต่อไปนี้

๗.๒.๑ ความหมายอริยสัจ ๔

อริยสัจ (นป.) ความจริงอันประเสริฐ ความจริงอย่างประเสริฐ ความจริงอันยังปุถุชนให้เป็นพระอริยะ ความจริงอันยังปุถุชนผู้ปฏิบัติตามมรรคมืองค์ ๘ ให้เป็นพระอริยะ ความจริงของพระอริยะ อริยสัจ ชื่อของหมวดธรรมหมวดหนึ่ง ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสรู้มี ๔ ข้อ คือ ๑) ทุกข์ ๒) ทุกข์สมุทัย ๓) ทุกข์นิโรธ ๔) ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา^๔

อริยสัจ คือ ความจริงอย่างประเสริฐ ความจริงของพระอริยะ ความจริงที่ทำให้เป็นพระอริยะ มี ๔ อย่าง คือ ทุกข์ (หรือทุกข์สังขจะ) สมุทัย (หรือสมุทัยสังขจะ) นิโรธ (หรือนิโรธสังขจะ)

^๑ วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๐.

^๒ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๓.

^๓ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๙/๑๑๘.

^๔ พันตรี ประยุทธ์ หลงสมบูรณ์, *พจนานุกรม มคอ-ไทย*, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทธรรมสาร จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๖๙.

มรรค (หรือมรรคสี่จะ) เรียกเต็มว่า ทุกข์ (อริยสัจ) ทุกขสมุทัย (อริยสัจ) ทุกขนิโรธ (อริยสัจ) และทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (อริยสัจ)^๕

พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐอรรถกถา ปราภุข้อมความเกี่ยวกับอริยสัจว่า อริสัจจานิ อริยสัจทั้งหลาย ในค่านันคัพทว่า จตตาริ ๔ เป็นการกำหนดด้วยจำนวนบพว่า อริยสัจจานิ ได้แก่ สัจจะที่เป็นอริยะ อธิบายว่า ไม่ผิดไม่คลาดเคลื่อน เหมือนอย่างทีตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ เหล่านี้แล ของแท้ ไม่ผิด ไม่แปรเป็นอื่น เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า อริยสัจ ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ เหล่านี้แล พระอริยะทั้งหลายย่อมแทงตลอด อริยสัจ ๔ เหล่านี้ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า อริยสัจ อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า อริยสัจ เพราะเป็นสัจจะของพระพุทธเจ้าผู้เป็นอริยะ เหมือนอย่างทีตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย พระพุทธเจ้าเป็นอริยะในโลกทั้ง เทวโลก ฯลฯ ทั้งเทวดา และมนุษย์ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่าอริยสัจ^๖

พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ ปราภุข้อมความเกี่ยวกับอริยสัจว่า ธรรมที่เป็นความจริงของ พระอริยะ ความจริงที่ทำให้ผู้เข้าถึงกลายเป็นพระอริยะ สัจจะทีพระอริยะพึงรู้ คือ ทุกขอริยสัจ (อริยสัจ คือ ทุกข์) ทุกขสมุทยอริยสัจ (อริยสัจ คือ เหตุเกิดแห่งทุกข์) ทุกขนิโรธอริยสัจ (อริยสัจ คือ ความดับทุกข์) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ (อริยสัจ คือ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์)^๗

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ) ได้กล่าวข้อมความเกี่ยวกับอริยสัจว่า อริยสัจ คือ ความจริงอันประเสริฐ ๔ ประการ มีลักษณะไม่แปรปรวนโดยสภาวะของตน กล่าว คือ ทุกขสัจ (ความจริง คือ ทุกข์) มีสภาพบีบคั้น สมุทยสัจ (ความจริง คือ เหตุแห่งทุกข์) เป็นเหตุของ ทุกขสัจ นิโรธสัจ (ความจริง คือ ดับทุกข์) เป็นความดับของทุกขสัจ และมรรคสัจ (ความจริง คือ ทางดับทุกข์) เป็นทางบรรลุนิโรธสัจ ว่าโดยการเปรียบเทียบในทางโลกแล้ว ทุกขสัจ เหมือนโรค สมุทยสัจเหมือนเชื้อโรค นิโรธสัจเหมือนความมีสุขภาพดี และมรรคสัจเหมือนการรักษาโรค^๘

สรุปว่า อริยสัจ หมายถึง ความจริงอันประเสริฐทีพระอริยะเจ้าทั้งหลายย่อมแทงตลอด อริยสัจ ๔ ดังนี้ นี้ทุกข์. นี้ทุกขสมุทัย. นี้ทุกขนิโรธ. นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นทางแห่งความพ้นทุกข์ เป็นธรรมทีทำให้เข้าถึงความเป็นพระอริยะ เป็นสัจจะของพระอริยะ และเป็นอริยสัจจะทีพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้ว “อริยสัจ ๔ ได้แก่ (๑) ทุกขอริยสัจ (๒) ทุกขสมุทยอริยสัจ (๓) ทุกขนิโรธอริยสัจ (๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ”

๗.๒.๒ ทุกข์ทีเป็นภูมิของวิปัสสนา

ทุกขอริยสัจ คือ ธรรมชาติทีเป็นทุกข์ เป็นความจริงของพระอริยเจ้าทั้งหลาย ทุกข์มีความหมายว่า บีบคั้น อันปัจจัยปรุงแต่ง ให้เราร้อน ปรวนแปร นี้เป็นอรรถของทุกข์ เป็นของแท้ เป็นของไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น องค์ธรรม ได้แก่ โลกียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๑ (เวิน โลกะ) รูป ๒๘

^๕ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๕๑๘.

^๖ ขุ.ขุ.อ. (ไทย) ๑/-/๑๐๕.

^๗ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๘/๑๖๓.

^๘ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), อริยวังสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรศาสน์ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๗๒.

ทุกขอรียสัจ หมายถึง ขาดิเป็นทุกข์ ขราเป็นทุกข์ มรณะเป็นทุกข์ โสกะ ปรีทเวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาสเป็นทุกข์ การประสบกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รักเป็นทุกข์ การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์^๙

ทุกขอรียสัจ^{๑๐} ได้แก่

(๑) **ขาดิทุกข์** ความเกิดเป็นทุกข์ เพราะมีการเกิดในภพใหม่นั้นเป็นลักษณะ มีการประสิทธิประสาททุกข์ให้เป็นกิจ มีการตั้งอยู่ในภพนั้นเป็นเครื่องปรากฏ

(๒) **ขราทุกข์** ความแก่ขราเป็นทุกข์ เพราะมีความเสื่อมหรือความห่อม คร่ำคร่าเป็นลักษณะ มีการนำเข้าหาความตายเป็นกิจ มีการสูญเสียความสวยงามเป็นเครื่องปรากฏ

(๓) **มรณทุกข์** ความตายเป็นทุกข์ เพราะมีการจุติหรือเคลื่อนไปเป็นลักษณะ มีการพลัดพรากหรือแตกสลายเป็นกิจ มีการปราศไปจากคติที่ตนได้อยู่เป็นเครื่องปรากฏ

(๔) **ความโศกเศร้าเป็นทุกข์** เพราะมีการแผดเผาจิตใจให้เร่าร้อน ด้วยกิเลสเป็นลักษณะ มีการทำให้จิตใจกระสับกระส่ายเป็นกิจ มีการละห้อยละเหี่ยใจเป็นเครื่องปรากฏ

(๕) **การบ่นพร่ำรำพันเป็นทุกข์** เพราะมีการรำไรพร่ำบ่นเป็นลักษณะ มีการประกาศคุณและโทษเป็นกิจ มีการกล่าววกไปวนมาเป็นเครื่องปรากฏ

(๖) **ความไม่สบายกายเป็นทุกข์** เพราะมีการไม่แข็งแรงหรือไม่สะดวก ไม่แคล่วคล่องเป็นลักษณะ มีการทำให้ไม่สบายไปด้วยหรือมีความวิตกกังวลเป็นกิจ มีความลำบากทางกายเป็นเครื่องปรากฏ ทุกข์นี้ ได้แก่ ทุกขเวทนา อันมีชื่อเรียกว่า ทุกขทุกข์ ที่มีชื่อว่าทุกขทุกข์ เพราะเมื่อกกล่าวโดยสภาพ ก็มีสภาพเป็นทุกข์ เมื่อกกล่าวโดยชื่อ ก็มีชื่อเป็นทุกข์

(๗) **ความเสียใจเป็นทุกข์** เพราะมีการเสียใจ น้อยใจ กลุ้มใจ เป็นลักษณะ มีการชอกช้ำใจเป็นกิจ มีการไม่รื่นเริงใจหรือมีการเศร้าใจเป็นเครื่องปรากฏ

(๘) **ความคับแค้นใจเป็นทุกข์** เพราะมีความคับแค้นใจเป็นลักษณะ มีการอัดอั้นตันใจเป็นกิจ มีการเดือดดาลเป็นเครื่องปรากฏ

(๙) **การได้พบกับสิ่งที่ไม่ชอบใจเป็นทุกข์** เพราะมีการประสบกับอารมณ์ที่ไม่ต้องการเป็นลักษณะ มีการทำให้ขุ่นใจเป็นกิจ มีการทำให้ไม่เป็นสุขเป็นเครื่องปรากฏ

(๑๐) **การสูญเสียสิ่งที่รักเป็นทุกข์** เพราะมีการพลัดพรากจากสิ่งที่รักเป็นลักษณะ มีการยังความโศกให้เกิดขึ้นเป็นกิจ มีการสูญเสียจากวัตถุอันเป็นที่รักเป็นเครื่องปรากฏ

(๑๑) **ความไม่สมปรารถนาเป็นทุกข์** เพราะมีการอยากได้วัตถุที่ไม่ควรได้เป็นลักษณะ มีการพยายามแสวงหาวัตถุนั้นเป็นกิจ มีการไม่สมประสงค์เป็นเครื่องปรากฏ

(๑๒) **อุปาทาน ขันธ ๕ เป็นทุกข์** เพราะอุปาทานขันธ ๕ เป็นเหตุให้ทุกข์ทั้ง ๑๑ ประการ นั้น อาศัยเกิด ถ้าไม่มีขันธ ๕ ทุกข์ไม่เกิด เมื่ออุปาทานขันธ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ นี้เป็นทุกข์ ดังนั้นผู้ที่ยินดีในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ชื่อว่ายินดีในทุกข์ ดังคำที่ว่า ผู้ใดชอบทุกข์ ผู้นั้นไม่พ้นทุกข์ ผู้ใดไม่ชอบทุกข์ ผู้นั้นจึงจะพ้นทุกข์

^๙ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๙๐/๑๖๓.

^{๑๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๙๐ - ๒๐๒/๑๖๓ - ๑๖๖.

ทุกขสัง ซึ่งโดยย่อได้แก่รูปนามนั้น เป็นปริณฺเวยกิจ คือเป็นกิจที่ควรกำหนดรู้^{๑๑} ไม่ใช่ธรรมที่อยู่ในประเภทที่ควรละ หรือควรจะเจริญให้เกิดขึ้น หรือทำให้มากขึ้น ในทุกขสัง คือในสภาวะธรรม ๑๖๐ ที่ว่าเป็นทุกข เพราะมีสภาพใจความเป็นไป ๔ ประการคือ

- ๑) เป็นสภาพที่บีบคั้นหรือขมเหง
- ๒) เป็นสภาพที่ต้องปรุงแต่งเนืองๆ คือต้องบำรุงบริหารสังขารอยู่เนืองๆ
- ๓) เป็นสภาพที่ทำให้เดือดร้อน เช่น ร่างกายไม่แข็งแรงก็เดือดร้อน
- ๔) เป็นสภาพที่ไม่คงที่ กลับกลอกและฉิบหายด้วยความเย็นและร้อน^{๑๒}

คำว่า สังขิตเตน ปัญฺจาทานักขันธา ทุกขา คือเมื่อสรุปแล้ว ใจความในทุกขทั้งปวงก็เพราะอุปทานในชั้นที่ ๕ นั้นเอง จึงเป็นทุกข^{๑๓} ทุกขทั้งหมดที่กล่าวมาแล้วใน ๑๑ กองนี้ได้แก่อะไรก็ได้แก่ จิต เจตสิก รูป หรือชั้นที่ ๕ ก็ได้แก่ จิต เจตสิก รูป อันเป็นตัวทุกข ซึ่งมีชาติ คือการปฏิสนธิเป็นต้น จึงเป็นอันว่า ทุกขทั้งหลายเหล่านี้ มีขึ้นได้เพราะชั้นที่ ๕ หรือรูปนาม นั้นเอง

ความสำคัญอีกประการหนึ่งที่ท่านพุทธทาสได้กล่าวถึง ก็คือเวียนเกิดเวียนตายของสัตว์โลก ที่ต้องวนเวียนไปตามแรงกรรมของตนเอง เพื่อให้ทราบถึงความลำบากในการเกิดมาเป็นมนุษย์ เพื่อหาทางปฏิบัติให้พ้นไปจากสังสารวัฏ และวิธีการสำคัญก็คือรู้แจ้งเห็นจริงตามหลักอริยสัจ ๔ ดังความที่ท่านยกมาจากพุทธพจน์ที่ทรงอุปมาไว้ว่า สัตว์ที่ได้เกิดกลับมาสู่หมู่มนุษย์นั้นมีน้อยเปรียบเสมือนความแตกต่างระหว่างฝุ่นนิตหนึ่งเท่าที่พระพุทธรองค์ทรงซ้อนขึ้นด้วยปลายพระนขา (เล็บ) นี้กับมหาปฐพี แล้วตรัสถึงอริยสัจ ๔ ว่า สัตว์ทั้งหลายที่กลับมาเกิดในหมู่มนุษย์มีเพียงเล็กน้อย ส่วนสัตว์ที่กลับมาเกิดนอกจากมนุษย์มีจำนวนมากกว่า เพราะไม่ได้เห็นอริยสัจ ๔ เมื่อเป็นเช่นนี้จึงควรทำความเพียรเพื่อทำความรู้แจ้งแทงตลอดในอริยสัจ ๔^{๑๔}

สรุปว่า ทุกขอริยสัจ หมายถึง ธรรมชาติที่เป็นทุกข เป็นความรู้จริงของพระอริยเจ้าทั้งหลายที่ถูกบีบคั้น ถูกเบียดเบียนอยู่เสมอ มีความเสื่อมไป มีความเร่าร้อนอยู่เสมอจากโมหะเป็นเหตุ มีความปรวนแปรเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ไม่คงสภาพเดิม บังคับบัญชาไม่ได้ และถูกเหตุปัจจัยปรุงแต่งให้เกิดขึ้น เมื่อหมดเหตุปัจจัยปรุงแต่งก็จะดับลง องค์ธรรม ได้แก่ โลภียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๑ (เว้น โลกะ) รูป ๒๘

๗.๒.๓ สมุทัยที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

สมุทัย เป็นเหตุเกิดแห่งทุกขหรือสาเหตุของปัญหา ได้แก่ โลกเจตสิก ซึ่งเป็นตัวสภาวะธรรมของ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา ตัณหาเหล่านี้ เป็นตัวเหตุให้เกิดทุกขได้จริง มีการทำให้เกิดขึ้นในภพใหม่ เป็นต้น จึงเรียกตัณหาเหล่านี้ว่า สมุทยอริยสัจ

พระสุตตันตปิฎก สุมังคลวิลาสินี มหาวรรคอรุทธกถา ปราภุขข้อความเกี่ยวกับทุกขสมุทยอริยสัจว่า “อริยสัจ คือ ทุกขสมุทัย (เหตุให้เกิดทุกข) ตัณหา (ความทะยานอยาก) มีความ

^{๑๑} ที.ม.อ. (ไทย) ๖/๒๔.

^{๑๒} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๕๑/๔๘๔.

^{๑๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๓/๓๑๘.

^{๑๔} ส.ม. (ไทย) ๑๘/๑๑๓๑/๖๔๐.

เกิดขึ้นอีกเป็นปกติ ประกอบด้วยความกำหนด ด้วยอำนาจแห่งความเพลิตเพลิน มักเพลินยิ่งใน อารมณฺ์นั้นๆ นี้ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา”^{๑๕}

พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ สัจจวิภังค์ ปรากฏข้อความเกี่ยวกับทุกขสมุทยอริยสัจว่า ทุกขสมุทยอริยสัจ ได้แก่ ตัณหานี้เป็นเหตุเกิดในภพใหม่ สหระคตด้วยความกำหนดยินดี เป็นเหตุเพลิตเพลินในอารมณฺ์นั้นๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา^{๑๖}

ทุกขสมุทยอริยสัจ แปลว่า ธรรมชาติที่เป็นเหตุให้เกิดความทุกข์ เป็นความจริงของ พระอริยเจ้าทั้งหลาย^{๑๗} ต้นเหตุให้เกิดทุกข์ คือ ตัณหา องค์ธรรม ได้แก่ โลกเจตสิกดวงเดียวเท่านั้น

คัมภีร์ปรมัตถทีปนี ปรากฏข้อความเกี่ยวกับทุกขสมุทยอริยสัจว่า ตัณหา เพราะเป็นแดนเกิดแห่งทุกข์ มีอรรถ ๔ ประการ^{๑๘} คือ

๑) อายุหนตฺโถ	มีอรรถว่า กระทำให้ทุกข์บังเกิดขึ้น
๒) นิทานตฺโถ	มีอรรถว่า เป็นแดนเกิดแห่งทุกข์
๓) สงฺโยคตฺโถ	มีอรรถว่า ประกอบไว้ซึ่งทุกข์มิให้พ้นไป
๔) ปลิโพธตฺโถ	มีอรรถว่า ให้กังวลอยู่แต่ในกองทุกข์

โลกเจตสิกหรือตัณหา เป็นความอยากได้ เป็นความปรารถนา ซึ่งมักจะไม่รู้จักอ้อมไม่รู้จักพอ เมื่อมีความอยากได้ มีความปรารถนาเกิดขึ้นแล้ว ก็ต้องเป็นทุกข์ในการแสวงหาเพื่อให้ได้มาตามความปรารถนานั้นๆ ถ้าหาไม่ได้ ก็มีความไม่สมหวังดังที่ปรารถนา ครั้นได้มาแล้วเป็นทุกข์ในการระวังรักษา เมื่อรักษาไม่ดี แดกหักสูญหายไป ความพลัดพรากจากสิ่งที่รัก รวมความว่า ได้ก็ทุกข์ ไม่ได้ก็ทุกข์ ต่อเมื่อใดตัดต้นตอต้นเหตุ คือ ความปรารถนาลงเสียได้ ทุกข์ก็จะไม่มีเลย

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ) ระบุว่า อริยวังสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า ได้กล่าวข้อความเกี่ยวกับทุกขสมุทยอริยสัจว่า ความจริงเหตุแห่งทุกข์ หมายถึง ตัณหาที่เป็นอนุสัยกิเลสอันเนื่องในกระเสจจิต ตรัสไว้โดยปริยาย (โดยอ้อม)^{๑๙} เมื่อผู้ใดเห็น ทุกขสมุทัย ผู้นั้นชื่อว่ายอมเห็น แม้ทุกข์ ทุกขนิโรธ และทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาด้วย^{๒๐}

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) ได้กล่าวข้อความเกี่ยวกับทุกขสมุทยอริยสัจว่า เป็นความผูกพันที่ก่อให้เกิดภพใหม่ ประกอบด้วยความยินดีพอใจ เพลิตเพลินในภพ และในอารมณฺ์ เป็นความผูกพันในกามคุณอารมณฺ์ ความผูกพันที่มีความเห็นผิดว่าภพเที่ยง และความผูกพันที่มีความเห็นผิดว่าภพขาดสูญ^{๒๑}

^{๑๕} ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๒/-/๒๙๖.

^{๑๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๓/๑๖๗.

^{๑๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๑/๖๖

^{๑๘} ฎุพิงคฺราชนิเวศนฺ์, สารัตถสมุจจัย อรรถกถาภาณวาร เล่ม ๔, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท โรงพิมพ์กรุงเทพ จำกัด, ๒๕๓๒), หน้า ๕๓-๖๑.

^{๑๙} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), อริยวังสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า, หน้า ๗๓.

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๓.

^{๒๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, แปลโดย พระคันธสาราภิกวโร, (นครปฐม: ซีเอไอ เซ็นเตอร์, ๒๕๔๘), หน้า ๒๘๗.

ส่วนในทางพระพุทธศาสนาแสดงไว้ว่า ตัณหา^{๒๒} โดยสรุพบมี ๓ คือ

๑) กามตัณหา ได้แก่ ความยินดี ชอบใจ พอใจ และความปรารถนาในอารมณ์ ทั้ง ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส การสัมผัสถูกต้อง และความนึกคิด ความปรารถนา เช่นนี้ ได้แก่ โลกเจตสิกที่ประกอบกับจิตทั้ง ๘ ดวง

๒) ภวตัณหา ได้แก่ ความพอใจติดใจในกามภพ คือ การได้เกิดเป็นมนุษย์ และเทวดา ๑. พึงพอใจในรูปภพ คือ การได้เกิดเป็นรูปพรหม ๑ พึงพอใจในอรูปภพ คือ การได้เกิดเป็นอรูปพรหม ๑ พึงพอใจในฉานสมบัติ คือ การได้รูปฉาน อรูป ฉาน ๑ และความพึงพอใจในกามคุณอารมณ์ที่ประกอบด้วยสัสสตทัญญู โดยยึดถือว่าไม่สูญหายไปไหน เป็นอย่างใดก็เป็นอยู่อย่างนั้น ๑ ความปรารถนาเช่นนี้ ได้แก่ โลกที่สหระคตด้วยสัสสตทัญญู ๔ ดวง

๓) วิภวตัณหา ได้แก่ ความติดใจชอบใจในอุจเฉททัญญู คือ ติดใจว่าสัตว์ทั้งหลายตายไปแล้วก็สูญ กรรม และผลของกรรมก็สูญตามไปด้วยเหมือนกัน เช่นนี้ ได้แก่ โลกที่สหระคตด้วยอุจเฉททัญญู ๔ ดวง

ตัณหา คือ โลภะ อันเป็นตัวสมุทัยนี้ เป็นธรรมที่ควรละ ควรประหารโดยแท้ การละการประหารได้ชั่วคราวนั้น เรียกว่า ตทังคปหาน เป็นการพ้นชั่วคราวเท่านั้น การพ้นชั่วคราวเช่นนี้ เรียกว่า ตทังควิมุตติ

การประหารการพ้นชั่วคราวนี้ เพียงแต่รักษาศีล ก็ละได้ ก็พ้นได้ การละการประหารได้ด้วยการข่มไว้ อันเป็นการละการประหารด้วยอำนาจ สมาธิ คือ ฉานนั้น เป็นการข่มไว้ได้นานจนฉานเสื่อม การประหารชนิดนี้ เรียกว่า วิชัมภนปหาน การพ้นชนิดนี้เรียกว่า วิชัมภนวิมุตติ

การละการประหารด้วยปัญญา คือ มรรคญาณ เป็นการประหารได้อย่าง เต็ดขาดแน่นอน กิเลสที่ถูกประหารแล้ว ละเว้นเช่นนี้เป็นไม่มีวันที่จะเกิดขึ้นมาอีกได้เลย การประหารเช่นนี้เรียกว่า สมุจเฉทปหาน การพ้นเช่นนี้เรียกว่า สมุจเฉทวิมุตติ

ตารางแสดงการประหาร การพ้นนั้น จัดได้ ๕ ประการ เรียกว่า ปหาน ๕ และวิมุตติ ๕

ปหาน ๕ ^{๒๓}	วิมุตติ ๕ ^{๒๔}	ได้แก่
ตทังคปหาน(ศีล)	ตทังควิมุตติ	พ้นชั่วคราว
วิชัมภนปหาน (สมาธิ)	วิชัมภนวิมุตติ	พ้นด้วยการข่มไว้
สมุจเฉทปหาน (มรรค)	สมุจเฉทวิมุตติ	พ้นเด็ดขาด
ปฏิบัติสัทธีปหาน (ผล)	ปฏิบัติสัทธีวิมุตติ	พ้นสนิท
นิสสรณปหาน (นิพพาน)	นิสสรณวิมุตติ	พ้นเลย

^{๒๒} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๔/๒๑, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๓/๑๖๗ - ๑๖๙.

^{๒๓} พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓๔.

^{๒๔} ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๒/-/๔๘, ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๒/-/๙๓.

สรุปว่า ทุกขสมุททยอริยสัง หมายถึง ธรรมชาติที่เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดทุกข์ เหตุปัจจัย คือ ตัณหาที่เป็นอนุสัยกิเลสที่นอนเนื่องในจิต เป็นเหตุให้เกิดภพใหม่ ด้วยความยินดี เพลิดเพลินในอารมณ์ มีกามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา โดยยึดถือตัวตนเป็นที่ตั้ง จึงทำให้ชีวิต ถูกบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ไม่อิสระ เป็นเหตุให้ทุกข์ปรากฏขึ้น และกักขังมิให้พ้นไปจากทุกข์

๗.๒.๔ นิโรธที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

นิโรธ^{๒๕} เป็นความดับทุกข์ ความพ้นทุกข์ ความสำรอก ความดับโดยไม่เหลือของตัณหา ความปล่อยวาง ความสละคืน การที่ตัณหาดับไปไม่เหลือ ด้วยการคลายออก สละเสียได้ สลัดออกไปได้ ไม่พัวพัน คือ ภาวะแห่งนิพพาน ที่ไม่มีความทุกข์

พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค ปรากฏข้อความเกี่ยวกับทุกขนิโรธอริยสัง ว่า ทุกขนิโรธอริยสัง ความจริงอันประเสริฐ คือ ความดับทุกข์ ได้แก่ ภาวะที่ตัณหาดับสิ้นไป ความปล่อยวาง ความไม่ติดข้อง ความหลุดพ้น สงบ ปลอดภัยเป็นอิสระ คือ พระนิพพาน นิโรธสัง คือ ความดับของ ทุกขสังที่เป็นรูป-นาม เมื่อผู้ปฏิบัติบรรลุมรรคญาณรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ ดังพระพุทธพจน์ ว่า กตมถจ ภิกขเว ทุกขนิโรธ อริยสังจํ. โย ตสสาเยว ตณฺหาเย อเสสวिरาคนิโรธ จาโค ปฏินิสสคฺโค มุตติ อนาลโย. ภิกขุทั้งหลาย อริยสัง คือ ทุกขนิโรธ ได้แก่ ความดับสนิทตัณหาทั้งหมด ความสละ ตัณหา ความปล่อยตัณหา ความวางตัณหา และความไม่พัวพันในตัณหา^{๒๖}

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก สัจจวิภังคินิเทศ สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา ได้กล่าวข้อความ เกี่ยวกับทุกขนิโรธอริยสังว่า สังจะที่สาม เพราะศัพท์ว่า นิ ย่อมแสดงความไม่มี และศัพท์ว่า โรธ ย่อม แสดงถึงผู้ท่องเที่ยว ๒ เพราะฉะนั้น ในสังจะที่สาม (นิโรธ) นี้ จึง ได้แก่ ความไม่มีความท่องเที่ยวไป แห่งทุกข์กล่าวคือ การท่องเที่ยวไปในสังสาร เพราะว่างจากคติทั้งปวง อีกอย่างหนึ่ง เมื่อพระโยคาวจร บรรลุสังจะที่สามนั้นแล้ว ความไม่มีการท่องเที่ยวไปแห่งทุกข์กล่าวคือ การท่องเที่ยวไปใน พระพุทธเจ้าตรัสว่า โรธ (ทุกขนิโรธ) เพราะเป็นปฏิบัติต่อการท่องเที่ยวไปนั้น อีกอย่างหนึ่ง เรียกว่า ทุกขนิโรธ เพราะเป็นปัจจัยแก่ความไม่เกิด คือ ความดับสนิทแห่งทุกข์^{๒๗}

ในนิโรธสังจนิเทศ ปรากฏข้อความเกี่ยวกับทุกขนิโรธอริยสังว่า ทุกขนิโรธอริยสัง คือ ความสำรอก และความดับกิเลสตัณหาโดยไม่เหลือด้วยวิราคะ ความปล่อยวาง ความสละคืน ความพ้น ความไม่ติดอยู่ ภิกขุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธอริยสัง^{๒๘}

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ) ได้กล่าวข้อความเกี่ยวกับนิโรธสังว่า เป็นความจริง คือ ความดับทุกข์ หมายถึง ความดับทุกข์สัง และสมุททยสังเหล่านั้นในขณะบรรลุ พระนิพพาน ตรัสไว้ด้วยพระดำรัสว่า สหุทฺธมา น ปริหายติ (ไม่เสื่อมจากพระสัทธรรม คือ โลกุตตรธรรม ๙ อันได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑)^{๒๙}

^{๒๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๔/๑๖๙ - ๑๗๑.

^{๒๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๑/๓๓๒.

^{๒๗} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๑/-/๒๙๕.

^{๒๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๑/๓๓๒-๓๓๔, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๔/๑๖๙-๑๗๑.

^{๒๙} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), อริยวังสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่ง พระอริยเจ้า, หน้า ๗๓.

ทุกขนิโรธอริยสัง แปลว่า ธรรมที่เป็นเครื่องดับทุกข์ เป็นความจริงของพระอริยเจ้าทั้งหลาย องค์ธรรม ได้แก่ นิพพาน^{๓๐} นิโรธ คือ สลัดออก อันปัจจัยปรุงแต่งไม่ได้ เป็นอมตะ

นิโรธสัง คือ ความดับของทุกขสังที่เป็นรูป-นาม ทั้งหมด เมื่อนักปฏิบัติบรรลุมรรคญาณรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์แล้วย่อมหยั่งเห็นว่ารูป-นาม ทั้งหมดเป็นทุกข์ และปราศจากตัณหาที่เพิลิตเพลินยินดีในรูป-นาม ด้วยเหตุนี้ อุปาทานชั้น ๕ ที่ควรที่จะเกิดขึ้นย่อมดับไปไม่เกิดขึ้นอีก จัดเป็นความดับที่ไม่มีชั้นเหลืออยู่ซึ่ง เรียกว่า อนุปาทิเสสนิพพานหรือ อนุปาทินิโรธ คือ ความดับไม่เกิดอีก ดังนั้น พระนิพพานอันเป็นอารมณ์ของมรรคญาณจึงชื่อว่า นิโรธสัง^{๓๑}

นิโรธสัง หมายถึง นิพพาน เพราะนิพพานเป็นที่ดับสิ้นแห่งตัณหา ตัณหาเป็นต้นเหตุให้เกิดทุกข์ เมื่อดับตัณหาอันเป็นต้นเหตุลงได้แล้ว ผล คือ ทุกข์อันเป็นปลายเหตุก็ไม่ได้มีอยู่เอง เพราะผลย่อมมาจากเหตุ เมื่อเหตุดับผลก็ดับ เมื่อสิ้นทุกข์ ก็ถึงซึ่งความสุข

ลักษณะที่จุดกะแห่งนิพพานแสดงไว้ว่า

สนธิ ลักษณะ	มีความสงบจากเพลิงทุกข์ เป็นลักษณะ
อจจุต รสา	มีความไม่แตกดับ เป็นกิจ
อนิมิตต ปจจุปฏฐานะ	ไม่มีนิมิตเครื่องหมาย เป็นอาการปรากฏ
(วา) นิสสรณ ปจจุปฏฐานะ	(หรือ) มีความออกไปจากภพ เป็นผล
ปฏฐานะ น ลพภติ	ไม่มีเหตุใกล้ให้เกิด (เพราะนิพพานเป็นธรรมที่พ้นจากเหตุจากปัจจัยทั้งปวงมาปรุงแต่ง) ^{๓๒}

นิโรธนั้นคือ

- ๑) ถ้ากล่าวโดยอย่างเดียว ก็ได้แก่สังขตธาตุคือธาตุที่ไม่มีปัจจัยปรุง
- ๒) ถ้าจะกล่าวโดยที่มี ๒ นัย^{๓๓} ก็ได้แก่ สอุปาทิเสสนิพพาน คือดับกิเลสได้หมดสิ้นแล้ว แต่ยังทรงชีพอยู่ กับอนุปาทิเสสนิพพาน คือดับกิเลสได้หมดสิ้นและสิ้นชีพด้วย
- ๓) ถ้ากล่าวโดยที่มี ๓ นัย^{๓๔} ก็ได้แก่อนิมิตตนิพพาน อปฺปนิหิตนิพพานและสุญญตนิพพาน
- ๔) ถ้ากล่าวโดยที่มี ๔ นัย^{๓๕} ก็ได้แก่ เพราะบรรลุด้วยมรรค ๔ คือ โสดาปัตติมรรค สกิทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค
- ๕) ถ้ากล่าวโดยที่มี ๕ นัย^{๓๖} ก็ได้แก่ เพราะดับความยินดีจากกามคุณ ๕
- ๖) ถ้ากล่าวโดยที่มี ๖ นัย^{๓๗} ก็ได้แก่ ความดับแห่งประเภทของตัณหาทั้ง ๖ มีรูปตัณหา เป็นต้น

^{๓๐} ฎึงคธาขนิเวศน, สารัตถสมจจย อตถกถาภาณวาร เล่ม ๔, หน้า ๕๓-๖๑.

^{๓๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๗-๒๘๘.

^{๓๒} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะที่จุดกะแห่งปรมัตถธรรม, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท คัลเลอร์ส โพร จำกัด, ๒๕๓๗), หน้า ๓๘.

^{๓๓} ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๔๔/๓๙๒.

^{๓๔} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๘๗/๒๖๔.

^{๓๕} ที.ปา.อ. (บาลี) ๑๘๗/๑๐๓.

^{๓๖} อง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๒๖/๑๑๐.

สรุปว่า ทุกขนิโรธอริยสัง คือ ความดับสนิทแห่งกองทุกข์ เป็นความดับสิ้นแห่งกิเลสและตัณหา อันเป็นต้นเหตุให้เกิดทุกข์ การดับไม่เหลือนี้ เมื่อเหตุดับผลก็ดับ เมื่อสิ้นทุกข์ เมื่อดับตัณหาอันเป็นต้นเหตุได้ การปล่อยวาง การสละคืน การพ้น การยึดไม่ติด การไม่ท่องเที่ยวไปแห่งทุกข์ อันเป็นปัจจัยแก่การไม่เกิด การที่ตัดขาดไปไม่เหลือ คือ สภาวะแห่งพระนิพพาน อันเป็นอยู่ด้วยปัญญา ซึ่งบริสุทธิ์ อิสระ สงบ ปลอดภัย ผ่องใส เบิกบาน สว่างจากกิเลส และทุกข์ ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง ไม่มีรูป-นาม ชั้น ๕ นั้นเอง

๗.๒.๕ มรรคที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

มรรคสัง^{๓๘} เป็นมัชฌิมาปฏิปทาที่เป็นทางสายกลาง อันเป็นข้อปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงความตรัสรู้อริยสัง ๔ เป็นธรรมที่ดับกิเลส และดับทุกข์ได้ ด้วยมรรคเป็นทางอันประเสริฐมีองค์ ๘ คือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และ สัมมาสมาธิ

พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ ปรากฏข้อความเกี่ยวกับทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังว่า “ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง (อริยสัง คือ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับ) คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ ๑) สัมมาทิฐิ ๒) สัมมาสังกัปปะ ๓) สัมมาวาจา ๔) สัมมากรรมันตะ ๕) สัมมาอาชีวะ ๖) สัมมาวายามะ ๗) สัมมาสติ ๘) สัมมาสมาธิ”^{๓๙}

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ) ได้กล่าวข้อความเกี่ยวกับทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังว่า “มรรคสัง ความจริง คือ ทางดับทุกข์ หมายถึง อริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งผู้มีธรรมเป็นที่ยินดี ยินดีในธรรม หมั่นพิจารณาธรรม มีสติกำหนดถึงธรรม ประพฤติอยู่ ตรัสไว้โดยปริยาย (โดยอ้อม)”^{๔๐}

มรรคอริยสัง ได้แก่ อัญญสังคิมรรค คือ มรรคมีองค์ ๘

๑) สัมมาทิฐิ^{๔๑} หมายถึง มีปัญญาเห็นแจ้งอริยสัง ๔ เห็นไตรลักษณ์ เห็นปฏิจกสมุบาท ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในมรรคจิต ๔ ประหารมิถนาทิฐิ คือ อวิชชา (โมหะ) ตามกำลังแห่งมรรคนั้น

๒) สัมมาสังกัปปะ^{๔๒} หมายถึง ความนึกคิดในทางสละปลอดจากกาม ความนึกคิดปลอดจากพยาบาท และ ความนึกคิดปลอดจากการเบียดเบียน ได้แก่ วิตกเจตสิกที่ในมรรคจิต ๔ ประหาร กามวิตก พยาบาทวิตก และวิหิงสาวิตก ตามกำลังแห่งมรรค มีแต่การยกจิตขึ้นสู่อารมณ์พระนิพพาน คือ มีวิตกในนิพพาน โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์

^{๓๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๖/๙๑.

^{๓๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๕/๑๗๑ - ๑๗๓.

^{๓๙} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๕/๔๒๑ - ๔๒๒.

^{๔๐} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), อริยวิงสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า, หน้า ๗๓.

^{๔๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕.

^{๔๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕.

๓) สัมมาวาจา^{๔๓} หมายถึง พูดคำสัตย์ พูดไม่ส่อเสียด พูดคำอ่อนหวาน พูดสิ่งมีสาระ ได้แก่ สัมมาวาจาวิรตีเจตสิกที่ในมรรคจิต ๔ ประหารมิจฉาวาจา คือ วจีทุจริต ๔ ตามกำลังแห่งมรรค โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์

๔) สัมมากรรมันตะ^{๔๔} หมายถึง ไม่เบียดเบียนชีวิตสัตว์ทั้งหลาย ไม่ลักทรัพย์ ไม่ประพฤตินอกใจได้แก่ สัมมากรรมันตวิรตีเจตสิกที่ในมรรคจิต ๔ ประหาร มิจฉากัมมันตะ คือ กายทุจริต ๓ ตามกำลังแห่งมรรค โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์

๕) สัมมาอาชีวะ^{๔๕} หมายถึง เว้นมิจฉาชีพ ประกอบสัมมาอาชีพ ได้แก่ สัมมาอาชีวะวิรตีเจตสิกในมรรคจิต ๔ ประหาร มิจฉาอาชีวะ คือ มีความเป็นอยู่ที่ทุจริต ๗ ประการ โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์

๖) สัมมาวายามะ^{๔๖} หมายถึง เพียรระวังความชั่วไม่ให้เกิดขึ้น เพียรกำจัดความชั่วที่เกิดขึ้น ได้แก่ วิรียเจตสิกที่ในมรรคจิต ๔ ประหารมิจฉาวายามะ คือ ความเพียรที่ผิดที่เป็นทุจริต มีแต่เพียรถึงพระนิพพาน โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์

๗) สัมมาสติ^{๔๗} หมายถึง พิจารณาเห็นกายในกาย เวทนาในเวทนา จิตในจิต และในธรรม ได้แก่ สติเจตสิกที่ในมรรคจิต ๔ ประหารมิจฉาสติ คือ ความปราศจากสติสัมปชัญญะ คงมีแต่สติที่ระลึกอยู่เสมอแต่พระนิพพาน โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์

๘) สัมมาสมาธิ หมายถึง ฌาน ๔^{๔๘} ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิกที่ในมรรคจิต ๔ ประหารมิจฉาสมาธิ คือ การขาดความตั้งใจมั่นโดยชอบ คงมีแต่ความตั้งใจมั่นแน่วแน่ในพระนิพพาน โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์

สรุปว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังข์หรือ มรรคสังข์ คือ อุบายดำเนินไปสู่ความดับทุกข์ ที่เป็นเครื่องนำไปสู่พระนิพพาน โดยมีมุ่งตรงต่อพระนิพพาน พระอริยะเจ้ามีพระพุทธเจ้า เป็นต้น ย่อมแห่งตลอดสังข์จะนี้ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งเป็นธรรมที่ทำให้แจ้งแห่งตลอดในธรรมที่เป็นเหตุเป็นข้อปฏิบัติ และปฏิบัติที่ทำให้ผู้ปฏิบัติตามได้เข้าถึงความดับทุกข์ ออกจากทุกข์ และเข้าถึงพระนิพพานได้ด้วยความจริง ซึ่งองค์มรรค ๘ คือ สัมมาทิฎฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ

๗.๓ ความสำคัญของอริยสังข์ ๔ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

๗.๓.๑ ความสำคัญของอริยสังข์ ๔ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

อริยสังข์เป็นหัวข้อธรรมสำคัญอย่างยิ่งหัวข้อหนึ่งในหลักคำสอนสำคัญของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จะเห็นได้จากหลักฐานต่อไปนี้

^{๔๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕.

^{๔๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕.

^{๔๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๖.

^{๔๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๖.

^{๔๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๖.

^{๔๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๗.

(๑) พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงปฏิญาณพระองค์ว่าเป็นสัมมาสัมพุทธะ เพราะทรงรู้แจ้งใน อริยสัจ ความซอญนี้ปรากฏอยู่ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ที่ทรงแสดงเป็นครั้งแรกแก่ปัญจวัคคีย์นั้นเอง ว่า

“ปัญญาอันรู้เห็นตามเป็นจริงของเราในอริยสัจ ๔ นี้ มีรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ อย่างนี้ยังไม่หมดจดดีแล้วเพียงใด ภิกษุทั้งหลาย เรายังยืนยันไม่ได้ว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลกในหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์เพียงนั้น

ภิกษุทั้งหลาย ปัญญาอันรู้เห็นตามเป็นจริงของเราในอริยสัจ ๔ นี้ มีรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ อย่างนี้ ยังไม่หมดจดดีแล้วเพียงใด ภิกษุทั้งหลาย เมื่อนั้น เรายังยืนยันไม่ได้ว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณะพราหมณ์ เทวดา และมนุษย์เพียงนั้น”^{๔๙}

(๒) พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงยกย่องพระสารีบุตรให้เป็นพระธรรมเสนาบดี คือ แม่ทัพธรรม ทรงให้เหตุผลว่า เพราะพระสารีบุตรสามารถแสดงธรรมจักรซึ่งมีอริยสัจ ๔ เป็นแกนกลางได้เสมอ พระองค์ไม่มีพระสาวกรูปใดจะทำให้เทียมถึง แสดงว่าทรงถือเอาอริยสัจ ๔ เป็นมาตรฐานวัดความสามารถของพระสาวกในเรื่องการแสดงธรรม

(๓) พระสารีบุตรได้แสดงไว้ว่า อริยสัจ ๔ เป็นที่รวมลงแห่งธรรมที่เป็นกุศลทั้งหลาย เหมือนรอยเท้าช้างใหญ่กว่ารอยเท้าสัตว์บกทุกชนิด เอรอยเท้าของสัตว์อื่นทุกชนิดมาใส่ในรอยเท้าช้าง ได้ฉั่นใด ธรรมที่เป็นกุศลทุกอย่างรวมลงในอริยสัจ ๔ ได้ฉั่นนั้น^{๕๐}

(๔) ถ้าจะกล่าวให้ใกล้เคียงกับชีวิตของคนเราทุกคน อริยสัจ ๔ เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับปัญหาชีวิตและการแก้ไขปัญหานั้น ความทุกข์เป็นปัญหาชีวิตที่เผชิญหน้าทุกคนอยู่ การแก้ไขปัญหาชีวิตจะต้องดำเนินไปตามหลักเหตุผลและสติปัญญา หรือดำเนินการให้ถูกต้องตามเหตุของปัญหานั้นๆ แล้วดับที่เหตุ ปัญหาจึงจะคลี่คลายหรือดับลง

๗.๓.๒ กิจในอริยสัจ ๔ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

กิจในอริยสัจ ๔^{๕๑} กิจ คือ หน้าที่ในอริยสัจ ๔ ข้อใดมีหน้าที่อย่างไร รวมเรียกว่า ไตรปริวัฏ ทวาทสการ แปลว่า ๓ รอบ ๑๒ อาการ หมายถึง ญาณ ๓ ในอริยสัจ ๔ ผู้รู้ อริยสัจ ๔ ที่เรียกว่ารู้จริง รู้แล้วพ้นทุกข์ได้ ต้องรู้ประกอบด้วยญาณ ๓ อาการ ๑๒ นี้ ที่คนสามัญรู้นั้นเป็นความจำไม่ใช่ความรู้ที่แท้จริง ยังปฏิบัติตามที่รู้ไม่ได้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงพระมหากรุณา ตรัสเทศนาโพธิปักขิยธรรม ปฏิจจสมุปบาทและอริยสัจ ๔ ธรรมทั้ง ๓ นี้มีอรรถเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ประดุจดั่งดุมเกวียน กำเกวียน และกงเกวียน จึงได้ชื่อว่า พระธรรมจักร

ตารางแผนญาณ ๓หรือรอบ ๓ อาการ ๑๒ ในอริยสัจ ๔

^{๔๙} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๖/๒๓.

^{๕๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๐/๓๒๙.

^{๕๑} ที.สี.อ. (บาลี) ๒๔๘/๒๐๓.

	สัจญาณ	กิจญาณ	กตญาณ
ทุกข์	ยอมรับว่าความทุกข์แห่งชีวิตมีอยู่จริง ชีวิตคลุกเคล้าไปด้วยความทุกข์จริง	รู้ว่าความทุกข์เป็นสิ่งที่กำหนด ความรู้ คือ ควรทำความเข้าใจ (ปริยญเญยธรรม)	รู้ว่าได้กำหนดรู้แล้ว หรือทำความเข้าใจ แล้ว
สมุทัย	ยอมรับว่าสมุทัยคือตัณหา เป็นเหตุให้ เกิดทุกข์จริง	รู้ว่าสมุทัยคือตัณหา เป็นสิ่งควรละ (ปหัตถ์พหธรรม)	รู้ว่าละได้แล้ว
นิโรธ	ยอมรับว่านิโรธคือความทุกข์มีอยู่จริง ความทุกข์สามารถดับได้จริง โดยผ่าน ทางการดับตัณหา	รู้ว่านิโรธควรทำให้แจ้งขึ้นในใจ (สัจฉิกัตถ์พหธรรม)	รู้ว่าได้ทำให้แจ้ง แล้ว
มรรค	ยอมรับว่ามรรคมีองค์ ๘ เป็นทาง นำไปสู่ความดับทุกข์จริง	รู้ว่ามรรคเป็นสิ่งที่ควรอบรม บำเพ็ญให้เกิดมี (ภาเวตถ์พหธรรม)	รู้ว่าได้เจริญอบรม ให้เต็มที่แล้ว

พระธรรมจักรแบ่งออกเป็น ๒ ประการ คือ

(๑) ปฏิเวธญาณธรรมจักร ได้แก่ พระญาณอันตรัสรู้หรือริยสัง ๔ มีปริวัฏฏ์ ๓ มีอาการ ๑๒ ประหารเข้าศึก คือ กิเลสเสียได้ เป็นสมุจเฉทปหาน ขาดจากสันดานแห่งพระองค์แล้ว และนำมาซึ่งอริยผล

(๒) เทศนาญาณธรรมจักร ได้แก่ พระญาณอันอบรมด้วยพระมหากุณาธิคุณ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสเทศนาอริยสัง มีปริวัฏฏ์ ๓ มีอาการ ๑๒ ยังสวาททั้งหลาย มีพระอัญญาโกณฑัญญะเป็นประธานให้ได้สำเร็จอริยมรรคอริยผล ตัดกิเลสเป็นสมุจเฉทปหาน ญาณธรรมจักรซึ่งพระพุทธรองค์ตรัสเทศนาอริยสัง มีปริวัฏฏ์ ๓ ประการนั้นได้แก่

๑) สัจญาณ คือ พระปรีชาญาณอันตรัสรู้ซึ่งอริยสังด้วยพระองค์เอง จะมีบุคคลผู้หนึ่ง ผู้ใดเป็นครูอาจารย์ของพระองค์นั้นหาไม่ได้

๒) กิจญาณ คือ พระปรีชาญาณอันแทงตลอดในกิจแห่งอริยสัง ๔ ตรัสรู้แจ้งว่าทุกข์สังนี้ สมควรที่พระอริยบุคคลจะพึงกำหนดรู้ สมุทัยสังนี้สมควรที่พระอริยบุคคลจะพึงละเสีย นิโรธสังคือพระนิพพานนั้น สมควรที่พระอริยบุคคลจะพึงกระทำให้แจ้งในขันธสันดาน มรรคสังอันเป็นทางปฏิบัติให้ถึงซึ่งการดับทุกข์นั้น สมควรที่พระอริยบุคคลจะพึงเจริญไว้ในสันดาน

๓) กตญาณ^{๕๒} คือ พระปรีชาญาณอันรู้แจ้งกิจแห่งอริยสัง ๔ อันกระทำเสร็จแล้ว และรู้ว่าตนได้กำหนดรู้ทุกข์สังเป็นอารมณ์อยู่แล้ว รู้ว่าสมุทัยสังคือตัณหา นั้น ได้ละขาดจากสันดานแล้ว รู้ว่านิโรธสังคือพระนิพพานนั้นตนได้กระทำประจักษ์แจ้งในสันดานแล้ว รู้ว่ามรรคสังอันเป็นทางปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับทุกข์นั้น ตนได้เจริญบริบูรณ์แล้ว

อริยสัง ๔ เป็นแก่นสำคัญของพระพุทธศาสนา พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงยืนยันว่า จักรคือธรรมที่พระองค์หมุนไปแล้วนี้ใครๆ จะหมุนกลับไม่ได้ ใครหมุนกลับก็เป็นการหมุนไปสู่ทางที่ผิด พระปัญญาตรัสรู้ของพระองค์ จึงเป็นความจริงสากลอันมีรากฐานอยู่ที่เหตุผล และเป็นความจริงอัน

^{๕๒} ส.ม.อ. (บาลี) ๓/๑๐๘๑/๓๘๐.

จำเป็นที่สุดเหตุผลสำคัญในการแทงตลอดอริยสัจ ๔ คือ การละตัณหาได้ การที่จะละตัณหาได้ต้องอาศัยการเดินตามมรรคมืองค์ ๘ เมื่อมรรคมืองค์ ๘ บริบูรณ์ เป็นมรรคสมังคี คือ การรวมตัวกันอย่างสมส่วน ทำหน้าที่ทำลายตัณหา อุปาทาน และอวิชชาให้พินาศ การเห็นแจ้งในนิพพานก็เกิดขึ้นความทุกข์ในสังสารวัฏก็สิ้นไปอริยสัจ ๔ เป็นความจริงที่ยั่งยืนอยู่กับชีวิตของมนุษย์ตั้งแต่บรรพกาลมาจนบัดนี้ และจะยั่งยืนต่อไปในอนาคตไม่มีที่สิ้นสุด เมื่อใดที่มนุษย์สามารถปฏิบัติจนเกิดภาวนามยปัญญาได้ เมื่อนั้นก็สามารถจะรู้เข้าใจ แทงตลอดในอริยสัจได้

๗.๔ อริยสัจ ๔ กับรูป-นามที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

อริยสัจ ๔ กับรูป-นามที่เป็นภูมิของวิปัสสนา คือ ความเป็นรูป-นามของอริยสัจ ๔ คือ อริยสัจ ๔ เป็นรูป-นาม ได้ ดังนี้

ทุกขอริยสัจ เป็นขั้นที่ ๕ จึงจัดเป็นได้ ทั้งรูป และนาม เพราะมีลักษณะแตกสลายเปลี่ยนแปลงเสื่อมสลายไป เมื่อถูกความร้อนหรือความเย็นมากระทบจึงจัดเป็นรูป และมีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ และเสวยอารมณ์ ความรู้สึกสุข ทุกข์ อุเบกขา โสมนัส รู้อารมณ์ขณะปัจจุบัน ปรงแต่งจิต ทั้งฝ่ายดี และฝ่ายไม่ดี และรู้อารมณ์กุศล และอกุศลจึงจัดเป็นนาม^{๕๓}

สมุทยอริยสัจ เป็นสังขารขั้น จัดเป็นนาม เพราะมีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ และเป็นธรรมชาติที่ปรงแต่งจิต ที่เกิดปรงแต่งจากเหตุปัจจัย ทั้งฝ่ายดี และฝ่ายไม่ดี จึงจัดเป็นนาม

นิโรธอริยสัจ ได้แก่ พระนิพพาน ไม่ได้เป็นขั้น เป็นธัมมาตนะ ธัมมธาตุ จัดเป็นนาม มีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ และเสวยอารมณ์ ความรู้สึก จึงจัดเป็นนาม

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ เป็นสังขารขั้น จัดเป็นนาม เพราะปฏิบัติไปสู่ธรรมที่ดับทุกข์ ให้สัตว์ได้ดับทุกข์โดยไม่มีเหลือ มีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ เสวยอารมณ์ และความรู้สึก จึงจัดเป็นนาม

ตารางที่ ๗ ตารางแสดงการจัด อริยสัจ ๔ เป็นรูป-นาม

อริยสัจ ๔	รูป / นาม	
	รูป	นาม
ทุกขอริยสัจ	รูป	นาม
ทุกขสมุทัยอริยสัจ		นาม
ทุกขนิโรธอริยสัจ		นาม
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ		นาม

ในตอนท้ายของธัมมจักกัปปวัตตนพระสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้น แล้วในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยสดับมาก่อนว่า

๑) นี้ทุกขอริยสัจ ควรกำหนดรู้ เราได้กำหนดรู้แล้ว

^{๕๓} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๓/๕๘๘ - ๕๘๙.

- ๒) นี้ทุกข์สมุทฺถยอริยสัจ ควรละเสีย เราละได้แล้ว
 ๓) นี้ทุกข์นิโรธอริยสัจ ควรทำให้แจ้ง เราได้ทำให้แจ้งแล้ว
 ๔) นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ควรให้เจริญ เราได้ให้เจริญแล้ว^{๕๔}

ตราบใดที่ปัญญาอันรู้เห็นตามที่เป็นจริงในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ของเรา ซึ่งมีรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ อย่างนี้ ยังไม่หมดจดแก่เรา ตราบนั้นเรายังไม่ประกาศตนว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก ที่มีเวทดา มาร และพรหม ในเหล่าสัตว์มีสมณะ พราหมณ์ พร้อมด้วยเวทดาและมนุษย์^{๕๕}

๗.๕ อริยสัจ ๔ กับไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

อริยสัจ ๔ กับไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา คือ อริยสัจ ๔ กับไตรลักษณ์^{๕๖} ได้แก่ การกำหนดรู้อริยสัจ ๔ ลงในความเป็นไตรลักษณ์ ดังนี้

(๑) การกำหนดรู้ทุกข์อริยสัจกับไตรลักษณ์ คือ สภาวะธรรมที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ โดยการกำหนดรู้ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน คือ ความเข้าใจทุกข์อย่างถูกต้อง ดังนั้น ทุกขณะที่มีการกำหนดรู้เช่นนี้ จัดเป็นปริยญาปฏิเวธ คือ การแทงตลอดด้วยการกำหนดรู้

(๒) การกำหนดรู้ทุกข์สมุทฺถยอริยสัจ เนื่องจากต้นเหตุที่พอใจในอารมณ์ไม่อาจเกิดขึ้นได้ จึงนับว่าเหตุให้เกิดทุกข์ถูกดับไปชั่วคราวในขณะนั้น จัดเป็นปหานปฏิเวธ คือ การแทงตลอดด้วยการละ เห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน

(๓) การกำหนดรู้ทุกข์นิโรธอริยสัจ เมื่อต้นเหตุถูกจัดไป อุปาทาน กรรม สังขาร วิญญาณ และนาม-รูปที่ประกอบกันเป็นกิเลสวัฏฏ์ กรรมวัฏฏ์ และวิปากวัฏฏ์ ซึ่งมีต้นเหตุเป็นปัจจัย ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ โดยถูกขจัดไปเป็นตถาคพหาน บุคคลนั้นเรียกว่า เข้าถึงนิพพานได้ชั่วคราว ด้วยอำนาจวิปัสสนา จัดเป็นสังขิกิริยาปฏิเวธ คือ การแทงตลอดด้วยการรู้แจ้ง เห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน

(๔) การกำหนดรู้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจนั้น ในขณะที่กำหนดรู้ทุกข์อริยสัจ อริยมรรคมีองค์ ๘ ที่นำหน้าโดยสัมมาทิฐิจะถูกรวมให้เจริญขึ้นในจิตของตน จัดเป็นภาวนาปฏิเวธ คือ การแทงตลอดด้วยการอบรม เป็นการทำความรรคให้เจริญ เห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน

สรุปว่า การกำหนดรู้อารมณ์ทางทวาร ๖ ทำให้เข้าใจทุกข์สัจตามความเป็นจริง ซึ่งเป็นเหตุให้ละสมุทฺถยได้ชั่วคราว ทำให้เกิดความรู้แจ้ง และพัฒนาวิปัสสนาญาณให้เจริญ ด้วยเหตุนี้ ในทุกขณะที่ผู้ปฏิบัติธรรมกำหนดรู้สภาวะธรรมทางทวาร ๖ จึงเป็นการกระทำกิจเกี่ยวกับอริยสัจทั้ง ๔ ไปด้วยไปพร้อมกัน คือ กำหนดรู้ทุกข์ ละสมุทฺถย ทำนิโรธให้แจ้ง และเจริญมรรค ด้วยการปฏิบัติธรรมเช่นนี้ วิปัสสนามรรคย่อมรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ และเมื่อวิปัสสนามรรคเจริญเต็มที่ โลกุตตรมรรคที่เห็นแจ้งพระนิพพานย่อมเกิดขึ้น ในขณะที่บรรลุมรรคนั้น โลกุตตรมรรคที่นำโดยสัมมาทิฐิได้ถูกพัฒนาจนสมบูรณ์เกิดขึ้น ๑ ขณะจิตทำหน้าที่กำจัดต้นเหตุ กำหนดรู้ทุกข์สัจตามความเป็นจริง รู้แจ้ง

^{๕๔} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๕/๒๒-๒๓.

^{๕๕} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๒-๕๙๖.

^{๕๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๙๔-๓๙๖.

ความดีรูป-นาม และทำมรรคให้เจริญ จึงกล่าวได้ว่า โลกุตตรมรรคได้แทงตลอดอริยสัจ ๔ ไปพร้อมกัน

๗.๖ สรุปรายบท

พระพุทธองค์จึงทรงแสดงทุกขสังขไว้เป็นอันดับแรกในอริยสัจ ๔ ทั้งนี้ก็เพราะทุกข์เป็นของหายาบ รุ้ง่ายกว่าสมุทัย และแท้จริงแล้วก็มีแต่ทุกข์เท่านั้นที่เคลื่อนกล่น จึงสมควรให้สัตว์ทั้งหลายกำหนดรู้ความจริงของโลกว่าเป็นทุกข์ นี่เป็นอันดับที่ ๑

เมื่อผู้ปฏิบัติเห็นแล้วว่ามิแต่ทุกข์ จึงสวหาเหตุว่าอะไรทำให้เกิดทุกข์ ก็จะได้ความจริงว่า เพราะตัณหาอันเป็นตัวสมุทัยโดยเหตุนี้จึงทรงแสดงสมุทัยเป็นอันดับที่ ๒ เพราะสมุทัยเป็นธรรมที่สุขุมยากที่สัตว์จะรู้ได้ในเมื่อไม่รู้จักตัวทุกข์เสียก่อน

เมื่อผู้ปฏิบัติเห็นโทษของสมุทัยคือตัณหาแล้ว ก็เกิดความเบื่อหน่ายในทุกข์ เมื่อเกิดความเบื่อหน่ายแล้ว ก็คลายความกำหนัดยินดีในทุกข์ เมื่อตัณหา คือความกำหนัดยินดีคลายออกและสิ้นสุดลงในที่ใด ก็ปรากฏพระนิพพานในที่นั้นโดยเหตุนี้ จึงทรงแสดงนิโรธเป็นอันดับที่ ๓

เมื่อเกิดปัญหาที่ยังลงเห็นธรรมที่ดับทุกข์คือนิโรธแล้ว จึงกลับมาดูเหตุคือข้อปฏิบัติที่ทำให้ดำเนินมาถึงธรรมที่ดับทุกข์ โดยเหตุนี้ จึงแสดงมรรคสังขเป็นอันดับที่ ๔

ดังเหตุผลที่ได้กล่าวมาแล้ว อริยสัจธรรมจึงต้องมี ๔ จะลดอันใดอันหนึ่งย่อมนำไม่ได้ และเมื่อปัญญาเข้าถึงสัจจะอันใดอันหนึ่ง ก็เป็นอันว่าเข้าถึงธรรมทั้ง ๔ สัจจะ ดังที่ท่านอุปมาความเนื่องกันของสัจธรรมทั้ง ๔ ไว้ว่า

- ๑) ทุกขสังขเปรียบได้กับสิ่งที่เป็นภาระอันหนัก
- ๒) สมุทัยสังขเปรียบดังผู้แบกภาระอันหนักนั้น
- ๓) นิโรธสังขเปรียบเหมือนผู้ทิ้งภาระอันหนักนั้นเสีย
- ๔) มรรคสังขเปรียบเหมือนอุบายที่จะทิ้งภาระอันหนักนั้น

โดยเหตุนี้ ญาณที่รู้ในเหตุผลของอริยสัจธรรม จึงต้องมีความสัมพันธ์ติดต่อกันไปดังที่ได้กล่าวมาแล้ว อนึ่ง ท่านแสดงปัญหาที่ยังรู้ในอริยสัจธรรมทั้ง ๔ ไว้ว่า

- ๑) ญาณที่รู้ทุกข์ ย่อมละวิปัสสนาธรรมทั้งสิ้น เช่นเห็นว่าเที่ยงเป็นต้น
- ๒) ญาณที่รู้สมุทัย ย่อมละความเข้าใจผิดในเหตุของสภาวะธรรม เช่นเคยเข้าใจว่ามี พระเป็นเจ้าของหรือพระอินทร์ พระพรหม เป็นผู้สร้างหรือเป็นผู้บันดาลให้เกิดขึ้น
- ๓) ญาณที่รู้นิโรธ ย่อมละความเข้าใจผิดในสิ่งที่ไม่ใช่निพพาน ว่าเป็นนิพพาน
- ๔) ญาณที่รู้มรรค ย่อมละความยึดถือในข้อปฏิบัติที่ผิด ซึ่งมีช่องทางที่เป็นไปเพื่อพระนิพพาน ว่าเป็นทางปฏิบัติที่เป็นไปเพื่อถึงความพ้นทุกข์

หากสรุปจุดประสงค์ในกิจของญาณทั้ง ๔ นี้แล้ว ก็มีอย่างเดียว คือ เพื่อละตัณหา ซึ่งเป็นตัวสมุทัยเท่านั้น เพราะเมื่อตัณหาดับ ก็ชื่อว่าโลกดับหรือทุกข์ดับได้

๗.๗ คำถามท้ายบท

๑. จงบอกอริยสัจ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามีเท่าไร อะไรบ้าง
๒. จงอธิบายความหมายของอริยสัจ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามาโดยสังเขป
๓. จงอธิบายอริยสัจ ๔ กับกับรูป-นาม ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามาโดยสังเขป
๔. จงอธิบายอริยสัจ ๔ กับไตรลักษณ์ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามาโดยสังเขป

๗.๘ เอกสารอ้างอิง

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย. พระไตรปิฎกบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปี ๒๕๐๐. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๕.

_____. ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๕.

_____. ปกรณวิเสสบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๕.

ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร). ลักษณะชาติตระกูลแห่งปรมาตมธรรม. กรุงเทพมหานคร: บริษัท คัลเลอร์ส โฟร์ จำกัด, ๒๕๓๗.

ประยุทธ์ หลงสมบุญ, พันตรี. พระนันทกรม มคร-ไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธรรมสาร จำกัด, ๒๕๔๖.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์. พิมพ์ครั้งที่ ๑๖. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๔.

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. ปรมาตมโชติกะ ปริเฉทที่ ๓ และปริเฉทที่ ๗. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธ์, ๒๕๔๔.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). วิปัสสนานัย เล่ม ๑. แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์. นครปฐม: ซีเอไอ เซ็นเตอร์, ๒๕๔๘.

ภูพิงคราชนิเวศน์. สารัตถสมุจจัย อรรถกถาภาณวาร เล่ม ๔. กรุงเทพมหานคร: บริษัทโรงพิมพ์ กรุงเทพ จำกัด, ๒๕๓๒.

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ). อริยวังสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่ง พระอริยเจ้า. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔.

บทที่ ๘

แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔

พระมหาชิต ฐานชิต, ดร.

ป.ธ.๗,ศน.บ. (การศึกษา), M.A. (Sanskrit), Ph.D. (Vedic Studies)

วัตถุประสงค์ประจำบท

๑. เพื่อให้ผู้เรียนสามารถบอกเนื้อหาสาระสำคัญของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ได้โดยสังเขป
๒. เพื่อให้ผู้เรียนสามารถอธิบายเรื่องแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ได้โดยสังเขป
๓. เพื่อให้ผู้เรียนสามารถวิเคราะห์แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ที่กำหนดให้อธิบายเพิ่มเติมได้โดยสังเขป

ขอบข่ายเนื้อหารายวิชา

- ๘.๑ ความนำ
- ๘.๒ แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔
- ๘.๓ แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน
- ๘.๔ แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน
- ๘.๕ แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน
- ๘.๖ แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน
- ๘.๗ หลักโพธิปักขิยธรรมที่ใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
- ๘.๘ สรุปท้ายบท
- ๘.๙ คำถามท้ายบท
- ๘.๑๐ เอกสารอ้างอิง

๘.๑ ความนำ

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนากำเนิดขึ้นจากที่เจ้าชายสิทธัตถะได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ อันเป็นวิชาการดับทุกข์อย่างสิ้นเชิง ด้วยมรรค ๘ ตามระบบอริยสัจ ๔ เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ภายใต้ต้นอัสสัตถพฤกษ์ (ต้นศรีมหาโพธิ์) ตำบลอุรุเวราเสนานิคม เมืองราชคฤห์ คือ พุทธยาปัจจุบันก่อนพุทธศักราช ๔๕ ปี ด้วยการเห็นแจ้งในอริยสัจ ๔ นี้ จึงชื่อว่าวิปัสสนา การเห็นแจ้งวิปัสสนาธรรมจึงถือกำเนิดขึ้นเป็นครั้งแรกในโลกและกำเนิดหลักสูตรวิปัสสนาธรรมที่ต้นไทร อชปาลนิโครธภายหลังทรงตรัสรู้ ๔๙ วัน^๑

เวลาต่อมาพระพุทธองค์ทรงสอนวิปัสสนากรรมฐานให้กับบุคคลต่างๆ ตามความถนัดของแต่ละบุคคลโดยที่พระพุทธองค์ทรงสามารถเข้าใจข้อจำกัดและความถนัดของแต่ละบุคคลนั้นๆ จึงทำให้การสอนวิปัสสนากรรมฐานของพระพุทธองค์มีประสิทธิภาพ และตรัสวิปัสสนาธรรมตามลำดับความสามารถของแต่ละบุคคลไว้ด้วยการพิจารณาด้วยการเปรียบเทียบในสัตว์กับดอกบัว ๓ เหล่า ในอรรถกถาได้กล่าวถึงบัวเหล่าที่ ๔ แล้วแบ่งบุคคลเป็น ๔ จำพวก ได้แก่ (๑) ผู้เข้าใจได้ฉับพลัน (อุคฆฏิตัญญู) (๒) ผู้เข้าใจต่อเมื่อขยายความ (วิปจิตัญญู) (๓) ผู้พอแนะนำได้ (เนยยะ) และ (๔) ผู้ที่สอนให้รู้ได้เพียงตัวบทคือพยัญชนะ (ปทปรมะ)^๒ กล่าวคือ บางคนฟังเพียงหัวข้อธรรมก็สามารถเข้าใจได้ทันที บางคนฟังหัวข้อธรรมแล้วยังไม่เข้าใจต้องฟังคำอธิบายแจ่มแจ้งรายละเอียดจึงจะเข้าใจ ส่วนบางคนฟังหัวข้อธรรม คำอธิบายแจ่มแจ้งรายละเอียดแล้วยังไม่เข้าใจ ต้องฟังซ้ำแล้วซ้ำอีกและต้องมีตัวอย่างประกอบด้วยจึงจะเข้าใจ

๘.๒ แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔

แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้น มีจุดมุ่งหมายของเพื่อชำระจิตของผู้ปฏิบัติให้บริสุทธิ์สะอาดหมดจด จนกระทั่งถึงบรรลุมรรคผลนิพพานอันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดทางพระพุทธศาสนา การเจริญวิปัสสนากรรมฐาน เป็นการปฏิบัติธรรมเพื่อพัฒนาจิตของมนุษย์ให้บรรลุถึงพระนิพพานได้ ผู้ที่เคยเจริญวิปัสสนากรรมฐานอย่างไร้จุดหมาย หรือมีความท้อแท้หมดกำลังใจในการปฏิบัติมากขึ้นในขณะเดียวกันผู้ที่ยังไม่สามารถบรรลุธรรมระดับใดระดับหนึ่ง ก็สามารถพัฒนาจิตของตนขึ้นเรื่อยๆ จนกระทั่งสามารถบรรลุจุดหมายสูงสุด คือพระนิพพานได้ สังคมโลกก็จะได้รับประโยชน์คือสันติภาพพร้อมๆ กับผู้ปฏิบัติธรรม ปัญหาต่างๆ ที่โลกกำลังประสบอยู่ เช่น การเบียดเบียนกัน การแข่งขัน การแย่งชิงผลประโยชน์กัน ก็จะลดน้อยลงตามลำดับเพราะอาศัยบุคคลผู้เข้าใจชีวิตตนเองผู้อื่นตามความเป็นจริงที่มีคุณภาพ มีจำนวนมากขึ้นในสังคม

๘.๒.๑ ความหมายของสติปัฏฐาน ๔

สติปัฏฐาน หมายถึง สติ เป็นตัวประธานตั้งมั่นอารมณ์ มีวิเคราะห์ว่า สมปยุตตมเมสุ ปมุชา ปธานา หุตวา กายทีสุ อารมมณฺเสุ ติฏฺฐิตีติ ปฏฺฐานํ ธรรมโตเป็นหัวหน้า คือ เป็นประธานในสัมปยุตตธรรมทั้งหลาย แล้วตั้งอยู่ในอารมณ์ทั้งหลาย มีกาย เป็นต้น ฉะนั้น ธรรมนั้นจึงมีชื่อว่า

^๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส, **ปฐมสมโพธิกถา**, (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๓๙), หน้า ๑๐๐-๑๑๘.

^๒ อ.จตุกก. (ไทย) ๑๓/๑๓๓/๒๐๒.

ปฏิฐานสติ เอวปฏิฐานนติ สติปฏิฐาน สตินั้นแหละ เป็นประธานในสัมปยุตตธรรม แล้วตั้งมั่นใน อารมณ์ มีกายเป็นต้น ฉะนั้น จึงชื่อว่า สติปฏิฐาน^๓

อีกนัยหนึ่ง สติปฏิฐาน แปลว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ หรือการปฏิบัติมีสติเป็นประธาน^๔ การตั้งสติการใช้สติ ความคิดที่ตั้งใจจริงสติปฏิฐานมี ๔ อย่าง คือ

(๑) กายานุปัสสนาสติปฏิฐาน คือ พิจารณาเห็นกายในกาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มี สติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ คือมีความเกี่ยวข้องกับกาย ความรู้สึกใจ และปรากฏการณ์ ตามลำดับ^๕ สติ หมายถึง ความตั้งใจการมีใจตั้งอยู่ความตระหนักรู้ความระมัดระวังความเข้าใจการ ครอบงำสติโนธรรมความมีสติตนเอง^๖ ความระลึกได้เป็นลักษณะ การไม่ลืม เป็นรส ความเฝ้ารักษา เป็นปัจจุปฏิฐาน และสติปฏิฐาน ๔ เป็นปฏิฐานของสติคำว่า สติ คือ ความเอาใจใส่ ความระลึกได้ และความระลึกชอบมีสติตั้งมั่น หมายความว่า เนื่องจากมีความไม่หลงลืม อินทรีย์ทั้งหลายจึงได้รับการ ค้ำครอง และจิตย่อมไม่ฟุ้งซ่านไปภายนอก สติปฏิฐานที่เริ่มกำหนดจากลมหายใจเข้ายาวและลม หายใจออกยาว คือ กายานุปัสสนา

(๒) เวทนานุปัสสนาสติปฏิฐาน คือ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย มีความเพียร มี สัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ ที่เริ่มจากการรู้เวทนาทั้ง ๓ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอุเบกขาเวทนา ชื่อว่าเวทนานุปัสสนาสติปฏิฐาน

(๓) จิตตานุปัสสนาสติปฏิฐาน คือ พิจารณาเห็นจิตในจิต มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ที่เริ่มจากการรู้จิตชื่อว่าจิตตานุปัสสนาสติปฏิฐาน

(๔) ธัมมานุปัสสนาสติปฏิฐาน คือ พิจารณาเห็นธรรมในธรรม..มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้^๗ ที่เริ่มการเห็นความไม่เที่ยง คือ ธัมมานุปัสสนาสติปฏิฐาน

บุคคลผู้บำเพ็ญอานาปานสติ ชื่อว่าทำสติปฏิฐาน ๔ ให้บริบูรณ์ สติ คือ การค้ำครองรักษา จิต เหมือนกับน้ำมันรักษาบาตร มีสติปฏิฐาน ๔ เป็นปฏิฐานสติสัมโพชฌงค์ คือ อยู่อย่างมีสติไม่ หลงลืม^๘ สติ ความระลึกได้ คือ สภาวะระลึกได้ หมายความว่า เข้าถึงกรรมดีที่ตนกระทำแล้วและพึง กระทำ หรือเข้าถึงพระพุทธรูป เป็นต้น ด้วยความไม่หลงลืม ดังพระพุทธทวจนะว่า “ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตกล่าวสติว่ามีอุปการะในที่ทั้งปวง”^๙

๘.๒.๒ ความสำคัญของสติปฏิฐาน ๔

ความสำคัญของสติปฏิฐาน ๔ ดังพระพุทธทวจนะว่า ภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้เป็นที่ไปอัน

^๓ พระสังฆทัตตธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๓๐.

^๔ ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑๐๖/๒๕๓.

^๕ อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๕/๗/๒๑๔/๔๑๗.

^๖ มิลินท. (บาลี) ๓๗.

^๗ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๔/๓๗๖.

^๘ พระอุปัชฌาย์, **วิมุตติมรรค**, แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๑๐๔-๑๐๘.

^๙ พระอนุรุทธะ และ พระญาณธชะ, **อภิธรรมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, แปลโดย พระคันธสรา ภิวงศ์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวัน กราฟฟิค เพลท, ๒๕๔๖), หน้า ๒๘๐.

เอก เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อลวงความโศกและปริเทวะ เพื่อความดับสูญแห่งทุกข์และ โทมนัส เพื่อบรรลุธรรมที่ถูกต้อง เพื่อให้แจ้งซึ่งพระนิพพานหนทางนี้ คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการ^{๑๐}

ส่วนในอรรถกถาพระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวถึงนัยยะของหนทางนี้เป็นที่ไปอันเอก เพิ่มเติมว่า ทางไปผู้เดียวคือ

(๑) อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า เอกายณะ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นทางที่บุคคลพึงไปผู้เดียว ทางไปจากวิภูสงสาร^{๑๑}

(๒) อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า อยณะ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องไป อธิบายว่า ไปจาก สังสารวิภูสู่พระนิพพาน ทางไปของผู้เป็นเอก คือ หนทางไปของบุคคลผู้เป็นเอก ชื่อว่า เอกายณะ^{๑๒}

(๓) ทางไปของผู้ประเสริฐสุด บทว่า เอกสส คือ ของบุคคลผู้ประเสริฐสุดแห่งสรรพ สัตว์^{๑๓} ทางไปของพระผู้มีพระภาคเจ้า หนทางของพระผู้มีพระภาคเจ้า แม้สัตว์เหล่าอื่น ถึงจะเดินไป ด้วยหนทางนั้นก็จริง แม้เช่นนั้น หนทางนั้นก็เป็หนทางเดินของพระผู้มีพระภาคเจ้าเท่านั้น เพราะเป็น ทางที่พระองค์ทรงทำให้เกิดขึ้น ทางไปในธรรมวินัยนี้เท่านั้น ชื่อว่าเอกายณะ พระอรรถกถาจารย์ อธิบายว่า หนทางเป็นไปในธรรมวินัยนี้เท่านั้น ไม่เป็นไปในธรรมวินัย (ศาสนา) อื่น ทางไปครั้งเดียว

(๔) อีกนัยหนึ่ง หนทางย่อมไปครั้งเดียว เหตุนี้หนทางนั้นจึงชื่อเอกายณะ (ทางไปครั้ง เดียว) พระอรรถกถาจารย์อธิบายว่า หนทางแม้เป็นไปโดยมุข คือภาวนามีนัยต่างๆ กัน ณ เบื้องต้น ในเบื้องปลาย ก็ไปสู่พระนิพพานอันเดียวกันนั่นเอง^{๑๔}

๘.๓ แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน

ในการปฏิบัติกายานุปัสสนาสติปัฏฐานได้แสดงการปฏิบัติที่มีสติเป็นไปในกายที่เป็นไปใน หมวดของอิริยาบถทั้ง ๔ ประการ คือ การเดิน การยืน การนั่ง และการนอน^{๑๕} ก็รู้ให้มีสติเข้าไป กำหนดรู้ในอาการของอิริยาบถนั้นตามความเป็นจริง เมื่อรู้เท่าทันในอิริยาบถที่ปรากฏเป็นปัจจุบัน ขณะ ความยึดถือความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา ก็เกิดขึ้นไม่ได้ ปัญญาที่รู้แจ้งอย่างนี้ วิปัสสนาญาณที่ปรากฏย่อมทำให้ผู้ปฏิบัติรู้อาการของอิริยาบถทั้ง ๔ นั้นตามเป็นจริงคือ

๘.๓.๑ อิริยาบถปีพพะ

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอิริยาบถยืนนี้ให้โยคีทำความเข้าใจในการกำหนดรู้ใน อิริยาบถยืนดังนี้

๑. การกำหนดอิริยาบถยืน

^{๑๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๕/๓๔๐.

^{๑๑} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๗๓/๓๕๙.

^{๑๒} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๗๓/๓๕๙.

^{๑๓} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๗๓/๓๕๙.

^{๑๔} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๗๓/๓๕๙.

^{๑๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๕/๓๐๔.

เมื่อกำหนดสตรีกฎการยืน ให้ใส่ใจกับอาการยืนนั้น ให้สติรับรู้อาการให้เห็นปรากฏว่ายืนอยู่จริง ไม่ได้ปรากฏความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขาให้ทราบชัดเจนไปอย่างนี้ ดังปรากฏยืนยันดังเนื้อที่แสดงไว้ว่า เมื่อยืนก็รู้ชัดว่า “เรายืน”^{๑๖} เมื่อกำหนดรู้อาการยืนก็ให้ใส่ใจในอาการนั้นให้ชัดเจน เพื่อประโยชน์แก่การกำหนดรู้อิริยาบถของการเดินต่อไป

๒. การกำหนดอิริยาบถเดิน

การกำหนดรู้อาการเดินจงกรม ควรใส่ใจในขณะที่กำหนด กำกับความรู้เท่าทันในขณะรับรู้ความเป็นไปของการเคลื่อนไหวให้ต่อเนื่องสม่ำเสมออย่าให้ขาดตอน จากการมีสติกำหนดรู้ว่าเมื่อเดิน ก็รู้ชัดว่า “เราเดิน”^{๑๗} ในเดินจงกรม การกำหนดรู้อาการเดินจงกรมนี้ยังมีการแสดงรายละเอียดมากยิ่งขึ้น เพื่อให้ผู้ปฏิบัติได้มีสติต่อเนื่องในการกำหนดรู้รูปนามได้อย่างชัดเจนในปัจจุบันขณะที่กำลังปรากฏอาการจากขณะหนึ่งไปสู่ขณะหนึ่งของการเดินของการเดินจงกรม

ในคัมภีร์ฎีกาว่า ขณะเดิน การยก เกิดจากธาตุไปเป็นหลักธาตุลมคล้อยตาม เพราะธาตุไฟมีสภาพเบาว่าธาตุลม ตามอาการปรากฏของธาตุไฟ ว่ามีการให้ถึงความอ่อน หรือ การพุ่งขึ้นสูงเป็นเครื่องปรากฏ เกิดจากธาตุลมเป็นหลักธาตุไฟคล้อยตาม เพราะมีสภาพผลักดันตามอาการปรากฏของธาตุลมว่า มีการผลักดันเป็นเครื่องปรากฏ^{๑๘}

เมื่อทำการกำหนดรู้ในอิริยาบถยืนและเดินที่มีความสัมพันธ์ในระยะที่กำหนดแล้ว ทำให้การกำหนดรู้อิริยาบถยืนและเดินได้จนเกิดต่อเนื่องนั้นแล้ว ทำให้วิริยะมีกำลังสม่ำเสมอดีแล้ว ย่อมเป็นประโยชน์เกื้อกูลต่ออิริยาบถนั่งต่อไป

๓. การกำหนดอิริยาบถนั่ง

การกำหนดรู้อาการนั่งถือว่า มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งเพราะหลังจากที่เราเดินจงกรมจนความเพียรในการให้วิริยะสม่ำเสมอดีแล้ว ทำให้การรู้เท่าทันอารมณ์ที่เกิดจากการเดินมีผลต่อการนั่งกำหนดรู้ชัดเจน อาการของการกำหนดรู้ก็จะปรากฏความรู้เห็นตามเป็นจริงว่า เมื่อนั่ง ก็รู้ชัดว่า “เรานั่ง”^{๑๙} อยู่ ฯลฯ ผู้ปฏิบัติได้อย่างนี้จึงชื่อว่า พิจารณาเห็นกายในกายอยู่อย่างนี้ คำว่า การนั่ง คือ “นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า”^{๒๐} เมื่อทำการกำหนดรู้ในอิริยาบถนั่งได้อย่างต่อเนื่อง ก็ทำให้การปฏิบัติเป็นอย่างไม่ขาดตอน ความเกื้อกูลที่จะเกิดต่อจากการนั่งปฏิบัติก็เป็นเหตุปัจจัยต่อการกำหนดรู้อาการนอนอย่างมีสติรู้เท่าทันต่อไป

๔. การกำหนดอิริยาบถนอน

ในการกำหนดรู้อิริยาบถนอนถือว่า มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งไม่น้อยไปกว่าอิริยาบถ อื่นๆ ที่กล่าวมาแล้วเพราะนักปฏิบัติ ย่อมไม่ละเลยจากการกำหนดรู้ในหลักของการปฏิบัติที่กล่าวไว้ว่าต้องปฏิบัติตั้งแต่ต้นจนกระทั่งถึงเวลาเข้านอนให้ปฏิบัติอย่างนี้จนเป็นปกติวิสัยของการกำหนดรู้สติตั้งอยู่

^{๑๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๔/๕๕๔.

^{๑๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๔/๕๕๔.

^{๑๘} ที.ม.ฎีกา (ไทย) ๑/๓๐๑-๒.

^{๑๙} ในที่นี้หมายถึง อิริยาบถ ๔ คือ ยืน เดิน นั่ง นอน ในกายของตน; ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๓๗๕/๓๘๓.

^{๒๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๔/๓๐๒.

เสมอว่า เมื่อนอน ก็รู้ชัดว่า “เรานอน”^{๒๑} คำว่าการนอนคือ “เมื่อนอนอยู่ ก็รู้ว่านอนอยู่”^{๒๒} หมายความว่า ขณะที่เอนตัวลงจะนอน พึงกำหนดตามกิริยาอาการ และท่าทางของกาย จนกว่าจะนอนเป็นที่เรียบร้อยแล้วจนกว่าจะหลับไป แน่แน่นอนว่าการกำหนดรู้อิริยาบถทั้ง ยืน เดิน นั่ง และนอนนั้น จะเป็นการสิ้นสุดของการกำหนดรู้ก็ได้ ดังที่พระพุทธองค์ได้แสดงหลักการที่จะทำให้สติเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องที่เป็นในอิริยาบถน้อยใหญ่ที่เป็นไปหมวดสัมปชัญญะ

๘.๓.๒ สัมปชัญญะปัพพะ

การกำหนดรู้ในสัมปชัญญะ หรืออิริยาบถย่อยนี้ ก็จะช่วยส่งเสริมให้สติมีกำลังในการใส่ใจที่เข้าไประลึกด้วยโยนิโสมนสิการ ในการทำความรู้สึกตัวในสัมปชัญญะ คือ ความรู้ทั่วพร้อม รู้รอบคอบ รู้ตัวเสมอ รู้ที่ถูกต้องสมบูรณ์ การเจริญวิปัสสนาด้วยการตั้งสติไว้ที่ฐาน คือ อิริยาบถย่อยต่างๆ ประกอบด้วยที่รู้เท่าทันว่า การทำความรู้สึกตัวด้วยการก้าวไป การถอยกลับ การแลดู การเหลียวดู การคู้เข้า การเหยียดออก การครองสังฆาฏิบาตร และจีวร การฉัน การต็ม การเคี้ยว การยืม การถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ การเดิน การยืน การนั่ง การนอน การตื่น การพูด การนิ่ง ในอิริยาบถย่อยต่างๆ นี้^{๒๓} ด้วยมีสัมปชัญญะ มีสติ กำหนดในอิริยาบถย่อย ทำให้เกิดปัญญา เห็นประโยชน์ เห็นโทษของการเคลื่อนไหวของอิริยาบถต่างๆ ละเอียดสมบูรณ์ไปอีก เพิ่มความเข้มข้นของการทำงานของสติในการพิจารณา รูป ส่วนที่เป็นการเคลื่อนไหว และ นาม คือ จิต ที่ทำให้เกิดการเคลื่อนไหวในอิริยาบถต่างๆ

การกำหนดรู้ในอาการต่างๆ ที่เกิดขึ้นในส่วนของอิริยาบถย่อยนี้ ทำให้ผู้กำหนดรู้นั้นเกิดความชัดเจนด้วยสติในความจริงที่แสดงออกมาของรูปนามที่ปรากฏจากขณะหนึ่งไปสู่ขณะหนึ่งในส่วนเล็กน้อยลงไปตามลำดับของความละเอียดดังปรากฏในหลักของการกำหนดรู้อิริยาบถย่อยไว้ว่า “ผู้กระทำสัมปชัญญะในการก้าวไปและถอยกลับในการแลไปข้างหน้า และเหลียวซ้ายเหลียวขวา ในการคู้อวัยวะเข้าและเหยียดออก ในการทรงผ้าสังฆาฏิ บาตร และจีวรในการกิน ต็ม เคี้ยว ลืม ในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ ในเวลาเดิน ยืน นั่ง นอน หลับ ตื่น พูด นิ่ง ดังพรรณนามา ฉะนี้ ภิกษุ ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายภายในบ้าง ฯลฯ ภิกษุทั้งหลาย แม้อย่างนี้ ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นกายในกายอยู่”^{๒๔}

จากการที่ใส่ใจกำหนดรู้ในอิริยาบถย่อยได้อย่างต่อเนื่องนั้น ทำให้สติสัมปชัญญะเกิดกำลังในการกำหนดรู้อารมณ์ปรมาตถ์ที่ละเอียดยิ่งขึ้นที่เรียกว่า ธาตุมนสิการปัพพะ จึงเป็นอารมณ์วิปัสสนาแท้ๆ ของการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน

๘.๓.๓ ธาตุมนสิการปัพพะ

ในการกำหนดรู้พิจารณาความเป็นไปในธาตุทั้ง ๔ นั้นต้องพยายามทำความเข้าใจในการกำหนดให้เข้าถึงตัวสภาวะเหล่านี้ ที่แสดงในขณะกำหนดรู้ว่า เป็นเพียงอาการอย่างหนึ่งเท่านั้นหาความเป็นอิสระของตัวมันเองไม่ได้ ดังปรากฏหลักฐานความเป็นธาตุว่า “ในกายนี้มีธาตุดิน ธาตุน้ำ

^{๒๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๔/๕๕๔.

^{๒๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๕/๓๐๔.

^{๒๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๕/๕๕๔.

^{๒๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๕/๗๔.

ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่” จากนั้นทรงแสดงอุปมาความหมายของสภาวะธาตุเหล่านั้นไว้ดังนี้ คือ คนฆ่าโคหรือลูกมือของคนฆ่าโคผู้มีความชำนาญ ครั้นฆ่าโคแล้ว แบ่งอวัยวะออกเป็นส่วนๆ นั่งอยู่ที่หนทางใหญ่สี่แพร่ง เมื่อผู้ปฏิบัติพิจารณาเห็นความเป็นจริงของกายนี้ตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ดำรงอยู่โดยความเป็นธาตุว่า “ในกายนี้มีธาตุดิน ธาตุน้ำธาตุไฟ ธาตุลมอยู่”^{๒๕} อาการที่ปรากฏนั้นก็เป็นสภาวะเท่านั้นเอง ไม่ควรเข้าไปยึดถือด้วยความเห็นผิดในขณะที่ปรากฏอาการที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยเท่านั้นเอง

เมื่อการกำหนดรู้ธาตุทั้ง ๔ นี้เป็นไปอย่างละเอียดต่อเนื่องแล้ว ธาตุที่เห็นได้ง่ายที่สุด คือ ธาตุลมหรือวาโยธาตุ ซึ่งมีลักษณะความตึง ความหย่อน เป็นต้น และเมื่อกำหนดธาตุลมได้ชัดเจนแล้ว การรู้ลักษณะเฉพาะของธาตุอื่นๆ ก็จะไม่ค่อยๆ ตามมาเอง เพราะธาตุทั้ง ๔ นี้ เกิดร่วมกันและไม่สามารถแยกออกจากกันได้ เรียกว่า อวินิโกครูปว่า “วาโยธาตุกรรมฐาน”^{๒๖} เมื่อผู้ปฏิบัติสามารถรู้เห็นความเป็นไปของร่างกายที่เป็นสักแต่ว่าธาตุเท่านั้น จนมีปัญหาแยกความเป็นระหว่างกายกับจิตจนเห็นเพียงสภาวะธาตุที่เกิดขึ้น เมื่อมีการเฝ้าดูกายเหล่านั้นทั้งภายนอกภายในจนเห็นความเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไป การมองเห็นด้วยปัญญาก็ปรากฏขึ้นความยึดมั่นถือก็ขาดหายไปจากจิตของเรานั้นเอง การกำหนดรู้ที่เป็นไปอย่างนี้ก็สอดคล้องกับการมีสติกำหนดรู้ธาตุกรรมฐาน^{๒๗}

๘.๔ แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน

การกำหนดรู้เวทนาที่ต้องอาศัยความเพียรและกำลังใจของผู้ปฏิบัติที่เข้มแข็งเป็นอันมาก เพราะสภาวะของเวทนานั้น โดยส่วนมากผู้ปฏิบัติวิปัสสนาทั้งใหม่และเก่า ถ้าไม่สามารถตามรู้เท่าทันอาการของเวทนาแล้ว ความซื่อตรงกับการปฏิบัติก็จะอ่อนกำลัง เพราะมองว่าเวทนาเป็นตัวปัญหาที่เข้ามาครอบงำจิตใจอยู่ตลอดเวลาที่กำหนดรู้ที่เป็นไปในอิริยาบถน้อยใหญ่อยู่เนื่อง ความเป็นศัตรูก็จะเกิดขึ้นกับทุกขเวทนาเมื่อรับรู้อยู่

ส่วนสุขเวทนาเมื่อเกิดขึ้นความพอใจยินดีก็จะแล่นเข้ามาเป็นพวกพ้องเจ้าของมิตรสหายที่เข้าใจกันดี แต่ไม่อยู่นานวันก็จากไปเพราะความเกิดดับเนื่องๆ ส่วนอุเบกขานั้นก็ไม่แสดงตัวออกมาชัดเจนในขณะที่กำหนดรู้ ถ้าไม่เท่าทันก็มองไม่ออกกลายเป็นไม่ใส่ใจปล่อยไปเฉยๆ ทำให้ขาดการกำหนดรู้เท่าทันปัจจุบันขณะที่เกิดขึ้นอยู่ว่า “ธรรมวินัยนี้หรือในพระศาสนา นี้ เมื่อเสวยสุขเวทนา ย่อมรู้ชัดว่าเสวยสุขเวทนาอยู่ เมื่อเสวยทุกขเวทนา ย่อมรู้ชัดว่าเสวยทุกขเวทนาอยู่ เมื่อเสวยอุเบกขเวทนา ย่อมรู้ชัดว่าเสวยอุเบกขเวทนาอยู่”^{๒๘}

พระพุทธองค์ตรัสการเจริญเวทนานุปัสสนาว่า “เมื่อเสวยสุขเวทนา ย่อมรู้ชัดว่าเสวยสุขเวทนาอยู่ เมื่อเสวยทุกขเวทนา ย่อมรู้ชัดว่าเสวยทุกขเวทนาอยู่ เมื่อเสวยอุเบกขเวทนา ย่อมรู้ชัดว่าเสวยอุเบกขเวทนาอยู่”^{๒๙} การพิจารณาเวทนามี ๓ อย่างคือ

^{๒๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๗/๕๕๔.

^{๒๖} จำลอง ดิษยวงนิช, วิปัสสนากรรมฐาน และเขาวน้ออารมณ์ ฉบับปรับปรุง, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (เชียงใหม่: โรงพิมพ์แสงศิลป์, ๒๕๔๙), หน้า ๕๒-๕๔.

^{๒๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๑๙๙.

^{๒๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๐/๓๑๓.

^{๒๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๐/๓๑๓.

๘.๔.๑ สุขเวทนา

สุขเวทนา คือ ความรู้สึกทางกายและทางใจ^{๓๐} การกำหนดรู้สุขเวทนา หมายถึง ความเสวยอารมณ์เป็นสุขทางกายและสุขทางใจ ความเสวยสุขทางกาย เช่น ความโล่ง เบา สบาย เป็นต้น ความเสวยสุขทางใจ เช่น ความยินดีความเบิกบาน โสมนัสยินดี เป็นต้น ขณะที่สุขเวทนาปรากฏเกิดขึ้น ผู้ปฏิบัติกำหนดรู้สุขเวทนาตามอาการนั้นๆ เช่น พึงบริกรรมภาวนาวา สุขหนอๆ มีสติกำหนดรู้เห็นสุขเวทนาตามความเป็นจริง ยอมรับรู้ว่ามีเพียงสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นแล้วดับไป โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา (เห็นเวทนานั้นมีอยู่จริงแต่ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา) สามารถรู้ชัดสภาวะสุขเวทนา เกิดนิพพิทา วิราคะ วิมุตติหลุดพ้นจากอาสวะกิเลส เป็นสมุจเฉทปหาน^{๓๑}

๘.๔.๒ ทุกขเวทนา

ทุกขเวทนา คือ ความรู้สึกเป็นทุกข์ทางกายและทางใจ^{๓๒} การกำหนดรู้ทุกขเวทนา หมายถึง ความเสวยอารมณ์เป็นทุกข์ทางกาย และทุกข์ทางใจ ความทุกข์ทางกาย เช่น ความเจ็บ ปวด เมื่อย เหนื่อย ชา คั้น เย็น ร้อน เป็นต้น ทุกขทางกาย เรียกว่า กายิกทุกข์ ทุกขทางใจ เช่น ความเศร้าโศก เสียใจ ความไม่สบายใจ ความรอนใจความวิตกกังวล เรียกว่า เจตสิกทุกข์หรือโทมนัสเวทนา ขณะที่ทุกขเวทนาปรากฏเกิดขึ้น ผู้ปฏิบัติกำหนดรู้ทุกขเวทนาตามอาการนั้นๆ เช่น พึงบริกรรมภาวนาวา เจ็บหนอๆ ปวดหนอๆ เมื่อยหนอๆ เหนื่อยหนอๆ ชาหนอๆ คั้นหนอๆ เย็นหนอๆ ร้อนหนอๆ เป็นต้น พร้อมกับมีสติกำหนดรู้เห็นทุกขเวทนา โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา (เห็นเวทนานั้นมีอยู่จริง แต่ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา) เกิดนิพพิทา วิราคะ วิมุตติ หลุดพ้นจากอาสวะกิเลส เป็นสมุจเฉทปหานต่อไป^{๓๓}

๘.๔.๓ อุเบกขาเวทนา

อุเบกขาเวทนา คือ ความรู้สึกเป็นกลาง ไม่สุขไม่ทุกข์^{๓๔} การกำหนดรู้อุเบกขาเวทนา หมายถึง ความเสวยอารมณ์เป็นกลาง ปฏิเสธความชอบใจและความไม่ชอบใจหรือความรู้สึกเฉยๆ ไม่สุขไม่ทุกข์ บาลีเรียกว่า อทุกขมสุขเวทนาอุเบกขาเวทนา เป็นเวทนาที่รู้ ได้ยาก ไม่ปรากฏชัดประจักษ์ดังความมีดี แต่จะปรากฏขึ้นหลังจากสุขเวทนาหรือทุกขเวทนาหายไปแล้ว หรือเมื่อโยคี บรรลุวิปัสสนาญาณขั้นสูง อุเบกขาเวทนาจะปรากฏชัดในบางคราว ขณะที่อุเบกขาเวทนาปรากฏเกิดขึ้น ผู้ปฏิบัติกำหนดรู้อุเบกขาเวทนาพึงบริกรรมภาวนาวา เฉยหนอๆ มีสติกำหนดรู้เห็นอุเบกขาเวทนา โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา (เห็นเวทนานั้นมีอยู่จริง แต่ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา) เกิดนิพพิทา วิราคะ วิมุตติ หลุดพ้นจากอาสวะกิเลส เป็นสมุจเฉทปหาน^{๓๕}

^{๓๐} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๗๐/๓๐๒-๓๐๓.

^{๓๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนาขุณี, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, (กรุงเทพมหานคร: หางุ่นสวนจำกัด ประยูรสาสน การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๑๙๓-๑๙๔.

^{๓๒} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๗๐/๓๐๒-๓๐๓.

^{๓๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนาขุณี, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, หน้า ๑๙๕-๑๙๖.

^{๓๔} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๗๐/๓๐๒-๓๐๓.

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙๖ - ๑๙๘.

๘.๕ แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน

การกำหนดรู้อาการของจิตที่มีธรรมชาติรับรู้อารมณ์ การใส่ใจในอารมณ์ เหล่านั้นด้วยการกำหนดรู้เท่าทันอาการของจิต ความเป็นไปที่คุ้นเคยในการรับรู้อารมณ์ที่ไม่ขาดการกำหนดรู้ด้วยโยนิโสมนสิ การทำให้เกิดความนึกคิด ถือเอาเป็นเจ้าของในขณะที่รับรู้ทางทวารทั้งที่เป็ดรับอารมณ์นั้น เข้ามาอย่างเท่าทันด้วยการกำหนดรู้ด้วยสติที่เป็นไปในการรับรู้จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน^{๓๖} มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ พิจารณาเห็นความจริงที่เกิดกับจิตก็สามารถเข้าใจในการละความยินดีในโลกได้^{๓๗} ซึ่งจิต คือ วิญญาณขันธ์ มี ๑๖ ประการ ได้แก่

- (๑) เมื่อจิตมีราคะเกิดขึ้น ให้เอาสติตามกำหนดรู้ว่า จิตมีราคะ
- (๒) เมื่อจิตปราศจากราคะ ให้เอาสติตามกำหนดรู้ว่า จิตปราศจากราคะ
- (๓) เมื่อจิตมีโทสะเกิดขึ้น ให้เอาสติตามกำหนดรู้ว่า จิตมีโทสะ
- (๔) เมื่อจิตปราศจากโทสะ ให้เอาสติตามกำหนดรู้ว่า จิตปราศจากโทสะ
- (๕) เมื่อจิตมีโมหะเกิดขึ้น ให้เอาสติตามกำหนดรู้ว่า จิตมีโมหะ
- (๖) เมื่อจิตปราศจากโมหะ ให้เอาสติตามกำหนดรู้ว่า จิตปราศจากโมหะ
- (๗) เมื่อจิตหตฺหุและท้อถอย ให้เอาสติตามกำหนดรู้ว่า จิตหตฺหุและท้อถอย
- (๘) เมื่อจิตฟุ้งซ่าน ให้เอาสติตามกำหนดรู้ว่า จิตฟุ้งซ่าน
- (๙) เมื่อจิตเป็นมหัคคตะ ให้เอาสติตามกำหนดรู้ว่า จิตเป็นมหัคคตะ
- (๑๐) เมื่อจิตไม่เป็นมหัคคตะ ให้เอาสติตามกำหนดรู้ว่า จิตไม่เป็นมหัคคตะ
- (๑๑) เมื่อจิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า (สูตตรจิต) ให้เอาสติตามกำหนดรู้ว่า จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า
- (๑๒) เมื่อจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า (อนุตตรจิต) ให้เอาสติตามกำหนดรู้ว่า จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า
- (๑๓) เมื่อจิตสงบแล้ว (สมาหิตจิต) ให้เอาสติตามกำหนดรู้ว่า จิตสงบ
- (๑๔) เมื่อจิตไม่สงบ (อสมานจิต) ให้เอาสติตามกำหนดรู้ว่า จิตไม่สงบ
- (๑๕) เมื่อจิตพ้นจากกิเลสแล้ว (วิมุตตจิต) ให้เอาสติตามกำหนดรู้ว่า จิตพ้นจากกิเลส
- (๑๖) เมื่อจิตไม่พ้นจากกิเลส (อวิมุตตจิต) ให้เอาสติตามกำหนดรู้ว่า จิตไม่พ้นจาก กิเลส^{๓๘}

เป็นการพิจารณาเห็นจิตในจิต มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

๘.๖ แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน

แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานที่มีสติเข้าไปกำหนดรู้สภาวะธรรมเนืองๆ ซึ่งธรรม ๕ หมวด คือ นิรวณ ๕ ขันธ์ ๕ อายุตนะ ๑๒ โพชฌงค์ ๗ อริยสัจ ๔^{๓๙} พระพุทธองค์ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ นิรวณ ๕ ประการอยู่^{๔๐} มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มี

^{๓๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๑/๕๕๔.

^{๓๗} ที.ม.ฐีกา (ไทย) ๒/๑๑๐.

^{๓๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๗-๓๑๕.

^{๓๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๒/๓๑๖-๓๑๗.

^{๔๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๒/๕๕๔.

สติ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้^{๔๑} ธรรมทั้ง ๕ หมวด มีรายละเอียดดังนี้

๘.๖.๑ นีวรณธรรม

นีวรณธรรม คือ ธรรมเป็นเครื่องกั้น ที่ห้าม ไม่ให้บรรลุกุศลธรรม มีฌาน เป็นต้น ซึ่งมีสภาวะธรรมดังนี้

(๑) กามฉันทนิวรณ คือ ธรรมเป็นเครื่องกั้นไม่ให้บรรลุกุศลธรรม ได้แก่ ความพอใจในกามคุณอารมณ์

(๒) พยาบาทนิวรณ คือ ธรรมเป็นเครื่องกั้นไม่ให้บรรลุกุศลธรรม ได้แก่ การผูกพยาบาทจองล้างจองผลาญผู้อื่น

(๓) ถินมิทธนิวรณ คือ ธรรมเป็นเครื่องกั้นไม่ให้บรรลุกุศลธรรม มีอาการหดหู่และทอดยอต้ออารมณ์ (ง่วงเหงา หาวนอน)

(๔) อุทัจจกุกุกุจจนนิวรณ คือ ธรรมเป็นเครื่องกั้นไม่ให้บรรลุกุศลธรรม ได้แก่ ความฟุ้งซ่านและรำคาญในอารมณ์ (ใจตั้งอยู่ไม่ได้)

(๕) วิจิกิจฉานนิวรณ คือ ธรรมเป็นเครื่องกั้นไม่ให้บรรลุกุศลธรรม ได้แก่ ความสงสัย ลังเลใจ ใส่สิ่งที่ควรเชื่อ (มีพระรัตนตรัย เป็นต้น)^{๔๒}

๘.๖.๒ อุปาทานชั้น ๕

อุปาทานชั้น ๕ คือ ชั้น ๕ เป็นอารมณ์ของอุปาทาน ฉะนั้น จึงเรียกว่า อุปาทานชั้น ๕ คือ

(๑) รูปชั้น ได้แก่ รูป ๒๘

(๒) เวทนาชั้น ได้แก่ เวทนาเจตสิก ๑ ดวง

(๓) สัญญาชั้น ได้แก่ สัญญาเจตสิก ๑ ดวง

(๔) สังขารชั้น ได้แก่ เจตสิกที่เหลือ ๕๐ ดวง

(๕) วิญญาณชั้น ได้แก่ จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวง

๘.๖.๓ आयตนะ ๑๒

แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานตามหลักอายตนะ ๑๒ คือ อายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖

อายตนะภายใน ๖ คือ

(๑) จักขวยตนะ

(๒) โสตายตนะ

(๓) ชมนายตนะ

(๔) ชิวหายตนะ

อายตนะภายนอก ๖ คือ

(๑) รูปายตนะ

(๒) สัททหายตนะ

(๓) คันธายตนะ

(๔) รสหายตนะ

^{๔๑} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๓๑/๑๐๓, ที.ม.ฎีกา (ไทย) ๒/๑๑๐.

^{๔๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๓๕/๓๐๑.

(๕) กายายตนะ	(๕) โผฏฐัพพายตนะ
(๖) มนายตนะ	(๖) ธัมมายตนะ ^{๔๓}

๘.๖.๔ โโพชฌงค์ ๗

แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานตามหลักโพชฌงค์ ได้แก่ สติ ธัมมวิจยะ วิริยะ ปิติ ปัสสัทธิ สมาธิ อุเบกขา อันอาศัยวิเวก วิริยะ นิโรธ สภาวะตรัสรู้พร้อมให้ตรัสรู้พร้อม เป็นไปในธรรมฝ่ายตรัสรู้ตาม^{๔๔} อันน้อมไปเพื่อความปล่อยวาง ทำให้มากแล้ว ย่อมทำให้วิชา วิมุตติบริบูรณ์^{๔๕} โโพชฌงค์ ๗ เริ่มปฏิบัติที่อุทยัพพญาณ ในมคคกถา ปฏิสัมภิตามรรค กล่าว โโพชฌงค์ ๗ ว่า

มรรคคือความตั้งมั่น ชื่อว่าสติสัมโพชฌงค์ มรรคคือการเลือกเฟ้น ชื่อว่า ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ มรรคคือการประคองไว้ ชื่อว่าวิริยสัมโพชฌงค์ มรรคคือ ความแผ่ซ่าน ชื่อว่าปิติสัมโพชฌงค์ มรรคคือความสงบ ชื่อว่าปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ มรรคคือความไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่าสมาธิสัมโพชฌงค์ มรรคคือการพิจารณา ชื่อว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์^{๔๖} โโพชฌงค์ องค์แห่งธรรมเป็นเครื่องตรัสรู้ มี ๗ คือ

- (๑) สติสัมโพชฌงค์ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความระลึกได้
- (๒) ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือการเฟ้นธรรม
- (๓) วิริยสัมโพชฌงค์ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความเพียร
- (๔) ปิติสัมโพชฌงค์ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความอิมใจ
- (๕) ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความสงบกาย ใจ
- (๖) สมาธิสัมโพชฌงค์ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความตั้งจิตมั่น
- (๗) อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความวางใจเป็นกลาง^{๔๗}

๘.๖.๔ อริยสัจ ๔

แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานคือ อริยสัจ ความจริงอันประเสริฐ มี ๔ อย่าง คือ

(๑) ทุกขอริยสัจ ความจริงอันประเสริฐ ทุกข์ ได้แก่ ความแก่ ความตาย ความโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ เป็นต้น ว่าโดยย่อ อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์

(๒) ทุกขสมุทัยอริยสัจ ความจริงอันประเสริฐ คือ เหตุเกิดแห่งทุกข์ ได้แก่ ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา

(๓) ทุกขนิโรธอริยสัจ ความจริงอันประเสริฐ คือความดับทุกข์ ได้แก่ ภาวะที่ตัณหาดับสิ้นไป ความหลุดพ้น ปลอดโปร่งเป็นอิสระ คือ พระนิพพาน

^{๔๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๑๕.

^{๔๔} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗/๔๔๓-๔.

^{๔๕} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๕๒/๑๙๕.

^{๔๖} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๓๗/๔๐๓.

^{๔๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๕/๓๒๑.

(๔) ทุกชนิดโรธคามินีปฏิบัติหาอริยสัง ความจริงอันเป็นประเสริฐ คือ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘^{๔๘}

การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามหลักสติปัฏฐาน ๔ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า “เอกายนมคฺโค” ทางสายเอก คือ สติปัฏฐาน ๔ หมายถึง สภาวะธรรม ที่เกิดขึ้นทั้งทางกายและทางใจ ในขณะที่ปฏิบัติธรรม บางครั้งก็เรียกว่า “อารมณ์ของกรรมฐาน” คือ มรรคในอริยสัง ๔ ที่ตรัสรู้ มี ๓๘ ปีพพะ^{๔๙} ดังตารางที่ ๒.๑

ตารางที่ ๑ อารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามหลักสติปัฏฐาน ๔

สภาวะธรรมตามหลักสติปัฏฐาน ๔			
รูป	นาม	นาม	รูป/นาม
กายานุปัสสนา ๓	เวทนานุปัสสนา ๓	จิตตานุปัสสนา ๑๖	ธัมมานุปัสสนา ๕
อิริยาปถปีพพะ	สุขเวทนา	๑-๒ จิตมีราคะ/ไม่มีราคะ	นิเวรณธรรม ๕
สัมปชัญญูปปีพพะ	ทุกขเวทนา	๓-๔ จิตมีโทสะ/ปราศจากโทสะ	อุปทานขันธ ๕
ธาตุมนสิการปีพพะ	อุเบกขาเวทนา	๕-๖ จิตมีโมหะ/ปราศจากโมหะ	อายตนะ ๑๒
		๗-๘ จิตหดหู่ ท้อถอย/ฟุ้งซ่าน	สัมโพชฌงค์ ๗
		๙-๑๐ จิตเป็นมหัคคตะ/ไม่เป็นมหัคคตะ	อริยสัง ๔
		๑๑-๑๒ จิตมีจิตอื่น ยิ่งกว่า/ไม่มีจิตอื่น ยิ่งกว่า	
		๑๓-๑๔ จิตสงบ/ไม่สงบ	
		๑๕-๑๖ จิตพ้นจากกิเลส/ไม่พ้นจากกิเลส	

ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในธรรมทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นธรรม เป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือพิจารณา เห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะ หน้าว่า “ธรรมมีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหา และทิฏฐิ) อยู่ และ ไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก ชื่อว่าพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่

ส่วนอานิสงส์แห่งการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ประการ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้สรุปใจความได้ว่า บุคคลผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ตลอด ๗ ปี, ๖ ปี, ๕ ปี, ๔ ปี, ๓ ปี, ๒ ปี, ๑ ปี, ๗ เดือน, ๖ เดือน, ๕ เดือน, ๔ เดือน, ๓ เดือน, ๒ เดือน, ๑ เดือน, ๑๕ วัน, ๗ วัน พึงหวังได้ผลอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ ก็จักเป็นอนาคามี^{๕๐} ถือว่าเป็นบุคคลที่ออกจากทุกข์โดยสิ้นเชิง^{๕๑}

^{๔๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๖/๓๒๔.

^{๔๙} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๒-๕๙๖.

^{๕๐} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๔-๔๐๔/๒๔๘-๒๖๙, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๔-๔๐๔/๓๐๒-๓๔๐.

^{๕๑} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๒๒/๓๕.

๘.๗ หลักโพธิปักขิยธรรมที่ใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

พระพุทธเจ้าทรงหลุดพ้นจากบ่วงกิเลสโดยสิ้นเชิง ด้วยวิธีการปฏิบัติธรรมเพื่ออบรมจิต และปัญญา เป็นหมวดหมู่ธรรมที่เกื้อหนุนทำให้มนุษย์ปุถุชนหลุดพ้นจากกิเลสเข้าสู่ความเป็นพระอรหันต์บุคคลได้ นั่นคือ โพธิปักขิยธรรม

โพธิปักขิยธรรม แปลว่า ธรรมอันเป็นฝักฝ่ายแห่งการตรัสรู้ หมายถึง ธรรมที่อุปถัมภ์เกื้อกูล หนุนให้บรรลุลูกุตระธรรม ธรรมที่ทำให้ปุถุชนคนธรรมดาหลุดพ้นจากกิเลส เข้าถึงความ เป็นอรหันต์บุคคลได้

โพธิปักขิยธรรม เป็นหมวดหมู่ธรรมที่เป็นปัจจัยแก่กันและกัน มีความเกี่ยวข้องกัน มี ๗ หมวด ๓๗ ประการ คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทริย ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และมรรค ๘ โพธิปักขิยธรรม เป็นหัวข้อธรรมที่เป็นสาระแก่นสารแห่งพระพุทธศาสนาทั้งหมด จึงเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อริยแปดเวทิตธรรม แปลว่า ธรรมที่พระอริยะ คือ พระพุทธเจ้าประกาศไว้แล้ว ทรงแนะนำสั่งสอนไว้แล้ว^{๕๒} แต่ละหมวดธรรมมีองค์ประกอบ ดังนี้

๘.๗.๑ สติปัฏฐาน ๔

สติปัฏฐาน คือ ที่ตั้งแห่งสติ การตั้งสติกำหนดพิจารณาอยู่กับนามให้รู้ตามความเป็นจริง คือตามทีสิ่งนั้นๆ มันเป็นของมันเอง มี ๔ ประการ พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้

(๑) พิจารณาเห็นกายในกาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

(๒) พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

(๓) พิจารณาเห็นจิตในจิต มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

(๔) พิจารณาเห็นธรรมในธรรม..มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้^{๕๓} ในทสุตตรสูตรกล่าวไว้ว่า สติปัฏฐาน ๔ เป็นธรรมที่ควรเจริญ

๘.๗.๒ สัมมัปปธาน ๔

สัมมัปปธาน คือ ความเพียรชอบ ความเพียรใหญ่ ๔ ประการ พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ สร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อ

(๑) ป้องกันบาป อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด มิให้เกิดขึ้น

(๒) ละบาป อกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

(๓) ทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ให้เกิดขึ้น

(๔) ความดำรงอยู่ไม่เลือนหาย ภิญโญภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มทีแห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้น

แล้ว^{๕๔}

^{๕๒} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสตร์ “คำวัด”, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๑), หน้า ๗๐๙.

^{๕๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๔/๓๗๖.

สัมมุปธาน ๔ หรือ ปธาน ๔ คือ

- ๑) สังวรปธาน เพียรระวัง
- ๒) ปหานปธาน เพียรละ
- ๓) ภาวนापธาน เพียรเจริญ
- ๔) อนุรักษนาปธาน เพียรรักษา^{๕๕}

๘.๗.๓ อธิบาท ๔

อธิบาท คือ คุณเครื่องให้ถึงความสำเร็จ คุณธรรมที่นำไปสู่ความสำเร็จแห่งผลที่มุ่งหมาย มี ๔ ประการ พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เจริญอธิบาทที่ประกอบด้วย

- (๑) ฉันทสมาธิปธานสังขาร (สมาธิที่เกิดจากฉันทะและความเพียรสร้างสรรค์)
- (๒) วิริยสมาธิปธานสังขาร (สมาธิที่เกิดจากวิริยะและความเพียรสร้างสรรค์)
- (๓) จิตตสมาธิปธานสังขาร (สมาธิที่เกิดจากจิตตะและความเพียรสร้างสรรค์)
- (๔) วิมังสาสมาธิปธานสังขาร (สมาธิที่เกิดจากวิมังสาและความเพียรสร้างสรรค์)^{๕๖}

๘.๗.๔ อินทรีย์ ๕

อินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่สภาพที่เป็นใหญ่ในกิจตนอินทรีย์ ๕ มีความหมาย ๓ นัย ดังนี้

อินทรีย์ ๕	อินทรีย์ ๕ อีกนัยหนึ่ง	อินทรีย์ ๕ อีกนัยหนึ่ง
จักขุอินทรีย์ (อินทรีย์คือตา)	สุขุอินทรีย์ (ความสุขกาย)	สัทอินทรีย์ (ศรัทธา)
โสตอินทรีย์ (อินทรีย์คือหู)	ทุกขินทรีย์ (ความทุกข์กาย)	วิริยอินทรีย์ (วิริยะ)
ฆานินทรีย์ (อินทรีย์คือจมูก)	โสมนัสสินทรีย์ (ความสุขใจ)	สติอินทรีย์ (สติ)
ชีวหินทรีย์ (อินทรีย์คือลิ้น)	โทมนัสสินทรีย์ (ความทุกข์ใจ)	สมาธิอินทรีย์ (สมาธิ)
กายอินทรีย์ (อินทรีย์คือกาย)	อุเปกขินทรีย์ (อินทรีย์คืออุเบกขา)	ปัญญินทรีย์ (ปัญญา)

๘.๗.๕ พละ ๕

พละ คือ ธรรมอันเป็นกำลัง ๕ ประการ

- (๑) สัทธา
- (๒) วิริยะ
- (๓) สติ
- (๔) สมาธิ
- (๕) ปัญญา

^{๕๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๖/๒๗๗.

^{๕๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๐/๒๘๓.

^{๕๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๖/๒๗๗.

พละหมวดนี้เป็นหลักปฏิบัติทางจิตใจให้ถึงความหลุดพ้นโดยตรง^{๕๗} สำหรับความเป็นใหญ่ ความมีกำลังของพละแต่ละข้อ คือศรัทธา เป็นใหญ่ในการน้อมใจเชื่อ วิริยะ เป็นใหญ่ในการประคอง จิตให้อยู่ในกรรมฐาน สติ เป็นใหญ่ในการระลึก สมาธิ เป็นใหญ่ในการตั้งมั่น ไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ปัญญา เป็นใหญ่ในการรู้หรือริยสัจ

พละ ๕ นี้ เรียกอีกอย่างคือ อินทรีย์ ๕ เพราะเป็นใหญ่ในการทำหน้าที่แต่ละอย่างๆ ของตน คือทำหน้าที่ครอบงำซึ่งความไร้ศรัทธา ความเกียจคร้าน ความประมาท ความฟุ้งซ่านและความหลงที่เรียกพละ เพราะเป็นพลังทำให้เกิดความมั่นคง อันซึ่งความไร้ศรัทธา ความเกียจคร้าน ความประมาท ความฟุ้งซ่านและความหลง จะเข้าครอบงำไม่ได้

ศรัทธา หมายถึงศรัทธาในโสดาปัตตียังคะ (ของผู้บรรลุโสดาบัน) เป็นอจลศรัทธาคือศรัทธาที่ตั้งมั่นในพระรัตนตรัยไม่หวั่นไหวแม้จะฆ่าให้ตายก็ไม่เปลี่ยนความเลื่อมใส

วิริยะ หมายถึง วิริยะในสัมมปปธาน ๔ (ความเพียรชอบคือเพียรเพื่อการบรรลุโลกุตระธรรม)

สติ หมายถึง สติปฏิฐาน ๔

สมาธิ หมายถึง สมาธิในฉาน ๔ (มีปฐมฉานทุติยฉาน ตติยฉาน จตุตถฉาน)

ปัญญา หมายถึง ปัญญาในอริยสัจ ๔ (วิปัสสนาปัญญาและมรรคปัญญาที่ทำการในอริยสัจ ๔ มีการกำหนดรู้ทุกข์เป็นต้น)

อรธกถาอธิบายว่า พละทั้ง ๕ นี้ ย่อมเกิดขึ้นพร้อมไปในการเจริญวิปัสสนา หรือสติปฏิฐาน และในการเจริญฉานที่เป็นบาทแก่วิปัสสนาแต่ตัวธรรมก็แบ่งหน้าที่กันไม่ก้าวก่ายกัน และที่เหลือก็คล้อยตาม เปรียบเหมือนสหาย ๕ คนที่เป็นบุตรเศรษฐี ๔ คน เป็นพระราชา ๑ องค์ทั้งหมดไปบ้านใครสหายผู้เป็นเจ้าของบ้านย่อมออกหน้าต้อนรับคนที่เหลือฉันทใด พละทั้ง ๕ ย่อมมีตัวหนึ่งออกหน้า และที่เหลือซึ่งจะขึ้นอยู่กับสภาวะแห่งอารมณ์และการงานนั้นๆ

๘.๗.๖ โภชณงค์ ๗

โภชณงค์ คือ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้^๗ ประการ คือ ๑) สติ ความระลึกได้ ๒) ธรรมวิจยะ ความเห็นธรรมสอดส่องสืบค้นธรรม ๓) วิริยะ ความเพียร ๔) ปีติ ความอิ่มใจ ๕) ปัสสัทธิ ความสงบกายสงบใจ ๖) สมาธิ ความมีใจตั้งมั่น ๗) อุเบกขา ความมีใจเป็นกลาง แต่ละข้อเรียกเต็ม มีสมโภชณงค์ต่อท้ายเป็นดังนี้

- (๑) สติสัมโภชณงค์ (ธรรมที่องค์แห่งการตรัสรู้คือความระลึกได้)
- (๒) ธรรมวิจยสัมโภชณงค์ (ธรรมที่องค์แห่งการตรัสรู้คือการเห็นธรรม)
- (๓) วิริยสัมโภชณงค์ (ธรรมที่องค์แห่งการตรัสรู้คือความเพียร)
- (๔) ปีติสัมโภชณงค์ (ธรรมที่องค์แห่งการตรัสรู้คืออิ่มใจ)
- (๕) ปัสสัทธิสัมโภชณงค์ (ธรรมที่องค์แห่งการตรัสรู้คือสงบกายสงบใจ)
- (๖) สมาธิสัมโภชณงค์ (ธรรมที่องค์แห่งการตรัสรู้คือความตั้งใจมั่น)

^{๕๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๐, (กรุงเทพมหานคร: ผลิติมม์, ๒๕๕๘), หน้า ๑๖๙.

(๗) อุเบกขาสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่องค์แห่งการตรัสรู้คือความวางใจเป็นกลาง)^{๕๘}

สติสัมโพชฌงค์เพราะอรรถว่าเป็นองค์แห่งปัญญาเครื่องตรัสรู้หรือเป็นองค์แห่งพระสาวกผู้ตรัสรู้ (อริยสัจ ๔) ย่อมเป็นไปเพื่อความตรัสรู้ หรือย่อมรู้เฉพาะองค์แห่ง “โพธิ” มีสติเป็นต้น ชื่อว่า โพชฌงค์เพราะมีวิเคราะห์ว่าเป็นเหตุตรัสรู้ สัมโพชฌงค์ทั้ง ๗ นี้ย่อมทำลายธรรมที่เป็นปฏิปักษ์คือการหดหู่แห่งจิตความฟุ้งซ่านการตั้งอยู่แห่งทุกข์การพอกพูนกิเลส การยึดมั่นในกามสุข การทรมาณตน (อตตกิลมณานุโยค) ความขาดสูญ (อุจเจททิฏฐิ) และความเที่ยงยั่งยืน (สัสสตทิฏฐิ) เป็นต้น สติสัมโพชฌงค์มีการเข้าไปตั้งไว้ในอารมณ์ (อุปปุฏฐานะ) เป็นลักษณะธัมมวิจยสัมโพชฌงค์มีการพิจารณาค้นคว้า (วจยะ) เป็นลักษณะวิริยะสัมโพชฌงค์มีความอดสาหะเป็นลักษณะปิติสัมโพชฌงค์มีความอิมเอิบใจเป็นลักษณะปัสสัทธิสัมโพชฌงค์มีความสงบเป็นลักษณะสมาธิสัมโพชฌงค์มีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ อุเบกขาสัมโพชฌงค์มีการเพ่งเฉย (ปฏิสังขานะ) เป็นลักษณะ^{๕๙}

๘.๗.๗ มรรค ๘

มรรค คือ มรรคมือองค์ ๘ หรืออัฐังคิกมรรค เรียกเต็มว่าอริยอัฐังคิกมรรคแปลว่าทางมีองค์แปดประการอันประเสริฐ

(๑) สัมมาทิฏฐิ คือ เห็นชอบ ได้แก่ ความรู้อริยสัจ ๔ หรือเห็นไตรลักษณ์หรือรู้อกุศลและกับกุศลและกุศลมูล หรือเห็นปฏิจจสมุปบาท (มรรคปัญญา วิปัสสนาปัญญาทั้งมีสสกตาปัญญา)

(๒) สัมมาสังกัปปะ คือ ดำริชอบ ได้แก่ เนกขัมมสังกัปปะ (ความตริกปลอดจากกาม) อพยาบาทสังกัปปะ (ความตริกปลอดจากบาป) อวิหิงสาสังกัปปะ (ความตริกปลอดจากการเบียดเบียน)

(๓) สัมมาวาจา คือ เจรจาชอบ ได้แก่ วจีสุจริต ๔

(๔) สัมมากัมมันตะ คือ กระทำชอบ ได้แก่ กายสจจริต ๓

(๕) สัมมาอาชีวะ คือ เลี้ยงชีพชอบ ได้แก่ เว้นมิจฉาชีพประกอบสัมมาชีพ

(๖) สัมมาวายามะ คือ พยายามชอบ ได้แก่ ปธาน หรือ สัมปปธาน ๔

(๗) สัมมาสติ คือ ระลึกชอบ ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔

(๘) สัมมาสมาธิ^{๖๐} คือ ตั้งจิตมั่นชอบ ได้แก่ ฌาน ๔ มีปฐมฌาน เป็นต้น

องค์ ๘ ของมรรคจัดเข้าในธรรมชั้น ๓ ข้อต้น คือ ๓-๔-๕ เป็นศีล ข้อ ๖-๗-๘ เป็นสมาธิ ข้อ ๑-๒ เป็นปัญญา

มรรคมือองค์ ๘ ได้ชื่อว่า มัชฌิมาปฏิปทา แปลว่า ทางสายกลาง เพราะเป็นข้อปฏิบัติอันพอดีที่จะนำไปสู่จุดหมายแห่งความหลุดพ้นเป็นอิสระ ดับทุกข์ ปลอดปัญหาไม่ติดข้องในที่สุดทั้งสองคือกามสุขัลลิกานุโยคและอตตกิลมณานุโยค^{๖๑}

^{๕๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๐/๓๒๐.

^{๕๙} ปัญญา ใช้บางยาง และคณะ, ธรรมอธิบาย: หลักธรรมในพระไตรปิฎก, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา สถาบันบัณฑิตธรรม, ๒๕๕๕), หน้า ๑๔๙-๑๕๐.

^{๖๐} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๑.

^{๖๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๘. (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๒๑๕.

ธรรม ๓๗ ประการข้างต้นนี้ ชื่อโพธิปักขิยะเพราะเป็นธรรมมีในฝ่ายแห่งอริยมรรคซึ่งได้นามว่า โพธิ์ เพราะอรรถว่าเป็นเหตุตรัสรู้คือเป็นธรรมอุดหนุนให้ตรัสรู้เป็นธรรมที่ท่านแสดงไว้ในส่วนญาณทัสนวิสุทธิ

ธรรมชื่อว่า ปัญฐาน เพราะแล่นเข้าไปตั้งอยู่ในอารมณ์ทั้งหลาย (มีกาย เป็นต้น) ปัญฐานนั้น คือสติ จึงชื่อว่าสติปัญฐาน

ธรรมชื่อว่า ปธาน เพราะเป็นเหตุเพียรปธานอันงามชื่อว่าสัมมัปปธานหรือธรรมชื่อว่าสัมมัปปธานก็เพราะเพียรชอบ

คุณชาติชื่อ อิทธิบาท ชื่อว่าอิทธิเพราะอรรถว่าสำเร็จธรรมใดเป็นบาทแห่งอิทธิ โดยอรรถว่าเป็นหัวหน้าแห่งสัมปยุตธรรมของอิทธินั้นและโดยอรรถว่าเป็นเหตุเบื้องต้นแห่งอิทธิที่เป็นกุศล เหตุนี้กรรมนั้นจึงชื่อว่าอิทธิบาท

ธรรมชื่อว่า อินทรีย์ เพราะอรรถว่าเป็นใหญ่ในการครอบงำกุศล

ธรรมชื่อว่า พละ เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหวต่ออกุศล

ธรรมชื่อว่า โพชฌงค์ ๗ มีสติเป็นต้นชื่อว่าโพชฌงค์เพราะเป็นองค์แห่งตรัสรู้

องค์แห่งมรรค คือธรรมทั้ง ๘ มีสัมมาทิฐิ เป็นต้นชื่อว่าเป็นองค์มรรคเพราะอรรถว่าเป็นนิยานิกะ (นำออกจากสังสารวัฏ) โพธิปักขิยธรรม ๓๗ นี้มีบริบูรณ์พร้อมในขณะแห่งอริยมรรคมีพุทธพจน์แสดงว่าโพธิปักขิยธรรมทั้งหมดนั้นเนื่องอยู่กับมรรคมืองค์ ๘

เมื่อเขาเจริญมรรคมืองค์ ๘ อันเป็นอริยะอยู่อย่างนี้ แม้สติปัญฐาน ๔ ก็ย่อมถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์ แม้สัมมัปปธาน ๔.. แม้อิทธิบาท ๔.. แม้อินทรีย์ ๕.. แม้พละ ๕.. แม้ โพชฌงค์ ๗ ก็ย่อมถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์ เขาย่อมมีธรรม ๒ อย่างนี้ คือ สมถะและวิปัสสนาเข้าเคียงคู่กันไป..^{๒๒}

การปฏิบัติตามหลักวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัญฐาน ๔ เพื่อให้เกิดความหลุดพ้นจะต้องเริ่มตั้งแต่การรักษาศีลสำหรับฆราวาสก็รักษาศีล ๕ งดเว้นจากการทำความชั่วทั้งปวง ศีล ๘ สำหรับชีพรามณ์ ศีล ๑๐ สำหรับสามเณร ศีล ๒๒๗ สำหรับพระภิกษุและศีล ๓๑๑ สำหรับพระภิกษุณี ด้วยการงดเว้นการล่วงละเมิดศีล เมื่อมีศีลเป็นพื้นฐานก็เป็นเหตุให้จิตบริสุทธิ์ ในการบำเพ็ญสมาธิก็เกิดขึ้นได้ง่าย เมื่อจิตเป็นสมาธิ ทำให้จิตใจสงบ และสามารถที่จะบำเพ็ญสมาธิให้สูงขึ้นได้ตามสติปัญญาและความเพียรของตน อนึ่ง สมาธิหรือการเจริญสมาธินับว่าเป็นหัวใจของการปฏิบัติซึ่งผู้ปฏิบัติธรรมจะต้องทำความเข้าใจในเรื่องสมาธิให้ถ่องแท้เสียก่อนจนเป็นสัมมาสมาธิเสียก่อน จึงจะทำให้การปฏิบัติไม่ผิดทางเป็นมิจฉาสมาธิขึ้นมาได้ การมีจิตแน่วแน่อยู่กับสิ่งหนึ่งสิ่งใดโดยเฉพาะ การทำความเข้าใจในอารมณ์โดยการน้อมจิตที่เป็นสมาธิในจุดตถุณานั้นลงมาอยู่เพียงชั้นอุปะการสมาธิ แล้วยกจิตขึ้นพิจารณาองค์ธรรมของวิปัสสนาจนเกิดความรู้ ความเข้าใจ องค์ความรู้ก็จะดำเนินไปตามอารมณ์วิปัสสนา เรียกว่า วิปัสสนาญาณ ๑๖ มีกิเลสที่ละแล้วและกิเลสที่ยังเหลืออยู่

๘.๘ สรุปท้ายบท

แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัญฐาน ๔ นั้นมีจุดมุ่งหมายของเพื่อชำระ

^{๒๒} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๑๔๑-๑๑๔๓.

จิตของผู้ปฏิบัติให้บริสุทธิ์สะอาดหมดจด จนกระทั่งถึงบรรลุมรรคผลนิพพานอันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดทางพระพุทธศาสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ คือ คือ เกี่ยวกับกาย ความรู้สึกใจ และปรากฏการณ์ตามลำดับ สติ หมายถึง ความตั้งใจการมีใจตั้งอยู่ความตระหนักรู้ความระมัดระวังความเข้าใจการครองสติมนธธรรมความมีสติตนเอง ความระลึกได้เป็นลักษณะ การไม่ลืม เป็นรส ความเฝ้ารักษาเป็นปัจจุปัฏฐาน และสติปัฏฐาน ๔ เป็นปทัฏฐานของสติคำว่า สติ คือ ความเอาใจใส่ ความระลึกได้ และความระลึกชอบมีสติตั้งมั่น หมายความว่า เนื่องจากมีความไม่หลงลืม อินทรีย์ทั้งหลายจึงได้รับการคุ้มครอง และจิตย่อมไม่ฟุ้งซ่านไปภายนอก สติปัฏฐานที่เริ่มกำหนดจากลมหายใจเข้ายาวและลมหายใจออกยาว คือ กายานุปัสสนา สติปัฏฐานที่เริ่มจากการรู้เวทนาทั้ง ๓ คือ เวทนานุปัสสนา สติปัฏฐานที่เริ่มจากการรู้จิตคือ จิตตานุปัสสนา สติปัฏฐานที่เริ่มการเห็นความไม่เที่ยง คือ อัมมานุปัสสนา บุคคลผู้บำเพ็ญอานาปานสติ ชื่อว่าทำสติปัฏฐาน ๔ ให้บริบูรณ์ และหลักโพธิปักขิยธรรมที่ใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยโพธิปักขิยธรรม เป็นหมวดหมู่ธรรมที่เป็นปัจจัยแก่กันและกัน มีความเกี่ยวข้องกัน มี ๗ หมวด ๓๗ ประการ คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พลละ ๕ โภชณงค์ ๗ และมรรค ๘ โพธิปักขิยธรรม เป็นหัวข้อธรรมที่เป็นสาระแก่นสารแห่งพระพุทธศาสนาที่เกื้อหนุนในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาทั้งหมด จึงเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อริยแปดเวทิตธรรม แปลว่าธรรมที่พระอริยะ คือ พระพุทธเจ้าประกาศไว้แล้ว ทรงแนะนำสั่งสอนไว้แล้ว

๘.๙ คำถามท้ายบท

๑. จงบอกแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ โดยสังเขป
๒. จงอธิบายแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน โดยสังเขป
๓. จงอธิบายแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน โดยสังเขป
๔. จงอธิบายแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน โดยสังเขป
๕. จงอธิบายแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน โดยสังเขป
๖. จงอธิบายหลักโพธิปักขิยธรรมที่สนับสนุนการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ โดยสังเขป

๘.๑๐ เอกสารอ้างอิง

- มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์. พระไตรปิฎกบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- _____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- _____. อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิบูลย์, ๒๕๓๙.
- _____. ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิบูลย์, ๒๕๓๙.
- จำลอง ดิษยวณิช. วิปัสสนากรรมฐาน และเขาวน้อารมณฺ์ ฉบับปรับปรุง. พิมพ์ครั้งที่ ๓. เชียงใหม่: โรงพิมพ์แสงศิลป์, ๒๕๔๙.
- ปัญญา ใช้นาง และคณะ. ธรรมาธิบาย: หลักธรรมในพระไตรปิฎก. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา สถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๕, หน้า ๑๔๙-๑๕๐.
- พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช). พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสตร์ “คำวัด”. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๑.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
- พระพุทฺธโฆสเถระ. คัมภีร์วิสุทธิมรรค. แปลโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร). พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
- พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. ปรมัตถโชติกะ. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
- พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน. แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙.
- _____. วิปัสสนาธุณี. แปลโดย จำรูญ ธรรมดา. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาสน การพิมพ์, ๒๕๕๓.
- พระอนุรุธะ และ พระญาณธชะ. อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี. แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวัน กราฟฟิค เพลท, ๒๕๔๖.
- พระอุปติสเถระ. วิมุตติมรรค. แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.
- สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส. ปฐมสมโพธิกถา. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๓๙.

บทที่ ๙

ผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔

พระมหาชิต ฐานชิต, ดร.

ป.ธ.๗, ศน.บ. (การศึกษา), M.A. (Sanskrit), Ph.D. (Vedic Studies)

วัตถุประสงค์ประจำบท

๑. เพื่อให้นิสิตสามารถบอกผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ได้โดยสังเขป
๒. เพื่อให้นิสิตสามารถอธิบายเรื่องพระโสดาบันที่เป็นผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ได้โดยสังเขป
๓. เพื่อให้นิสิตสามารถวิเคราะห์เรื่องพระสกทาคามีที่เป็นผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ได้โดยสังเขป
๔. เพื่อให้นิสิตสามารถวิเคราะห์เรื่องพระอนาคามีที่เป็นผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ได้โดยสังเขป
๕. เพื่อให้นิสิตสามารถวิเคราะห์เรื่องพระอรหันต์ที่เป็นผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ได้โดยสังเขป

ขอบข่ายเนื้อหารายวิชา

- ๙.๑ ความนำ
- ๙.๒ พระโสดาบันที่เป็นผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔
- ๙.๓ พระสกทาคามีที่เป็นผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔
- ๙.๔ พระอนาคามีที่เป็นผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔
- ๙.๕ พระอรหันต์ที่เป็นผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔
- ๙.๖ สรุปท้ายบท
- ๙.๗ คำถามท้ายบท
- ๙.๘ เอกสารอ้างอิง

๙.๑ ความนำ

ผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ที่สามารถกำจัดกิเลสที่เป็นอนุสัยกิเลส หรือสังโยชน์ที่อยู่ภายในจิตใจไปตามลำดับด้วยสังโยชน์ คือ กิเลสที่ผูกใจสัตว์ไว้จนบรรลुพระโสดาบันจนถึงพระอรหันต์ มี ๑๐ อย่าง ได้แก่

- (๑) สักกายทิฏฐิ คือ ความเห็นผิดว่า กาย ซึ่งมีอยู่ว่าเป็นเรา เป็นของเรา
- (๒) วิจิกิจฉา คือ ความลังเลสงสัยในพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นต้น
- (๓) สีลัพพตปรามาส คือ ความยึดมั่นในศีลและข้อวัตรปฏิบัติต่างๆ ที่นอกไปจากมรรคผล

ปฏิบัติ

- (๔) กามราคะ คือ ความกำหนัดยินดีในกามคุณต่างๆ
- (๕) ปฏิฆะ คือ ความขัดเคืองใจ
- (๖) รูปราคะ คือ ความยินดีในรูปฌาน หรือในรูปภพที่จะพึงเข้าถึงได้ด้วยรูปฌานนั้น
- (๗) อรูปราคะ คือ ความยินดีในอรูปฌาน หรือในอรูปภพที่จะพึงเข้าถึงได้ด้วยอรูปฌานนั้น
- (๘) มานะ คือ ความถือตัวว่าเราดีกว่าเขา เสมอเขา เลวกว่าเขา เป็นต้น
- (๙) อุทธัจจะ คือ ความฟุ้งซ่าน ชัดสายไปในอารมณ์ต่างๆ ไม่สงบตั้งมั่นลงได้
- (๑๐) อวิชชา^๑ คือ ความไม่รู้ในอริยสัจ ๔

ผลจากการที่ละกิเลสสังโยชน์ยอมทำให้ผู้นั้นเปลี่ยนจากปุถุชนเป็นพระอริยบุคคลดังต่อไปนี้คือ

- (๑) พระโสดาบัน ผู้ถึงกระแสคือเข้าสู่มรรค ละสังโยชน์ได้ ๓ อย่าง คือ

- ๑) สักกายทิฏฐิ
- ๒) วิจิกิจฉา
- ๓) สีลัพพตปรามาส^๒

(๒) พระสกทาคามี ผู้จะกลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียวละสังโยชน์ ๓ อย่างข้างต้น และทำราคะ โทสะ และโมหะให้เบาบาง

(๓) พระอนาคามี ผู้จะไม่กลับมาสู่โลกนี้อีก จะไปเกิดในชั้นสุทธาวาสพรหม ละสังโยชน์ได้อีก ๒ ข้อ คือ

- ๑) กามราคะ
- ๒) ปฏิฆะ^๓

- (๔) พระอรหันต์ ละสังโยชน์ได้สิ้นเชิง คือละสังโยชน์อีก ๕ ข้อได้ คือ

- ๑) รูปราคะ
- ๒) อรูปราคะ
- ๓) มานะ
- ๔) อุทธัจจะ
- ๕) อวิชชา^๔

^๑ ที.ปา.ฎีกา. (บาลี) ๓๔/๑๓.

^๒ ที.ปา.ฎีกา. (บาลี) ๓๔/๑๓.

^๓ ที.ปา.ฎีกา. (บาลี) ๓๔/๑๓.

กิเลสที่ละได้แล้วเป็นการละแบบสมุจเฉตพหุทาน ปฏิปัสสัทธิพหุทาน และนิสสรณพหุทาน ไม่ใช่ วิกขัมภนพหุทาน คือ การข่มไว้เหมือนในสมณะ

ในอรรถกถา การละกิเลส หรือพหุทาน จะแบ่งไว้เป็นลำดับขั้น ๕ ขั้น ดังนี้

๑) ตทั้งคพหุทาน เป็นการละองค์นั้นๆ ด้วยวิปัสสนาญาณ เหมือนอย่างเช่นการละสักกายทิฏฐิ ด้วยการกำหนดนามรูป ละความเห็นว่างสังขารไม่มีเหตุ และความเห็นว่างสังขารมีปัจจัยไม่เสมอกัน ด้วยการกำหนดปัจจัย ละความเป็นผู้สงสัย ด้วยการข้ามพ้นความสงสัยในภายหลังนั้น เป็นต้น อุปมาเหมือนการละความมืดด้วยแสงประทีป เป็นการดับชั่วคราว

๒) วิกขัมภนพหุทาน เป็นการละธรรมมีนิวรณ์ ด้วยสมาธิ เหมือนการห้ามแหวนบนน้ำ ด้วยการทุบหม้อเหวี่ยงลงไป หรือเหมือนการเอาหินทับหญ้าไว้

๓) สมุจเฉตพหุทาน เป็นการละกิเลสด้วยอริยมรรค ละได้เด็ดขาด

๔) ปฏิปัสสัทธิพหุทาน เป็นการละในขั้นอริยผล เป็นภาวะที่กิเลสสงบราบคาบ

๕) นิสสรณพหุทาน^๕ เป็นการหลุดพ้นไปจากกิเลสโดยสิ้นเชิง คือ นิพพาน จุดมุ่งหมายสูงสุดของการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน คือ การหลุดพ้นจากทุกข์ ถึงความเป็นพระอรหันต์ และบรรลุมรรคผลนิพพาน

๙.๒ พระโสดาบันที่เป็นผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔

๙.๒.๑ พระโสดาบันที่เป็นผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

พระโสดาบันที่เป็นผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ คือ การบรรลุพระโสดาบัน หมายถึง ผู้เข้าถึงกระแสสมรรคหรือผู้เดินตามทางที่ถูกต้องอย่างแท้จริง คือปฏิบัติถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริง การบรรลุธรรมระดับนี้ เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ ทำได้พอ ประมาณในปัญญาสามารถละสังโยชน์ได้ ๓ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส^๖ การบรรลุธรรมในระดับนี้คือ

(๑) ระดับมรรคเรียกว่า โสดาปัตติมรรค

(๒) ระดับผล เรียกว่า โสดาปัตติผล

พระอริยบุคคลผู้บรรลุมีชื่อว่า พระโสดาบันพระอริยบุคคลระดับพระโสดาบันนี้ ต้องละสังโยชน์ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิวิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาสได้อย่างเด็ดขาด ไม่มีเหลืออยู่ในจิตสันดาน ต้องเวียนว่ายตายเกิดในโลกนี้อีกไม่เกิน ๗ ชาติ พระโสดาบันมี ๓ ประเภท คือ

๑) เอกพีชีโสดาบัน หมายถึง พระโสดาบันผู้มีพีชคืออตภาพเดียว คือ เกิดอีกครั้งเดียว ก็จะได้บรรลุอรหัตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์^๗

๒) โกลังโกลโสดาบัน หมายถึง พระโสดาบันผู้เมื่อจะเกิดในภพใหม่เป็นเทวดาหรือมนุษย์ก็ได้ หรือ ๓ ภพ และถ้าเกิดเป็นมนุษย์ก็ไม่เกิดในตระกูลต่ำ คือ เกิดในตระกูลที่มีโภคบัติ

^๔ ที.ปา.ฎีกา. (บาลี) ๓๔/๑๓.

^๕ อัง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๑๖/๔๐.

^๖ ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๓๙/๓๒๓-๓๒๔.

^๗ อัง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๘๘/๒๔๒.

เท่านั้น ก็จะได้บรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์^๘

๓) สัตตักขัตตปุรรมโสดาบัน หมายถึง พระโสดาบันผู้ละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๓ ประการ ได้แล้ว เป็นผู้ไม่ตกไปในอบาย ๔ มีความแน่นอนที่จะตรัสรู้มรรค ๓ เบื้องสูง^๙ เมื่อจะเกิดในภพใหม่ เป็นเทวดาหรือมนุษย์ก็เกิดได้ไม่เกิด ๗ ครั้ง ก็จะได้บรรลุเป็นพระอรหันต์^{๑๐}

๙.๒.๒ ตัวอย่างบุคคลผู้บรรลุพระโสดาบัน

(๑) พระเมฆิยะเถระ พระศาสดาเมื่อประทับอยู่ที่ภูเขาคิชฌกูฏ ทรงปรารภท่านพระเมฆิยะ ตรัสพระธรรมเทศนานี้ว่า ผนฺทน จปล จิตฺตเป็นต้น พระศาสดาตรัสเรียกพระเมฆิยะ^{๑๑} ผู้ไม่สามารถเพื่อประกอบความเพียรในอัมพวัน^{๑๒} นั้นได้เพราะความที่ท่านถูกวิตก ๓ อย่างครอบงำมาแล้วตรัสว่า เมฆิยะเธอละทิ้งเราผู้อ่อนวอนอยู่ว่า เมฆิยะ เราเป็นผู้ๆ เดียว เธอจงรอกอย จนกว่าภิกษุบางรูปแม้อื่นจะปรากฏ (ไว้ให้อยู่แต่) ผู้เดียว ไปอยู่ (ชื่อว่า) ทำกรรมอันหนักยิ่ง ขึ้นชื่อว่าภิกษุไม่ควรเป็นผู้เป็นไปในอำนาจแห่งจิตอย่างนี้ (เพราะ) ธรรมดาจิตนี้เป็นธรรมชาติ (แล่นไป) เร็ว การยังจิตนั้นให้เป็นที่ไปในอำนาจของตน ย่อมควร แล้วตรัสว่า

จิตที่ตื่นรน กวัดแกว่ง รักษายาก ห้ามยาก^{๑๒}

ผู้มีปัญญาสามารถควบคุมให้ตรงได้

เหมือนช่างศรดัดลูกศรให้ตรง ฉะนั้น

จิตนี้ ย่อมตื่นรนไปมา^{๑๓}

เหมือนปลาที่ถูกยกขึ้นจากน้ำโยนไปบนบก ฉะนั้น^{๑๔}

ดังนั้น ผู้มีปัญญาจึงควรละบ่วงแห่งมาร^{๑๕}

พระอรรถกถาจารย์อธิบายว่า บาทพระคาถาว่า ปริพนฺทตฺถ จิตฺต ความว่า จิตนี้ คือที่ยินดีแล้วในอาลัยคือกามคุณ ๕ อันพระโยคาวจรยกขึ้นแล้วจากอาลัยคือกามคุณ ๕ นั้น ชัดไปในวิปัสสนากัมมัญฐาน เผาด้วยความเพียรอันเป็นไปทางกายและเป็นไปทางจิต เพื่อละวิภวณฺเณ กล่าวคือบ่วงมาร ย่อมตื่นรน คือยอมไม่อาจตั้งอยู่ในวิปัสสนากัมมัญฐานนั้นได้ เหมือนอย่างปลานั้นอันพรานเบ็ดยกขึ้นจากอาลัยคือน้ำแล้วโยนไปบนบก เมื่อไม่ได้น้ำ ย่อมตื่นรนฉะนั้น แม้เมื่อเป็นอย่างนี้บุคคลผู้มีปัญญา ไม่

^๘ อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๓๑/๑๒๒.

^๙ อัง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๘๘/๒๔๒.

^{๑๐} อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๓๑/๑๒๒

^{๑๑} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒๗๐.

^{๑๒} ตื่นรน หมายถึงตื่นรนไปในอารมณ์ทั้ง ๖ มี รูปารมณฺ์ เป็นต้น กวัดแกว่ง หมายถึงหวั่นไหว ไม่อาจตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียวได้นาน ดุจทารกไม่อาจทรงตัวอยู่ใน อิริยาบถเดียวได้นาน ฉะนั้น รักษายาก หมายถึงให้ดำรงอยู่ในอารมณ์ธรรมที่เป็นสัลปายะได้ยากมห้ามยาก หมายถึงห้ามหรือกัณมิให้ชานไปในวิสภาคารมณฺ์ได้ยาก; พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒๗๐.

^{๑๓} ตื่นรนไปมา หมายถึงยินดีในกามคุณ ๕ เมื่อถูกพรากจากกามคุณ ๕ ให้หยุดนิ่งอยู่ในวิปัสสนากัมมัญฐานก็จะตื่นรนไปมา ไม่อาจตั้งมั่นอยู่ได้; พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒๗๐.

^{๑๔} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕๓๔/๓๕.

^{๑๕} บ่วงแห่งมาร ในที่นี้หมายถึงกิเลสวัฏ (วงจรกิเลส) ประกอบด้วยอวิชชา ตัณหา และอุปาทาน พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒๗๐.

ทอดธุระ ย่อมทำจิตนั้นให้ตรง คือให้ควรแก่การงาน โดยนัยที่กล่าวแล้ว อีกนัยหนึ่ง จิตนี้ คือที่ยังละ
 บ่วงมารคือกิเลสวัฏฏ์ไม่ได้ ตั้งอยู่ย่อมดีนรน ดุจปลานั้นฉะนั้น เพราะฉะนั้น พระโยคาวจร ควรละ
 บ่วงมารเสีย คือควรละบ่วงมารกล่าวคือกิเลสวัฏฏ์อันเป็นเหตุดีนรนแห่งจิตนั้น ในกาลจบคาถา
 พระเมฆิยะเถระ ได้ตั้งอยู่ในพระโสดาปัตติผล^{๑๖}

(๒) **อนาถบิณฑิกอุบาสก** เดิมชื่อ สุทัตตะ เป็นชาวเมืองสาวัตถีโดยกำเนิด เป็นบุตรของ
 สุมณะเศรษฐี^{๑๗} ส่วนมารดาของท่านอนาถบิณฑิกะไม่ปรากฏในคัมภีร์^{๑๘} เป็นผู้ที่มีทรัพย์สมบัติมากมาย
 มหาศาล เป็นคนมีจิตเมตตาชอบทำบุญให้ทานแก่ผู้คนที่ยากจนอนาถา^{๑๙} ซึ่งชาวพุทธทั่วไปนิยมเรียก
 ท่านว่า อนาถบิณฑิกเศรษฐีบ้าง อนาถบิณฑิกบ้าง อนาถบิณฑิกคหบดีบ้าง สุทัตตอนาถบิณฑิกคหบดี
 บ้าง^{๒๐} ท่านอนาถบิณฑิกะได้ทำการค้าระหว่างเมืองสาวัตถีกับเมืองราชคฤห์เป็นประจำ จนมีความ
 สนิทสนมคุ้นเคยกับเศรษฐีที่เป็นสหายในเมืองราชคฤห์ มีนามว่า “ราชคหะ” ซึ่งต่อมาทั้งสองก็มี
 ความเกี่ยวข้องกันมากขึ้น ท่านมีหลานชาย ๒ คน คนหนึ่งชื่อว่า เขมกะเป็นคนประพฤตินิดในทางชู้
 สาว ส่วนหลานชายอีกคนหนึ่งเป็นนักเลงสุราไม่ปรากฏชื่อ เป็นคนที่ล้างผลาญสมบัติของบิดาจนหมด
 ลิ่น^{๒๑}

อนาถบิณฑิกเศรษฐีหลังจากได้ฟังธรรมจากพระพุทธองค์แล้วได้บรรลุธรรมแล้วรู้แจ้งธรรม
 แล้วหยั่งลงสู่ธรรมแล้ว ข้ามความสงสัยแล้ว ปราศจากความเคลงใจ ถึงความเป็นผู้แก้แล้วกล้า ไม่
 ต้องเชื่อผู้อื่นในคำสอนของพระศาสดา^{๒๒} ท่านเป็นโสดาบันละสังโยชน์ข้อ ๑, ๒, ๓ ได้แล้ว ท่านจะ
 สำเร็จสกทาคามีและอนาคามีในสวรรค์ชั้นดุสิต ก็ละโอรัมภาคิยสังโยชน์ ข้อ ๑-๕ ได้ ท่านจะสำเร็จ
 อรหัตตผลบนพรหมโลกชั้นอนิฏฐา ละอุทัมภาคิยสังโยชน์ ข้อ ๖-๑๐ ได้ คือท่านละสังโยชน์ทั้ง ๑๐
 ท่านจะได้บรรลุจุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา^{๒๓}

จากความข้างต้นพอสรุปได้ว่า คุณสมบัติของพระโสดาบันคือ เป็นผู้เกิดธรรมจักขุ (ดวงตา
 เห็นธรรม) พร้อมๆ กันกับละสังโยชน์ ๓ ได้ แต่ยังมีกามฉันทะและโทสะในสังโยชน์เบื้องต้น ๕ ข้อหรือ
 โอรัมภาคิยสังโยชน์ และอนาถบิณฑิกเศรษฐีได้บรรลุโสดาบันในขณะที่ยังเป็นมนุษย์อยู่

^{๑๖} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒๗๐.

^{๑๗} เสฐียรพงษ์ วรรณปก, **พุทธสาวก พุทธสาวิกา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
 พระพุทธศาสนาธรรมสภา, ๒๕๕๕), หน้า ๔๕๑.

^{๑๘} รังษี สุหนต์, “การศึกษาบทบาทของอนาถบิณฑิกอุบาสก ที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา”,
วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า
 ๓๔.

^{๑๙} พระครูกลุณฺณสิทฺธิวัฒน์ (สมาน กลุณฺณธมฺโม/พรหมอยู่), **เอตทัคคะในพระพุทธศาสนา**, พิมพ์
 ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๓๐๔.

^{๒๐} รังษี สุหนต์, “การศึกษาบทบาทของอนาถบิณฑิกอุบาสกที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา”,
วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, หน้า ๑๕.

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖.

^{๒๒} วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๐๕/๑๑๕.

^{๒๓} รังษี สุหนต์, “การศึกษาบทบาทของอนาถบิณฑิกอุบาสกที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา”,
วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, หน้า ๓๘-๓๙.

จะเห็นได้ว่า พระเมฆิยะเถระ และอนาถบิณฑิกเศรษฐีที่บรรลุประโยชน์ได้ สามารถตัดวงจรรสังสารวัฏ คือ กิเลส กรรม วิบากได้ส่วนหนึ่ง ได้แก่ สามารถตัดสังโยชน์เบื้องต่ำได้ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส^{๒๔} แต่ยังคงละกามสังโยชน์ไม่ได้ต้องกลับมาเกิดอีก ๗ ครั้งเป็นอย่างยิ่ง

๙.๓ พระสกทาคามีที่เป็นผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔

๙.๓.๑ พระสกทาคามีที่เป็นผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

พระสกทาคามีที่เป็นผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ โดยการบรรลุประโยชน์ถึง ผู้กลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียวก็สามารถกำจัดทุกข์ให้สิ้นไปได้ผู้ได้บรรลุธรรมระดับนี้เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในขั้นศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิและปัญญา ทำสังโยชน์ ๓ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส^{๒๕} ให้หมดสิ้นไป และทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง การบรรลุธรรมระดับนี้คือ

(๑) ระดับมรรคเรียกว่า สกทาคามีมรรค

(๒) ระดับผล เรียกว่า สกทาคามีผล

พระอริยบุคคลผู้บรรลุมีชื่อว่า พระสกทาคามี (พระสกิทาคามี) พระอริยบุคคลระดับพระสกทาคามีนี้ ต้องละสังโยชน์ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาสได้อย่างเด็ดขาด ไม่มีเหลืออยู่ในจิตสันดาน และทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง จะกลับมาเกิดอีกเพียงชาติเดียวเท่านั้น ก็จะดับขันธปรินิพพาน แต่การจะเกิดที่ไหนนั้นได้จำแนกไว้ ๕ ประเภท คือ

๑) อธิระ ปัตวา อธิระ ปรีนิพพายี คือ ผู้บรรลุในโลกนี้แล้ว ปรีนิพพานในโลกนี้เอง หมายถึง บางท่านสำเร็จเป็นพระสกทาคามีในโลกมนุษย์นี้แล้ว จุตินไปเกิดในเทวโลก แล้วจุตินจากเทวโลก^{๒๖} มาเกิดในโลกมนุษย์นี้ บรรลุเป็นพระอรหันต์ แล้วดับขันธปรินิพพานในโลกมนุษย์นี้

๒) ตตถะ ปัตวา ตตถะ ปรีนิพพายี คือ ผู้บรรลุในโลกนี้แล้ว ปรีนิพพานในเทวโลก หมายถึง บางท่านสำเร็จเป็นพระสกทาคามีแล้ว ก็กระทำความเพียรเจริญวิปัสสนาจนบรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ แล้วดับขันธปรินิพพานในโลกมนุษย์นี้เอง

๓) อธิระ ปัตวา ตตถะ ปรีนิพพายี คือ ผู้บรรลุในโลกนี้แล้ว ปรีนิพพานในเทวโลกนั้นเอง หมายถึง บางท่านสำเร็จเป็นพระสกทาคามีแล้ว จุตินไปเกิดในเทวโลกแล้วได้บรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ แล้วดับขันธปรินิพพานในเทวโลกนั้นเอง

๔) ตตถะ ปัตวา อธิระ ปรีนิพพายี คือ ผู้บรรลุในโลกนี้แล้ว เกิดในโลกนี้จึงปรีนิพพาน หมายถึง บางท่านเป็นเทวดาสำเร็จเป็นพระสกทาคามีในเทวโลก แล้วบรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วดับขันธปรินิพพานในเทวโลกนั้นเอง

^{๒๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยายความ, หน้า ๘๒๔-๘๒๕.

^{๒๕} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๓๙/๓๒๓-๓๒๔.

^{๒๖} เทวโลก ๖ คือ (๑) จาตุมหาราชิกา (๒) ดาวดึงส์ (๓) ยามา (๔) ดุสิต (๕) นิมมานรดี (๖) ปรินิมิตตาสวดี; ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๖๘/๕๓๑.

๕) อธิระ ปัตวา ตตตะ นิพพัตติวา อธิระ ปรินิพพายี คือ ผู้บรรลุในโลกนี้แล้ว ไปบังเกิดในเทวโลกหมดอายุแล้ว กลับมาเกิดในโลกนี้ จึงปรินิพพาน หมายถึง บางท่านเป็นเทวดาสำเร็จเป็นพระสกทาคามีในเทวโลก จุตมาปฏิสนธิในโลกมนุษย์ แล้วบรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ แล้วดับขันธปรินิพพานในโลกมนุษย์นี้เอง^{๒๗}

๙.๓.๒ ตัวอย่างบุคคลผู้บรรลุพระสกทาคามี

(๑) ตัวอย่างพระสกทาคามีเช่น ในสังโยชนสูตร ว่าด้วยผู้สิ้นสังโยชน์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๔ จำพวกนี้มีปรากฏอยู่ในโลก ภิกษุทั้งหลายทูลถามว่า บุคคล ๔ จำพวกไหนบ้าง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

- ๑) บุคคลเป็นสมณะผู้ไม่หวั่นไหว
- ๒) บุคคลเป็นสมณะเหมือนดอกปทุมทริก
- ๓) บุคคลเป็นสมณะเหมือนดอกปทุม
- ๔) บุคคลเป็นสมณะผู้ละเอียดอ่อนในหมู่สมณะ

ภิกษุทั้งหลายทูลถามว่า บุคคลเป็นสมณะผู้ไม่หวั่นไหว เป็นอย่างไร

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นพระโสดาบัน เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไปไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า บุคคลเป็นสมณะผู้ไม่หวั่นไหวเป็นอย่างไร

ภิกษุทั้งหลายทูลถามว่า บุคคลเป็นสมณะเหมือนดอกปทุมทริก เป็นอย่างไร

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นพระสกทาคามี^{๒๘} เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไปเพราะระคะโทสะและโมหะเบาบาง มาสู่โลกนี้อีกเพียงครั้งเดียว ก็จะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ บุคคลเป็นสมณะเหมือนดอกปทุมทริกเป็นอย่างไร

ภิกษุทั้งหลายทูลถามว่า บุคคลเป็นสมณะเหมือนดอกปทุมเป็นอย่างไร

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นโอปปาติกะ เพราะสังโยชน์เบื้องต้น ๕ ประการสิ้นไปจะปรินิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนี้อีก บุคคลเป็นสมณะเหมือนดอกปทุมเป็นอย่างไร

ภิกษุทั้งหลายทูลถามว่า บุคคลเป็นสมณะผู้ละเอียดอ่อนในหมู่สมณะเป็นอย่างไร

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะเพราะ อาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน บุคคลเป็นสมณะผู้ละเอียด อ่อนในหมู่สมณะเป็นอย่างไร^{๒๙}

(๒) ตัวอย่างเช่น ในตติยคิณฺหกาถสถสูตร พระสูตรว่าด้วยธรรมบรรยายที่พระดำหนักอิฐ สูตรที่ ๓ ท่านพระอานนทได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า

^{๒๗} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา. (ไทย) ๓/๓๒๖/๕๖๙.

^{๒๘} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๘๘/๑๓๕.

^{๒๙} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๘๘/๑๓๕.

พระองค์ผู้เจริญ พวกอุบาสกซึ่งอกุฎฐะเป็นต้น ในหมู่บ้านแห่งหนึ่ง กระทำกาละแล้ว คติของเขาเป็นอย่างไรสัมปรายภพของเขาเป็นอย่างไร

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสกับพระอานนท์ว่า

อานนท์ พวกอุบาสกซึ่งอกุฎฐะเป็นต้น ถึงแก่กรรมแล้วไปเกิดเป็นโอปปาติกะ เพราะโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการสิ้นไป ปรินิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก

พระผู้มีพระภาคตรัสกับพระอานนท์อีกว่า

อานนท์ อุบาสกกว่า ๕๐ คนในหมู่บ้านญาติกะถึงแก่กรรมแล้วไปเกิดเป็นโอปปาติกะ เพราะโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการสิ้นไป ปรินิพพานในภพนั้นไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก อุบาสกกว่า ๙๐ คนในหมู่บ้านญาติกะถึงแก่กรรมแล้วได้เป็นสกทาคามี^{๓๐} เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป และบรรเทาโรค โทสะ โมหะให้เบาบางได้ กลับมาสู่โลกนี้อีกเพียงครั้งเดียว จะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ อุบาสกกว่า ๕๐๐-๖๐๐ คนในหมู่บ้านญาติกะถึงแก่กรรมแล้วได้เป็นโสดาบัน เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า

และว่า อานนท์ ไม่น่าอัศจรรย์เลยที่บุคคลเกิดเป็นมนุษย์แล้วตายไป หากเมื่อบุคคลนั้นตายไป เธอทั้งหลายจักเข้ามาสอบถามเรื่องนั้นก็กับเรา ก็จะมีเป็นความลำบากแก่ตถาคต เพราะเหตุนี้ เราจักแสดงธรรมบรรยายชื่อธรรมาทาส (แวนสองธรรม) ที่อริยสาวกผู้ประกอบแล้ว เมื่อหวังก็พึงพยากรณ์ตนเองได้ว่า เรามีนรกสิ้นแล้ว มีกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานสิ้นแล้ว มีภูมิแห่งเปรตสิ้นแล้ว มีอบายทุกติ และวินิบาตสิ้นแล้ว เราเป็นโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า^{๓๑}

จะเห็นได้ว่า พระสงฆ์และฆราวาสที่บรรลุพระสกทาคามี สามารถตัดวงจรแห่งสังสารวัฏ คือกิเลส กรรม วิบากได้ส่วนหนึ่ง ได้แก่ สามารถตัดสังโยชน์เบื้องต่ำ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส และบรรเทาอาการระกักับปฏิฆะได้^{๓๒} แต่ยังคงสังโยชน์เบื้องสูง ๕ ประการไม่ได้ ฆราวาสที่บรรลุพระสกทาคามีเมื่อตายแล้วจะกลับมาสู่โลกนี้อีกเพียงครั้งเดียว

๙.๔ พระอนาคามีที่เป็นผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔

๙.๔.๑ พระอนาคามีที่เป็นผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

พระอนาคามีที่เป็นผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ โดยการบรรลุพระอนาคามี หมายถึง ผู้จะปรินิพพานในที่สุดไม่เวียนกลับมาอีก ผู้ได้บรรลุธรรมในระดับนี้ เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีลและสมาธิ ทำได้พอประมาณในปัญญา ทำสังโยชน์ ๕ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ และพยายามให้หมดสิ้นไป การบรรลุธรรมระดับนี้คือ

(๑) ระดับมรรคเรียกว่า อนาคามีมรรค

(๒) ระดับผล เรียกว่าอนาคามีผล

^{๓๐} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๐๖/๕๐๘.

^{๓๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๐๖/๕๐๙.

^{๓๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยายความ, หน้า ๘๒๔-๘๒๕.

พระอริยบุคคลผู้บรรลุมีชื่อว่า พระอนาคามีพระอริยบุคคลระดับพระอนาคามีนี้ ต้องละสังโยชน์ ๕ ประการ คือ สักกายทิฏฐิวิจิกิจฉา สีลัพพตปราส กามราคะ และพยาบาท ได้อย่างเด็ดขาด ไม่มีเหลืออยู่ในจิตสันดานเมื่อพระอนาคามีไปบังเกิดในพรหมโลก^{๓๓} บรรลุอรหัตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วดับขันธปรินิพพานในพรหมโลกนั้น พระอนาคามีมี ๕ ประเภท คือ

๑) อันตราปรินิพพายีอนาคามี หมายถึง พระอนาคามีผู้ปรินิพพานในระหว่างคือเกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้ว อายุยังไม่ถึงกึ่งก็ปรินิพพานมี ๓ จำพวก คือ

๑. พวกที่เกิดในชั้นสุทธาวาสอวิหาซึ่งมีอายุ ๑.๐๐๐ กัป แต่ก็บรรลุอรหัตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในวันที่เกิด ถ้าไม่บรรลุในวันที่เกิดก็จะบรรลุภายใน ๑๐๐ กัป

๒. พวกที่เมื่อไม่สามารถบรรลุอรหัตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในวันเกิดก็บรรลุภายใน ๒๐๐ กัป

๓. พวกที่เมื่อไม่สามารถบรรลุอรหัตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในวันเกิดก็บรรลุภายใน ๔๐๐ กัป^{๓๔}

๒) อุปหัจจปรินิพพายีอนาคามี หมายถึง พระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้วจนจะถึงปรินิพพาน คือ อายุพ้นกึ่งแล้วจนจะถึงสิ้นอายุจึงปรินิพพาน^{๓๕}

๓) อสังขารปรินิพพายีอนาคามี หมายถึง พระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้วปรินิพพานโดยไม่ต้องใช้ความเพียรมาก^{๓๖}

๔) สสังขารปรินิพพายีอนาคามี หมายถึง พระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้วปรินิพพานโดยต้องใช้ความเพียรมาก^{๓๗}

๕) อุทังโสโตกนิภฏฐคามีนาคามี หมายถึง พระอนาคามีผู้มีกระแสเบื้องบนไปสู่อกนิภฏฐภพ คือ เกิดในสุทธาวาสจนถึงอกนิภฏฐภพแล้วปรินิพพานในภพนั้น^{๓๘} พระอนาคามีผู้ที่แก้กำในสัทธินทรีย์ เกิดในพรหมโลกชั้นอวิหาภูมิ ผู้ที่แก้กำในวิริยอินทรีย์ เกิดในชั้นอตปปาภูมิ ผู้ที่แก้กำในสติทรีย์ เกิดในชั้นสุทสสาภูมิ ผู้ที่แก้กำในสมาธินทรีย์ เกิดในชั้นสุทสสิภูมิ ผู้ที่แก้กำในปัญญาธิรียเกิดในอกนิภฏฐาภูมิ^{๓๙}

^{๓๓} พรหมโลก คือ รูปพรหม ๑๖ ได้แก่(๑) พรหมปารีสัชชา (๒) พรหมบุโรหิตา (๓) มหาพรหมา(๔) ปริตรตาภา (๕) อัมปมาณาภา (๖) ปภัสสรา (๗) ปริตตสุภา (๘) อัมปมาณสุภา (๙) สุภกัณหา (๑๐) อสัณญีสัตตา (๑๑) เวทปผลา (๑๒) อวิหา (๑๓) อตปปา (๑๔) สุทสสา (๑๕) สุทสสี(๑๖) อกนิภฏฐา และอรุปรหม ๔ ได้แก่ (๑) อากาสนัญญาตนะ (๒) วิญญาณัญญาตนะ (๓) อากัญญาตนะ (๔) เนวสัญญาตนะ; ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๔/๔๘๖.

^{๓๔} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๒๔๓.

^{๓๕} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๒๔๓.

^{๓๖} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๒๔๓.

^{๓๗} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๒๔๓.

^{๓๘} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๒๔๒.

^{๓๙} พระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตติวุฑโฒ ภิกขุ), **ปรมัตถธรรม ๔ (จิต เจตสิก รูป นิพพาน)**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, ๒๕๔๐), หน้า ๘๘.

๙.๔.๒ ตัวอย่างบุคคลผู้บรรลุประณาคามี

(๑) พระอนาคามีเช่น เรื่องภิกษุชาวเมืองปาฐะยะ ๓๐ รูป สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ภิกษุชาวเมืองปาฐะยะจำนวน ๓๐ รูปเมืองปาฐะยะตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกแคว้นโกศล คำว่า “ปาฐะยะกะ” เป็นชื่อของพระภิกษุทศกัณฐ์เถระทั้งหลายซึ่งเป็นพี่น้องร่วมบิดาเดียวกับพระเจ้าโกศล ในบรรดาท่านเหล่านั้น พระเถระผู้เป็นพี่ใหญ่เป็นพระอนาคามี^{๔๐} ทุกรูปถืออารัญญิกุฎงค์ ถือปณฑปาตีกุฎงค์และถือเตจิวริกกุฎงค์ เดินทางมากรุงสาวัตถีเพื่อเฝ้าพระผู้มีพระภาคเมื่อใกล้วันเข้าพรรษา ไม่สามารถจะเดินทางไปให้ทันวันเข้าพรรษาในกรุงสาวัตถีได้ จึงเข้าพรรษาในเมืองสาเกตระหว่างทาง ภิกษุชาวเมืองปาฐะยะเหล่านั้นคิดว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ใกล้ๆ พวกเราห่างเพียง ๖ โยชน์ แต่พวกเราไม่ได้เฝ้าพระองค์^{๔๑}

เมื่อออกพรรษาแล้วฝนยังตกอยู่ แผ่นดินยังชุ่มชื้นด้วยน้ำ เป็นหล่มเลน ได้เดินทางมาเข้าเฝ้าด้วยจิวรที่ชุ่มชื้นด้วยน้ำ เหน็ดเหนียว ทรงปรารภเหตุนี้ จึงทรงอนุญาตให้ภิกษุผู้จำพรรษาแล้วกรานกฐินได้ และทรงแสดงอานิสงส์ ๕ ของภิกษุผู้ได้กรานกฐิน คือ

๑) ไปไหนไม่ต้องบอกลาภิกษุอื่น (ตามความในสิกขาบทที่ ๖ อเจลวรรค ปาจิตติยกัณฑ์)

๒) ไปไหนไม่ต้องนำไตรจีวรไปครบสำหรับ (ตามสิกขาบทที่ ๒ จีวรวรรค นิสัสคิยกัณฑ์)

๓) ฉันทคณโภชนะ คือ ฉันทอาหารรวมกลุ่มกันได้ (ตามสิกขาบทที่ ๒ โภชนวรรค ปาจิตติยกัณฑ์)

๔) เก็บจีวรไว้ได้ตามต้องการโดยไม่ต้องวิกัป คือทำให้เป็น ๒ เจ้าของ (ตามสิกขาบทที่ ๑ จีวรวรรค นิสัสคิยกัณฑ์)

๕) ผ้าที่เกิดขึ้นในวัดนั้นเป็นของพวกเธอ (คือพวกเธอมีสิทธิได้รับส่วนแบ่ง ภิกษุเขตอื่นมาก็ไม่มีสิทธิ)^{๔๒}

พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้สงฆ์สวดประกาศมอบผ้ากฐิน แก่ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง โดยให้ตั้งญัตติ ๑ ครั้ง สวดประกาศขอความเห็นชอบ ๑ ครั้ง (เรียกว่าญัตติทุติยกรรม) การกรานกฐินเป็นวิธีร่วมกันตัดเย็บจีวรผืนใดผืนหนึ่ง โดยขึ้นไม้กฐิน (ไม้สะดึง) แล้วเอาผ้าที่จะเย็บเป็นจีวรเข้าซึ่งที่ไม้กฐินเย็บย้อมเสร็จแล้ว ร่วมใจกันยกจีวรให้ภิกษุรูปหนึ่งในนามสงฆ์ ภิกษุที่เหลือร่วมอนุโมทนา เรียกว่า “กรานกฐิน” ภิกษุที่ได้กรานกฐิน คือ ทรงผ่อนผันวินัยบางอย่างเพื่อความสะดวกในการทำจีวร เป็นระยะเวลา ๔ เดือน รวมกับอานิสงส์การจำพรรษา ๑ เดือน เป็น ๕ เดือน (อานิสงส์จำพรรษากับอานิสงส์กฐินเหมือนกัน เพียงแต่ถ้าได้กรานกฐินด้วยก็จะเพิ่มเวลาอานิสงส์ออกไปอีก)

(๒) ตัวอย่างเช่น จิตตคหบดีผู้ได้รับการแต่งตั้งจากพระบรมศาสดาให้เป็นยอดของอุบาสกทั้งหลายผู้เป็นธรรมกถึก^{๔๓} ท่านเกิดในสกุลเศรษฐี ณ นครมัจฉิกาสนตะ แคว้นมคธ เวลาเขา

^{๔๐} วิ.อ. (บาลี) ๓/๓๐๖/๑๙๑.

^{๔๑} วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๐๖/๑๔๕.

^{๔๒} วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๐๖/๑๔๖.

^{๔๓} อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๕๐/๓๑.

เกิดฝนดอกไม้ ๕ สี ตกลงประมาณแค่หัวเข่าทั่วพระนคร ครั้งนั้น บิดามารดาของเขาคิดว่า เหตุที่เกิดขึ้นเสมือนหนึ่งจะเป็นการกำหนดชื่อบุตรของตน แม้ในวันเกิดทั่วพระนครก็วิจิตรด้วยดอกไม้ ๕ สี จึงขนานนามเขาว่า จิตต कुमार ต่อมาเขาดำรงอยู่ในฆราวาสวิสัยเมื่อบิดาล่วงลับไป ได้ตำแหน่งเศรษฐีในนครนั้น

สมัยหนึ่ง พระเถระชื่อว่ามหาنامه ซึ่งเป็นหนึ่งในจำนวนพระเถระปัญจวัคคีย์ ได้จาริกไปถึงนครมัจฉิกาสัมพันธะ จิตตคฤหบดีเมื่อได้พบท่านก็เลื่อมใสในอิริยาบถของท่าน จึงรับบาตรแล้วนิมนต์มายังเรือน บูชาด้วยบิณฑบาต เมื่อท่านฉันเสร็จแล้ว พระเถระเห็นอุปนิสัยของจิตตคฤหบดีนั้น เมื่อแสดงธรรมจึงแสดงเฉพาะสพายตนวิภังค์เท่านั้น ไม่ช้านัก จิตตคฤหบดีก็บรรลุโสดาปัตติผล เพราะตนมีการพิจารณาเห็นสังขารอันทุกข์บีบคั้นแล้วในภพก่อน จากนั้นคฤหบดีก็นำไปยังสวนของตนที่ชื่ออัมพาภูกวัน ปรารภว่าจะอุทิศสวนแห่งนั้นให้เป็นอาราม จึงได้กล่าวถวายสวนอัมพาภูกวัน ให้เป็นอัมพาภูการาม เมื่อเวลาที่จิตตคฤหบดีได้หลั่งน้ำถวายพระอารามนั้น มหาปฐพีก็ได้หวั่นไหวเพื่อจะบอกเหตุว่า “พระพุทธานุศาสน์ตั้งมั่นแล้ว” จิตตคฤหบดีให้สร้างวิหารใหญ่และที่อยู่ในอุทยานถวายพระเถระ นิมนต์ให้ท่านอยู่รับบิณฑบาตในเรือนตนเป็นนิตย์ พระอารามนั้นก็ให้เป็นอารามที่ท่านเศรษฐีได้สร้างขึ้นเพื่อพวกภิกษุผู้มาจากทิศทั้งปวงแล้ว โดยมีพระสุธรรมเถระได้เป็นเจ้าอาวาสอยู่ในมัจฉิกาสัมพันธะ

คฤหบดีชกชวณอเจลกัสสปผู้สหายให้เลื่อมใสพุทธศาสนา สมัยนั้นอเจลก (นักบวชเปลือย) ชื่อกัสสปผู้เคยเป็นสหายของจิตตคฤหบดีเมื่อครั้งยังเป็นคฤหบดี ได้ไปถึงราวป่ามัจฉิกาสมณฑล จิตตคฤหบดีได้ข่าวว่าอเจลกัสสปะมาถึงจึงได้เข้าไปหาแล้วได้ปราศรัยกันพอสมควร ครั้นแล้วได้ถามท่านอเจลกัสสปะถึงเรื่องบวชมานานเท่าไร และการบรรลุธรรมมีคุณพิเศษขั้นไหน จิตตคฤหบดีได้สนทนาธรรมกับอเจลกัสสปะ ได้โน้มน้าวจิตใจของสหายผู้นี้ให้เห็นแจ้งในธรรมของพระพุทธเจ้าให้มานับถือยอมรับเอาพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่ง ครั้งนั้นจิตตคฤหบดีได้พาเอาอเจลกัสสปะเข้าไปหาภิกษุผู้เถระถึงที่อยู่แล้ว ขอพระเถระทั้งหลายให้อเจลกัสสปะผู้นี้บรรพชาอุปสมบท อเจลกัสสปะได้บรรพชาอุปสมบทในพระธรรมวินัยแล้วไม่นาน หลีกออกจากหมู่ อยู่ผู้เดียว ไม่ประมาท มีความเพียร มีใจแน่วแน่ กระทำให้แจ้งซึ่งที่สุดแห่งพรหมจรรย์อันยอดเยี่ยม ที่กุลบุตรทั้งหลายออกบวชเป็นบรรพชิตโดยชอบต้องการนั้น ด้วยปัญญาอันยิ่งเองในปัจจุบัน เข้าถึงอยู่ รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำ ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี ท่านพระกัสสปะได้เป็นพระอรหันต์องค์หนึ่งในจำนวนพระอรหันต์ทั้งหลาย

ต่อมา จิตตคฤหบดีบรรลุอนาคามีผล^{๔๔} โดยสมัยอื่น พระอัครสาวกทั้งสองสดับกถาพรรณนาคุณของจิตตคฤหบดีแล้ว ใคร่จะทำความสงเคราะห์แก่คฤหบดีนั้น จึงได้ไปสู่มัจฉิกาสมณฑลนคร จิตตคฤหบดีทราบการมาของพระอัครสาวกทั้งสองนั้นจึงไปต้อนรับเส้นทางประมาณกึ่งโยชน์ พาพระอัครสาวกทั้งสองนั้นมาแล้ว นิมนต์ให้เข้าไปสู่วิหารของตน ทำอาคันตุกวัตรแล้วอ้อนวอนพระธรรมเสนาบดี^{๔๕}

ต่อมา จิตตคฤหบดีนั้น อยู่ในสำนักพระศาสดาสิ้นเดือนหนึ่ง ได้นิมนต์ภิกษุสงฆ์ทั้งสิ้นมีพระพุทธเจ้าเป็นประธาน ให้นั่งในวิหารนั้นแหละ ถวายทานใหญ่แล้วนิมนต์ภิกษุแม่ทัพมาพร้อมกัน

^{๔๔} วิ.จ. (ไทย) ๖/๓๓/๖๕.

^{๔๕} ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒๔๗.

ให้อยู่ภายในอารามนั้นแหละบำรุงแล้ว ไม่ต้องหีบอะไร ในเกวียนของตนแม้สักวันหนึ่ง ได้ทำกิจทุกอย่างด้วยบรรณาการที่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายนำมาเท่านั้น จิตตคฤหบดีนั้น ถวายบังคม พระศาสดาด้วยตั้งใจว่า จักถวายทานแด่พระองค์ ได้พักอยู่ในระหว่างทางเดือนหนึ่ง และในนี้ในเวลา เดือนหนึ่งได้ล่วงไปแล้ว สิ่งของที่ตั้งใจจะนำมาถวายนั้นยังมีได้นำออกมาถวายทานเลย ด้วยว่าของอะไรๆ ที่ได้ถวายทานตลอดเวลาที่ผ่านมาเป็นสิ่งของที่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายนำมาทั้งนั้น แม้ถ้าจะอยู่ในนี้ไปอีกตลอดปีหนึ่ง ก็จักไม่ได้โอกาสที่จะถวายไทยธรรมของพระองค์แน่แท้ ตนปรารถนา จักนำของในเกวียนออกถวายเป็นทานแล้วกลับไป ขอพระองค์โปรดให้บอกที่สำหรับเก็บของนั้น แก่ตน^{๔๖}

จิตตคฤหบดีนั้นได้เป็นผู้ที่เชี่ยวชาญในเรื่องการแสดงธรรม โดยมีเรื่องที่เป็นเค้ามูลที่แสดง ให้เห็นว่าท่านเชี่ยวชาญในเรื่องนั้นอยู่หลายเรื่อง เช่น ท่านได้แสดงธรรมแก่ปัญหาที่เหล่าภิกษุที่ อัมพวาฏการามได้สงสัยในเรื่อง ธรรมเหล่านี้ คือสังโยชน์กัถิ สังโยชนียธรรมกัถิ มีอรรถต่างกัน มี พยัญชนะต่างกันหรือว่ามีอรรถเหมือนกัน พยัญชนะท่านั้นต่างกัน ซึ่งท่านก็ได้แสดงธรรมแก่ข้อสงสัย นั้นจนเป็นที่พอใจของพระสงฆ์ทั้งหลาย

จะเห็นได้ว่า ภิกษุชาวเมืองปาฐะยะ ๓๐ รูป และจิตตคฤหบดีที่บรรลุประอนาคามี สามารถตัดวงจรแห่งสังสารวัฏ คือ กิเลส กรรม วิบากได้ส่วนหนึ่งได้แก่ สามารถตัดสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการคือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ ปฏิฆะได้ และตัดสังโยชน์เบื้องสูง ได้ ๓ ประการ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะได้^{๔๗} เมื่อตายแล้วไม่กลับมาสู่โลกนี้อีก

๙.๕ พระอรหันต์ที่เป็นผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔

๙.๕.๑ พระอรหันต์ที่เป็นผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

พระอรหันต์ที่เป็นผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ โดยการบรรลุป ระอรหันต์ หมายถึง พระอริยบุคคลชั้นสูงสุดผู้ได้บรรลุธรรมในระดับนี้ เป็นผู้หมดสิ้นอาสวะกิเลส สามารถทำให้บริบูรณ์ในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ทำสังโยชน์ ๑๐ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามฉันทะพยาบาท รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชาให้ หมดสิ้นไป^{๔๘} การบรรลุธรรมระดับนี้คือ

(๑) ระดับมรรค เรียกว่า อรหัตตมรรค

(๒) ระดับผล เรียกว่า อรหัตตผล

พระอริยบุคคลผู้บรรลุมีชื่อว่า พระอรหันต์พระอริยบุคคลระดับพระอรหันต์นี้ นอกจากจะ ประหารกิเลสได้โดยสิ้นเชิง และตัดสังโยชน์ทั้ง ๑๐ ประการได้อย่างเด็ดขาดแล้ว ท่านยังสามารถเข้า อรหัตตผลสมาบัติ เสวยอารมณ์พระนิพพานได้ตามจิตปรารถนา และเมื่อท่านหมดกิเลสอยู่จบ พรหมจรรย์แล้ว ไม่เกิดอีกต่อไป พอถึงอายุขัยแล้วท่านก็จะดับขันธปรินิพพาน ถ้าเป็นฆราวาสที่สำเร็จ เป็นพระอรหันต์จะต้องบวชภายใน ๗ วัน หรือปรินิพพานภายใน ๗ วัน ที่ได้ยินกันมานานแล้ว ตาม

^{๔๖} ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๔๘๙.

^{๔๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยายความ, หน้า ๘๒๔-๘๒๕.

^{๔๘} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๘/๔๗.

หลักฐานในบาลีชั้นอรรถกถา จะเป็นในวันนั้นทั้งนั้น คือผู้สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วนิพพานหรือบวชอย่างใดอย่างหนึ่งในวันนั้น ถ้าเป็นพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี ก็อยู่ในเพศคฤหัสถ์ ได้ตลอดชีวิตของตนเท่าชีวิตของตน แต่ถ้าฆราวาสที่เป็นพระอรหันต์แล้วจะต้องนิพพานหรือบวชในวันนั้น ท่านใช้คำว่า ตสมิเยว ทิวเส ปพฺพชติ วา ปรินิพฺพชติ วา^{๔๙} คือ ฟังปรินิพพานหรือบวชในวันนั้น ไม่ใช่ ๗ วัน แต่ได้ยินได้ฟังมานานแล้วว่าจะต้องหรือนิพพานภายใน ๗ วัน พุดกันมาแต่ไม่มีหลักฐานที่อ้างอิง ไม่เคยพบหลักฐานที่ว่า ๗ วัน แต่ได้พบหลักฐานที่ว่าต้องบวชหรือปรินิพพานในวันนั้น

๙.๕.๒ ตัวอย่างบุคคลผู้บรรลุพระอรหันต์

(๑) พระอรหันต์เช่น พระมหาโมคคัลลานะ เป็นบุตรพราหมณ์นายบ้านในหมู่บ้านโกสิทคาม ได้ชื่อว่า โกสิทตะ ตามชื่อของหมู่บ้าน มารดาชื่อ โมคคัลลี คนทั่วไปจึงเรียกท่านว่า “โมคคัลลานะ” ตามชื่อของมารดา ท่านเป็นสหายที่รักกันมากกับอุปลิสสมาณพ (พระสารีบุตร) เทียวแสวงหาความสุขความสำราญ ตามประสาวัยรุ่น และพ่อแม่มีฐานะร่ำรวย นอกจากนี้ยังมีอุปนิสัยใจคอเหมือนกัน และยังได้ออกบวชพร้อมกัน^{๕๐}

พระมหาโมคคัลลานะหลังจากบวชแล้วได้ทูลลาพระพุทธเจ้าเพื่อบำเพ็ญเพียร ณ บ้านกัลลวามุตคาม แคว้นมคธ^{๕๑} ขณะบำเพ็ญธรรมอยู่เกิดความง่วงอย่างหนักไม่สามารถบำเพ็ญสมณธรรม ขณะนั้นพระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่เภสภคามิกทายวัน ใกล้สูงสารศิรินคร เมืองหลวงของแคว้นภักคคะได้ทอดพระเนตรเห็นท่านกำลังโง่งงอยู่ด้วยจักษุทิพย์ จึงได้เสด็จไปปรากฏเฉพาะหน้าท่านแล้วได้แสดงธรรมโปรด โดยตรัสถามว่า โมคคัลลานะ ง่วงหรือ เมื่อพระมหาโมคคัลลานะทูลว่า พระพุทธเจ้าข้า จึงตรัสอุบายกชแก้ง่วงด้วยวิธีการ ๘ อย่าง ดังนี้ คือ

(๑) เมื่อเธอมีสัญญาอยู่อย่างไร ความง่วงนั้น ย่อมครอบงำเธอได้ เธออย่าได้มโนสิการถึงสัญญานั้น อย่าได้ทำสัญญานั้นให้มาก เป็นไปได้ที่เมื่อเธออยู่อย่างนั้น จะละความง่วงนั้นได้

(๒) ถ้าเมื่อเธออยู่อย่างนั้น ยังละความง่วงนั้นไม่ได้ เธอพึงตริกตรองพิจารณาธรรมตามที่ได้สดับมา ได้เล่าเรียนมา เป็นไปได้ที่เมื่อเธออยู่อย่างนั้น จะละความง่วงนั้นได้

(๓) ถ้าเมื่อเธออยู่อย่างนั้น ยังละความง่วงนั้นไม่ได้ เธอพึงสาธยายธรรมตามที่ได้สดับมา ได้เล่าเรียนมาโดยพิสดาร เป็นไปได้ที่เมื่อเธออยู่อย่างนั้น จะละความง่วงนั้นได้

(๔) ถ้าเมื่อเธออยู่อย่างนั้น ยังละความง่วงนั้นไม่ได้ เธอพึงยอนช่องหูทั้ง ๒ ข้างใช้มือบีบนวดตัว เป็นไปได้ที่เมื่อเธออยู่อย่างนั้น จะละความง่วงนั้นได้

(๕) ถ้าเมื่อเธออยู่อย่างนั้น ยังละความง่วงนั้นไม่ได้ เธอพึงลุกขึ้นยืน ใช้น้ำลูบตาเหลียวดูทิศทั้งหลาย แหงนดูดาวนักษัตร เป็นไปได้ที่เมื่อเธออยู่อย่างนั้น จะละความง่วงนั้นได้

(๖) ถ้าเมื่อเธออยู่อย่างนั้น ยังละความง่วงนั้นไม่ได้ เธอพึงมโนสิการถึงอาโลกสัญญา(ความกำหนดหมายแสงสว่าง) ตั้งสัญญาว่าเป็นกลางวันไว้ คือกลางวันอย่างไร กลางคืนก็อย่างนั้น

^{๔๙} มิลินท. (บาลี) ๒/๒๗๕.

^{๕๐} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑๙-๒๐.

^{๕๑} พุ.เถร.อ. ๒/๔๒๒/๕๒๒.

กลางคืนอย่างไร กลางวันก็อย่างนั้น มีใจเปิดเผยไม่มีอะไรหุ้มห่อ ทำจิตให้โปร่งใส เป็นไปได้ที่เมื่อเธออยู่อย่างนั้น จะละความง่วงนั้นได้

(๓) ถ้าเมื่อเธออยู่อย่างนั้น ยังละความง่วงนั้นไม่ได้ เธอพึงอธิษฐานจงกรมกำหนดหมายเดินกลับไปกลับมา สำรวมอินทรีย์ภายใน มีใจไม่คิดไปภายนอกเป็นไปได้ที่เมื่อเธออยู่อย่างนั้น จะละความง่วงนั้นได้

(๔) ถ้าเมื่อเธออยู่อย่างนั้น เธอยังละความง่วงนั้นไม่ได้ ก็พึงสำเร็จสี่หยา (การนอนดูราชสีห์) โดยตะแคงข้างขวา ซ้อนเท้าเหลื่อมเท้า มีสติสัมปชัญญะ ทำอุฏฐานสัญญา (กำหนดหมายว่าจะลุกขึ้น) ไว้ในใจ พอตื่น ก็รีบลุกขึ้นด้วยตั้งใจว่า เราจักไม่ประกอบความสุขในการนอน ไม่ประกอบความสุขในการเอกเขนง ไม่ประกอบความสุขในการหลับ^{๕๒}

นอกจากนี้ พระพุทธองค์ ยังสอนให้ท่าน ไม่ถือตัวเข้าไปในตระกูล (ชวงง) ไม่กล่าวคำที่ทำให้เถียงกัน ไม่คลุกคลีกันด้วยหมู่ ท่านได้ฟังคำสอนโดยย่อถึงแนวการปฏิบัติว่า สิ่งทั้งปวง ไม่ควรยึดมั่นถือมั่น เมื่อรู้ธรรมชัดอย่างนี้ เวลาเกิดเวทนาอย่างใด อย่างหนึ่งขึ้นมา ก็พิจารณาถึงความไม่เที่ยง ความคลาย ความดับ ความสละคืนในเวทนา เมื่อพิจารณาอย่างนี้ เธอไม่ยึดถืออะไรๆ ในโลก เมื่อไม่ยึดมั่น ก็ไม่สะดุ้ง ทำให้จิตเบื่องหน่าย คลายกำหนด และหลุดพ้นได้ในที่สุด

พระเถระได้ปฏิบัติตามที่พระพุทธเจ้าทรงสอนทันที เมื่อพระพุทธองค์ ทรงเห็นว่าท่านหายง่วงแล้ว จึงตรัสสอนเรื่องธาตุกัมมัญฐาน^{๕๓} โดยทรงแนะนำให้ท่านกำหนดพิจารณาภายใน แยกเป็นส่วนๆ ให้เห็นว่า เป็นเพียง ธาตุ ๔ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ ซึ่งแต่ละส่วนนี้ไม่ใช่เราไม่ใช่ของเรา ให้เป็นตัวตนของเรา ท่านได้เจริญสมณะสลักับวิปัสสนา ตามที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนก็ได้บรรลุอรหัตตผลในวันนั้นเอง^{๕๔} นับเป็นวันที่ ๗ ตั้งแต่วันที่บวชเข้ามาในพระศาสนา^{๕๕} ท่านได้รับยกย่องว่าเป็นผู้มีฤทธิ์มาก^{๕๕} และเป็นพระอัครสาวกเบื้องซ้าย

(๒) ตัวอย่างเช่น พระพาหิยะสำเร็จเป็นพระอรหันต์ตั้งแต่ยังเป็นคฤหัสถ์^{๕๖} ท่านเป็นชาวแคว้นพาหิยะโดยกำเนิด สถานะเดิมเกิดในตระกูลไวศยะ ในตระกูลกุกุมพีตระกูลหนึ่งในแคว้นพาหิยะ สันนิษฐานว่า ท่านได้ชื่อตามแคว้น ด้วยเหตุที่ท่านนุ่งห่มเปลือกไม้ ฉะนั้นท่านจึงมีชื่อว่า “พาหิยทวารุจิระ” แปลว่า พาหิยะผู้มีเปลือกไม้เป็นเครื่องนุ่งห่ม ท่านเลี้ยงชีวิตอยู่อย่างนี้ จนวันหนึ่งพรหมองค์หนึ่งซึ่งเป็นเพื่อนเก่าในอดีตชาติ ซึ่งสังเกตดูท่านอยู่ตลอดเวลาที่มาจากพรหมโลกชั้นสุทธาวาส ปรากฏกายให้ท่านเห็นพร้อมทั้งบอกให้ท่านทราบว่า ท่านไม่ใช่พระอรหันต์และไม่ได้ปฏิบัติตามทางที่จะทำให้เป็นพระอรหันต์ด้วย^{๕๗} พรหมองค์นี้เป็นเพื่อนเก่าของท่านครั้งสมัยพระศาสนาของพระพุทธเจ้าก็สสปะและออกบวชบำเพ็ญสมณธรรมด้วยกัน หลังจากเพื่อนของท่านบรรลุอนาคามีผลแล้วก็มีภรรยาไปเกิดในพรหมโลกชั้นสุทธาวาส เห็นท่านประพฤติผิดจึงมาเตือนด้วยความปรารถนาดี และยังได้บอกอีกว่า บัดนี้พระอรหันต์ที่แท้จริงอุบัติขึ้นแล้ว พระองค์คือพระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่

^{๕๒} อัง.สตุตทก. (ไทย) ๒๓/๖๑/๑๑๖-๑๑๗.

^{๕๓} สารตถ.ฎีกา. (บาลี) ๓/๖๒/๒๗๗-๒๗๘.

^{๕๔} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑๒๘.

^{๕๕} อัง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๙๐/๒๕.

^{๕๖} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๖๐๖.

^{๕๗} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๖๐๔.

วัดเซตวัน ในเมืองสาวัตถี แคว้นโกศลเมืองสาวัตถีไกลจากกรุงปรัตชนบทประมาณ ๑๒๐ โยชน์ ท่านพาหิยะทันทีที่ได้ฟังว่า พระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติขึ้นแล้วเท่านั้น ท่านก็เกิดปีติอย่างแรงกล้า รีบเดินทางจากท่าเรือสุปารกะด้วยอาการรีบร้อน เช้าวันหนึ่งจึงมาถึงเมืองสาวัตถี ขณะนั้น พระพุทธเจ้ากำลังเสด็จเข้าไปบิณฑบาตในตัวเมืองพอดี

ท่านไปที่วัดเซตวันและได้ทราบจากพระในวัดว่า พระพุทธเจ้าเสด็จเข้าไปบิณฑบาตในตัวเมือง จึงรีบลาจากพระในวัดแล้วมุ่งหน้าเข้าไปในตัวเมืองสาวัตถีทันที เหตุที่ท่านรีบร้อนเช่นนี้ก็เพราะไม่มั่นใจว่า ชีวิตของท่านหรือของพระพุทธเจ้าจะอยู่ได้นานเพียงไร ชั่วเวลาเพียงครู่เดียวนี้ท่านอาจตายหรือพระพุทธเจ้าอาจปรินิพพานก็ได้ หากเป็นเช่นนี้แล้วก็คงจะพลาดโอกาสจากการฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า ด้วยความคิดดังกล่าวทำให้ท่านรีบออกตามหาพระพุทธเจ้าไปทั่วเมืองสาวัตถี จนในที่สุดก็มาพบขณะที่พระพุทธเจ้ากำลังเสด็จพุทธดำเนินอยู่กลางถนน ทันทิที่เห็นพระพุทธเจ้าท่านขอให้พระพุทธองค์ทรงแสดงธรรม ๓ ครั้งคือ

๑) ท่านก็เกิดปีติท่วมท้น ถลาเข้าไปหมอบกราบแทบพระบาทของพระพุทธเจ้า พรั่งทูลขอให้ทรงแสดงธรรมให้ฟัง พระพุทธเจ้าตรัสห้ามว่า เวลานี้มิใช่เวลาแสดงธรรม ตถาคตกำลังบิณฑบาตอยู่กลางถนน

๒) ท่านพาหิยะหยุดคระยะนิดหนึ่ง ครั้นแล้วก็ทูลขอให้พระพุทธเจ้าแสดงให้ฟังอีกเป็นครั้งที่ ๒ พระพุทธเจ้าทรงตรัสห้าม

๓) ท่านก็ทูลขอเป็นครั้งที่ ๓ พระพุทธเจ้าทรงเห็นว่า ท่านมีอุปนิสัยสมควรฟังธรรมได้ จึงตรัสว่า พาหิยะ เธอควรศึกษาอย่างนี้ว่า เมื่อเห็นก็สักแต่ว่าเห็น เมื่อได้ยินก็สักแต่ว่าได้ยิน เมื่อทราบก็สักแต่ว่าทราบ เมื่อรู้สึกก็สักแต่ว่ารู้สึก

ท่านพาหิยะพิจารณาตามที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนได้บรรลุอรหัตผล^{๕๕} ทันทิที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมจบ จากนั้นจึงทูลขอบวช แต่ด้วยเหตุที่ท่านไม่เคยสร้างบุญด้วยบาตรและจีวรมาเลย พระพุทธเจ้าจึงทรงรับสั่งให้ท่านไปหาบาตรและจีวรมาก่อน ท่านก็ทำตาม ขณะที่กำลังแสวงหาบาตรและจีวรอยู่ ท่านก็ถูกแม่วัววิดตายเสียก่อน ท่านจึงนิพพานโดยท่านยังมีทันได้บวช

การบรรลุธรรมท่านได้บรรลุอรหัตผลก่อนแล้วจึงทูลขอบวชโดยได้ฟังธรรมว่าด้วยเรื่องการรู้ทันขณะเห็นรูป ได้ยิน ตมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องสัมผัสผัสสทางกาย และนึกคิดอารมณ์ที่เคยได้รับรู้มาแล้วซึ่งเรียกว่า รู้ทันวิญญูณ ๖ ท่านบรรลุอรหัตผลได้เร็ว แต่การที่พระพุทธเจ้าทรงวางเงื่อนไขต้องให้ท่านทูลขอฟังธรรมถึง ๓ ครั้งก็เพราะทรงเห็นว่าท่านเดินทางมาไกล ร่างกายอ่อนเพลีย สภาพจิตยังไม่พร้อม เพราะเกิดปีติมากเกินไป พระองค์จึงทรงประวิงเวลารอให้สภาพร่างกายและจิตใจพร้อมเสียก่อน จึงทรงแสดงธรรม ซึ่งก็ได้ผล คือ เมื่อฟังธรรมจบแล้ว ท่านก็ได้บรรลุอรหัตผลทันที

บั้นปลายชีวิตหลังจากบรรลุอรหัตผลแล้วได้ไม่ถึงวันก็นิพพานโดยถูกแม่วัววิดตาย ทั้งนี้ด้วยเป็นเพราะบาปกรรมเก่าในอดีตชาติตามมาให้ผล กรรมเก่านั้น คือ ท่านร่วมกับเพื่อนลวงโสภณีนางหนึ่งไปฆ่าชิงทรัพย์ เรื่องมีว่า ในชาตินั้นท่านเกิดเป็นลูกเศรษฐี วันหนึ่งได้ร่วมกับพวกอีก ๓ คนว่าจ้างโสภณีนางหนึ่งไปหาความสุขสำราญกันในสวน ซึ่งเป็นที่พักผ่อนหย่อนใจด้วยราคา ๑,๐๐๐ กหาปณะ ตกเย็นครั้นจ่ายค่าตัวให้นางแล้ว รู้สึกเสียตายจึงวางแผนฆ่านางทิ้งแล้วชิงเอาเงินคืนพร้อม

^{๕๕} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๖๐๖.

ทั้งปลดเอาเครื่องประดับในตัวนางไปด้วย ฝ่ายโสเภณีเมื่อรู้ว่าจะถูกฆ่าแน่ ทั้งที่ตัวเองไม่มีความผิด ก็อ่อนวอนขอชีวิต แต่ก็ไร้ผล ก่อนจะสิ้นชีวิต นางได้ตั้งจิตอธิษฐาน ขอให้ได้ฆ่าคนเหล่านั้นเป็นการแก้แค้นบ้างในชาติหน้า แรงอาฆาตทำให้นางไปเกิดเป็นนางยักษ์ฉนิ

จะเห็นได้ว่า พระมหาโมคคัลลานเถระและพระเมหิยะที่บรรลุประอรหันต์สามารถตัดวงจรแห่งสังสารวัฏ คือ กิเลส กรรม วิบากได้ทั้งหมด ได้แก่ สามารถตัดสังโยชน์ ๑๐ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ ปฏิมะ รุปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชาทั้งหมดแล้ว^{๕๙} เมื่อนิพพานแล้วไม่กลับมาสู่โลกนี้อีก เป็นการสิ้นสุดวงจรของสังสารวัฏ คือ กิเลส กรรม และวิบาก

๙.๖ สรุปท้ายบท

ผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เป็นอุบายเรื่องปัญญา เป็นการทำให้สงบระงับหมดจากความฟุ้งซ่านจากกิเลสทั้งหลาย เพื่อพิจารณาให้เห็นแจ้งรู้ตามความเป็นจริง ได้แก่ ปัญญาที่พิจารณาเห็นไตรลักษณ์ละสังโยชน์ ๑๐ ประการได้จนสามารถบรรลุประอรหันต์นิพพานแล้วไม่กลับมาเกิดอีกต่อไปดังตัวอย่างเช่น

(๑) ตัวอย่างพระโสดาบันเช่น พระเมฆิยะเถระ และอนาถบิณฑิกเศรษฐีที่บรรลุประโสดาบัน สามารถตัดวงจรสังสารวัฏ คือ กิเลส กรรม วิบากได้ส่วนหนึ่ง ได้แก่ สามารถตัดสังโยชน์เบื้องต้นได้ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส แต่ยังคงละสังโยชน์ไม่ได้ ต้องกลับมาเกิดอีก ๗ ครั้งเป็นอย่างยิ่ง

(๒) ตัวอย่างพระสกทาคามีเช่น พระสงฆ์และฆราวาสที่บรรลุประสกทาคามี สามารถตัดวงจรแห่งสังสารวัฏ คือ กิเลส กรรม วิบากได้ส่วนหนึ่ง ได้แก่ สามารถตัดสังโยชน์เบื้องต้นได้ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส และบรรเทา กามราคะกับปฏิมะได้ แต่ยังคงสังโยชน์เบื้องต้น ๕ ประการไม่ได้ ฆราวาสที่บรรลุประสกทาคามีเมื่อตายแล้วจะกลับมาสู่โลกนี้อีกเพียงครั้งเดียว

(๓) ตัวอย่างพระอนาคามีเช่น ภิกษุชาวเมืองปาฐะยะ ๓๐ รูป และจิตตคฤหบดีที่บรรลุประอนาคามี สามารถตัดวงจรแห่งสังสารวัฏ คือ กิเลส กรรม วิบากได้ส่วนหนึ่งได้แก่ สามารถตัดสังโยชน์เบื้องต้นได้ ๕ ประการคือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ ปฏิมะได้ และตัดสังโยชน์เบื้องต้นได้ ๓ ประการ คือ รุปราคะ อรูปราคะ มานะได้^{๖๐} เมื่อตายแล้วไม่กลับมาสู่โลกนี้อีก

(๔) ตัวอย่างพระอรหันต์เช่น พระมหาโมคคัลลานเถระและพระเมหิยะที่บรรลุประอรหันต์สามารถตัดวงจรแห่งสังสารวัฏ คือ กิเลส กรรม วิบากได้ทั้งหมด ได้แก่ สามารถตัดสังโยชน์ ๑๐ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ ปฏิมะ รุปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชาทั้งหมดแล้ว^{๖๑} เมื่อนิพพานแล้วไม่กลับมาสู่โลกนี้อีก เป็นการสิ้นสุดวงจรของสังสารวัฏ คือ กิเลส กรรม และวิบาก

^{๕๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยายความ, หน้า ๘๒๔-๘๒๕.

^{๖๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๒๔-๘๒๕.

^{๖๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๒๔-๘๒๕.

๙.๗ คำถามท้ายบท

๑. จงบอกผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ โดยสังเขป
๒. จงอธิบายผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ โดยการบรรลุพระโสดาบัน โดยสังเขป
๓. จงอธิบายผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ โดยการบรรลุพระสกทาคามีโดยสังเขป
๔. จงอธิบายผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ โดยการบรรลุพระอนาคามีโดยสังเขป
๕. จงอธิบายผลของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ โดยการบรรลุพระอรหันต์ โดยสังเขป

๙.๘ เอกสารอ้างอิง

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. **อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิบูลญาณ, ๒๕๓๕.

_____. **ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิบูลญาณ, ๒๕๓๕.

_____. **ปกรณ์วิเสสบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิบูลญาณ, ๒๕๓๕.

พระครูกล้วยานสีทิววัฒน์ (สมาน กลยานธมโม/พรหมอยู่). **เอตทัคคะในพระพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

พระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตติวุฑโฒ ภิกขุ). **ปรมัตถธรรม ๔ (จิต เจตสิก รูป นิพพาน)**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, ๒๕๔๐.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). **พุทธธรรม ฉบับปรับขยายความ**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

รังษี สุทนต์. “การศึกษาบทบาทของอนาถบิณฑิกอุบาสก ที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

เสฐียรพงษ์ วรรณปก. **พุทธสาวก พุทธสาวิกา**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาธรรมสภา, ๒๕๕๕.

ประวัติผู้เขียน

๑. ชื่อ-ฉายา/นามสกุล พระมหาชิต ฐานชิต (โต้งกระโทก), ดร.
๒. ตำแหน่ง อาจารย์ผู้รับผิดชอบหลักสูตร
๓. สาขาที่เชี่ยวชาญ พระพุทธศาสนา, ภาษาบาลี, ภาษาสันสกฤต, วิปัสสนาภาวนา
๔. สังกัด-สถานที่ วิทยาลัยสงฆ์บาลีศึกษาศุทธิยาลัย วิทยาเขตบาลีศึกษาศุทธิยาลัย นครปฐม
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

๕. ประวัติการศึกษา

๕.๑ คุณวุฒิทางธรรม นักรธรรมชั้นเอก เปรียญธรรม ๗ ประโยค

๕.๒ คุณวุฒิทางโลก การศึกษาระดับอุดมศึกษา (เรียงจากวุฒิสูงสุดตามลำดับ)

คุณวุฒิ	ปีที่สำเร็จ	ชื่อสถานที่ศึกษา
Ph.D. (Sanskrit Vedic Studies)	๒๕๔๕	Sumpurananand Sanskrit University India
M.A. (Sanskrit)	๒๕๔๑	Banaras Hindu University India
ศน.บ. (การศึกษา)	๒๕๓๓	มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

๖. ภาระงานในความรับผิดชอบ (ภายใน ๓ ปีย้อนหลัง)

๖.๑ ประสบการณ์การสอนปริญญาตรี

ที่	วิชา	มหาวิทยาลัย
๑	วิสุทธิธรรมคดีศึกษา	วิทยาเขตบาลีศึกษาศุทธิยาลัย นครปฐม
๒	การศึกษาอิสระทางพระพุทธศาสนา	วิทยาเขตบาลีศึกษาศุทธิยาลัย นครปฐม
๓	หลักธรรมในพระบรมราโชวาท	วิทยาเขตบาลีศึกษาศุทธิยาลัย นครปฐม
๔	การศึกษาภาษาบาลีของคณะสงฆ์ไทย	วิทยาเขตบาลีศึกษาศุทธิยาลัย นครปฐม
๕	หลักพุทธธรรม	วิทยาเขตบาลีศึกษาศุทธิยาลัย นครปฐม
๖	พุทธธรรมกับสังคมไทย	วิทยาเขตบาลีศึกษาศุทธิยาลัย นครปฐม

๖.๒ ประสบการณ์การสอนปริญญาโท

ที่	วิชา	มหาวิทยาลัย
๑	สัมมนาพระพุทธศาสนา	วิทยาเขตบาลีศึกษาศุทธิยาลัย นครปฐม
๒	วิปัสสนาภาวนา	วิทยาเขตบาลีศึกษาศุทธิยาลัย นครปฐม
๓	การใช้ภาษาบาลี ๑	วิทยาเขตบาลีศึกษาศุทธิยาลัย นครปฐม

๗. ผลงานทางวิชาการ (งานวิจัย/บทความทางวิชาการ/หนังสือ/ตำรา)

๗.๑ งานวิจัย

พระมหาชาติ จานซีโต,ดร. (๒๕๕๙). การปฏิบัติและการสอบอารมณ์กรรมฐานตามหลักพระพุทธานุศาสนนาเถรวาทในประเทศไทย, สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

๗.๒ บทความทางวิชาการ

พระมหาชาติ จานซีโต, ดร. (๒๕๖๐). การปฏิบัติและสอบอารมณ์กรรมฐานตามหลักพระพุทธานุศาสนนาเถรวาทในประเทศไทย, การประชุมวิชาการนำเสนอผลงานวิจัยบัณฑิตศึกษาระดับชาติ ประจำปี ๒๕๖๐, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, วันที่ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๖๐.

พระมหาชาติ จานซีโต, ดร. (๒๕๖๐). แนวทางและวิธีการแก้ไขปัญหาการบวชสามเณรในสังคมไทย, การประชุมวิชาการนำเสนอผลงานวิจัยบัณฑิตศึกษาระดับชาติ ประจำปี ๒๕๖๐, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, วันที่ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๖๐.

๗.๓ หนังสือ/ตำรา

พระมหาชาติ จานซีโต, ดร. (๒๕๕๗). วรรณคดีบาลี.(แต่งร่วม). กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระมหาชาติ จานซีโต, ดร. (๒๕๕๕). การเขียนบทความทางพระพุทธานุศาสนา.(แต่งร่วม). กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระมหาชาติ จานซีโต, ดร. (๒๕๕๒). ศาสนาทั่วไป.(แต่งร่วม). กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

๘. กรรมการที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ระดับบัณฑิตศึกษา

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย-บาลี

๑.๑ ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปี ๒๕๐๐. กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____ อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิบูลย์, ๒๕๓๕.

_____ ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิบูลย์, ๒๕๓๕.

_____ ปกรณ์วิเสสบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิบูลย์, ๒๕๓๕.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. วิสัทธิธรรมแปล ภาค ๓ ตอน ๑. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, นครปฐม: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

๑.๒ ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ:

ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปทุมเสนา). ลักษณะทิวทัศน์แห่งปริมณฑลธรรม. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิบูลย์, ๒๕๕๑.

จำลอง ดิษยวณิช. วิปัสสนากรรมฐาน และเขาวนอารมณ์ ฉบับปรับปรุง. พิมพ์ครั้งที่ ๓. เชียงใหม่: โรงพิมพ์แสงศิลป์, ๒๕๕๙.

ฉันทนา อุตสาหลักษณ์. พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: บริษัทธนัชการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒

ธีรวัสส์ บำเพ็ญบุญบารมี. “หลักปฏิบัติพิจารณาปฏิบัติสมุปบาท”. โครงการธรรมศึกษาวิจัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

บรรจบ บรรณรุจิ. กระบวนธรรมเพื่อความเข้าใจชีวิตปฏิบัติสมุปบาท. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๓๕.

ประยุทธ์ หลงสมบุญ, พันตรี. พระนามุกรม มคอ-ไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธรรมสาร จำกัด, ๒๕๕๖.

ปัญญา ใช้บางยาง และคณะ. ธรรมอธิบาย: หลักธรรมในพระไตรปิฎก. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา สถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๕, หน้า ๑๔๙-๑๕๐.

ปิ่น มุกกันต์, พันเอก. ประมวลศัพท์ศาสนา. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๕๕.

- พระครูกล้วยานสิทธิวัฒน์ (สมาน กล้วยานธมโม/พรหมอยู่). **เอตทัคคะในพระพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.
- พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี). **วิปัสสนาภูมิ**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๘.
- พระครูปลัดสัมพิพัฒน์ธรรมอาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี). **วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาสนไทย การพิมพ์, ๒๕๕๗.
- พระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตติวุฑโฒ ภิกขุ). **ปรมัตถธรรม ๔ (จิต เจตสิก รูป นิพพาน)**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, ๒๕๔๐.
- พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช. ป.ธ. ๙. ราชบัณฑิต). **ชุดศัพท์วิเคราะห์**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๕๐.
- _____ . **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสตร์ ชุดคำวัด**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๔๘.
- _____ . **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสตร์ “คำวัด”**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๑).
- พระธรรมธีรราชฆานูณี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙). **หลักปฏิบัติสมณะและวิปัสสนากรรมฐาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหธรรมิกจำกัด, ๒๕๔๖.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๖. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๔.
- _____ . **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสตร์ ชุดศัพท์วิเคราะห์**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๕๐.
- _____ . **พุทธธรรม (ฉบับเต็ม)**. กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๐.
- _____ . **พจนานุกรมพุทธศาสน ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๗. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, ๒๕๕๔.
- _____ . **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
- พระพุทธโฆสเถระ. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร). พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
- พระโมคคัลลานเถระ รจนา. **คัมภีร์อภิธานวรรณนา**. แปลโดย พระมหาสมปอง มุทิโต. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ธรรมสภา, ๒๕๔๒.
- พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ. **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖**. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธิ, ๒๕๔๐.
- _____ . **ปริเฉทที่ ๓ และปริเฉทที่ ๗**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธิ, ๒๕๕๐.
- _____ . **ปรมัตถโชติกะ**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
- พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**. แปลโดย พระคันธสาราภิวศ. นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๘.

พระอุปติสสเถระ. **วิมุตติมรรค**. แปลโดย พระเทพโสมถ (ประยูร ธรรมจิตโต) และคณะ. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

_____ **มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน**. แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙.

_____ **วิปัสสนาขุณี**. แปลโดย จำรูญ ธรรมดา. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาสน การพิมพ์, ๒๕๕๓.

พระอนุรุทธะ และพระญาณธชะ. **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**. แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพมหานคร: หจก.ไทยรายวัน กราฟฟิคเพเลท, ๒๕๔๖.

ภูพิงคราชนิเวศน์. **สารัตถสมุจจัย อรรถกถาภาณวาร เล่ม ๔**. กรุงเทพมหานคร: บริษัทโรงพิมพ์ กรุงเทพ จำกัด, ๒๕๓๒.

มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ. **คู่มือการศึกษาหลักสูตรจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ทิพย์ วิสุทธิ์, ๒๕๔๐.

วัดปากน้ำ ภาษีเจริญ และสมาคมศิษย์หลวงพ่อดปากน้ำ. **มรดกธรรมของหลวงวัดปากน้ำ (พระมงคลเทพมุนี)**. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์ แอน พับลิชชิ่ง, ๒๕๓๙.

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ). **อริยวงศ์ปฏิบัติ ปฏิบัติอันเป็นวงศแห่ง พระอริยเจ้า**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาสนไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔.

_____ **ไตรลักษณ์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาธรรมสภา, ๒๕๕๔.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส. **ปฐมสมโพธิกถา**. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๓๙.

เสฐียรพงษ์ วรรณปก. **พุทธสาวก พุทธสาวิกา**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ พระพุทธศาสนาธรรมสภา, ๒๕๕๕.

(๒) รายงานการวิจัย:

เพิ่ม รัฐไชย. “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องหลักปฏิบัติจสมุปปาท”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต**.บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒.

รังษี สุทนต์. “การศึกษาบทบาทของอนาถบิณฑิกอุบาสก ที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

ประวัติผู้เขียน

๑. ชื่อ-ฉาย/นามสกุล พระมหาชิต ฐานชิต (โต้งกระโทก),ดร.
๒. ตำแหน่ง อาจารย์ผู้รับผิดชอบหลักสูตร
๓. สาขาที่เชี่ยวชาญ พระพุทธศาสนา, ภาษาบาลี, ภาษาสันสกฤต, วิปัสสนาภาวนา
๔. สังกัด-สถานที่ วิทยาลัยสงฆ์บาฬีศึกษาพุทธโฆส วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
๕. ประวัติการศึกษา

๕.๑ คุณวุฒิทางธรรม นักรธรรมชั้นเอก เปรียญธรรม ๗ ประโยค

๕.๒ คุณวุฒิทางโลก การศึกษาระดับอุดมศึกษา (เรียงจากวุฒิสูงสุดตามลำดับ)

คุณวุฒิ	ปีที่สำเร็จ	ชื่อสถานที่ศึกษา
Ph.D. (Sanskrit Vedic Studies)	๒๕๔๕	Sumpurananand Sanskrit University India
M.A. (Sanskrit)	๒๕๔๑	Banaras Hindu University India
ศน.บ. (การศึกษา)	๒๕๓๓	มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

๖. ภาระงานในความรับผิดชอบ (ภายใน ๓ ปีย้อนหลัง)

๖.๑ ประสบการณ์การสอนปริญญาตรี

ที่	วิชา	มหาวิทยาลัย
๑	วิสุทธิธรรมคศึกษา	วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
๒	ศึกษาอภิสระทางพระพุทธศาสนา	วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
๓	หลักธรรมในพระบรมราโชวาท	วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
๔	การศึกษาภาษาบาลีของคณะสงฆ์ไทย	วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
๕	หลักพุทธธรรม	วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
๖	พุทธธรรมกับสังคมไทย	วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
๗	สัมมนาพระพุทธศาสนา	วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

๖.๒ ประสบการณ์การสอนปริญญาโท

ที่	วิชา	มหาวิทยาลัย
๑	วิปัสสนาภาวนา	วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
๒	การใช้ภาษาบาลี ๒	วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

๗. ผลงานทางวิชาการ (งานวิจัย/บทความทางวิชาการ/หนังสือ/ตำรา)

๗.๑ งานวิจัย

พระมหาชิต ฐานชิต,ดร. (๒๕๕๙). **การปฏิบัติและการสอบอารมณ์กรรมฐานตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาทในประเทศไทย**, สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

๗.๒ บทความทางวิชาการ

พระมหาชิต ฐานชิต,ดร. (๒๕๖๐). **แนวทางและวิธีการแก้ไขปัญหาการบวชสามเณรในสังคมไทย**, การประชุมวิชาการนำเสนอผลงานวิจัยบัณฑิตศึกษาระดับชาติประจำปี ๒๕๖๐, บัณฑิตวิทยาลัย,มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, วันที่ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๖๐.

พระมหาชิต ฐานชิต,ดร. (๒๕๖๑) **การปฏิบัติและการสอบอารมณ์กรรมฐานตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาทในประเทศไทย**, วารสารสันติศึกษาปริทรรศน์ มจร ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๓ (กรกฎาคม-กันยายน ๒๕๖๑). มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

๗.๓. หนังสือ/ตำรา

พระมหาชิต ฐานชิต,ดร. (๒๕๕๗). **วรรณคดีบาลี**.(แต่งร่วม). กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระมหาชิต ฐานชิต,ดร. (๒๕๕๕). **การเขียนบทความทางพระพุทธศาสนา**.(แต่งร่วม). กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระมหาชิต ฐานชิต,ดร. (๒๕๕๒).**ศาสนาทั่วไป**.(แต่งร่วม). กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

๘. กรรมการที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ระดับบัณฑิตศึกษา

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

